POVIJEST STAROGA ORIJENTA

KNJIGA I.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO U JEDANAESTO STOLJEĆE PRIJE ISUSA

NAPISAO
Dr GAVRO MANOJLOVIĆ

Svezak prvi (Str. 1.-220.): Pristup. — a) Od „Hiksa" do „Filista" i od „kralja Mina" do „kralja Prijama"; b) Egipat prije kralja Mene i poslijeMene; Egipat za Staroga i Srednjega Carstva.

U ZAGREBU 1923.
IZDANJE „MATICE HRVATSKE"
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

POVIJEST STAROGA ORIJENTA

KNJIGA I.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO U JEDANAESTO STOLJEĆE PRIJE ISUSA

NAPISAO
Dr GAVRO MANOJLOVIĆ

Svezak prvi (Str. 1.-220.): Pristup. — a) Od „Hiksa" do „Filista" i od „kralja Mina" do „kralja Prijama"; b) Egipat prije kralja Mene i poslije Mene; Egipat za Staroga i Srednjega Carstva.

U ZAGREBU 1923.
IZDANJE „MATICE HRVATSKE"
TISAK NADBISKUPSKE TISKARE

PREDGOVOR.

Puštajući u svijet prvu od dviju knjiga ove »Povijesti Staroga Orijenta« — dakle od najstarijih vremena pa do ustoličenja makedonsko-grčke prevlasti nad tim zemljama za Aleksandra Velikoga — slobodan sam svratiti pozornost čitalaca samo na nekoliko stvari.

I.

U ovom se djelu prikazuju sudbine državâ i narodâ, koji su od nas vrlo daleko ne samo vremenom, nego i jezikom. Zato će nam se dosta tuđa činiti imena ljudî i mjestâ: sumerska, subarska, egipatska, hetitska, semitska. Često im ni današnja napredna lingvistika, nauka o jeziku, ne može glasovno potpuno sigurno odrediti pravi izgovor, osobito ako riječ nije semitska. Ali ova knjiga, koja nije pisana za uže kolo naučnih stručnjaka, još je manje smjela do kraja tačno određivati izgovor tih riječi, nemajući za to ni štamparske mogućnosti, osim što bi tim otešćavala samo čitanje. Zato, ako sam u svojim naučnim pomagalima i nalazio tačnije ispisane riječi, ipak se držah jednostavnijega pisanja. Pri tom ipak nastojah, da kod naših kosih padeža sačuvam izvorni tuđi nominativ. — Za ona imena ljudî i mjestâ, koje smo vikli nazivati po grčkom pisanju (na pr. Sesostris, Amenofis, Khefren i t. d.), obično sam se služio tim pisanjem. — Ženska imena svagdje sam provodio sa završetkom na »a«. — Ni u specijalistâ stručnjakâ nije čitanje hijeroglifâ ili klinastoga pisma uvijek jednako; tu se obično i nijesam strogo odlučio za jedno. — U pogledu određivanja godinâ, ako ove nijesu danas prihvatili još svi specijalisti, uzeo sam ono, koje je najnovije a činilo mi se relativno najsigurnije.

Kod oznaka mjesta i zemalja često sam uz originalno staro ime uzimao i grčko-rimsko, a k tomu i moderno; oboje zato, da čitaocu bude jasnije. Uopće je za predgrčko i predrimsko doba onih zemalja dobro, ako se u historijskoj geografiji

uzme za temelj grčko-rimsko označivanje, uz koje se onda prislanja ono staro, nađeno često istom u najnovije doba modernoga historijskoga istraživanja. — Gdjegod mi se činilo da je zgodno, nastojao sam, da naznakom onih prednašnjih strana ove knjige u zagradi čitaoca sjetim, gdje li se prije nešto reklo o tom čovjeku, događaju, mjestu i t. d.

II.

Prema tomu, je li historijska građa obilnija ili oskudnija, mnogoličnija ili jednoličnija, može i samo historičko prikazivanje biti više ili manje opsežno ili oskudno. Ipak mi treba istaknuti, da su nam sada mnogi periodi državne ili kulturne povijesti Staroga Orijenta poznati mnogo bolje od nekih grčkih ili rimskih, ili pak evropskih u evropskom Srednjem Vijeku. Ali kako za Stari Orijent neprekidno pritječe novo nađena ili objelodanjena građa, tako se i više puta od 2—3 godine na 2—3 godine mijenja i naš pogled na neke događaje ili u njihovu cjelinu. Tko zna, što je nauka, taj će to ispravno prosuditi, a i veseliti se tome, jer vidi neprekidni napredak, tu dušu svake nauke. Zato i ne može nijedno sadašnje historičko prikazivanje biti od trajne i apsolutne vrijednosti. Dovoljno je, ako se po mogućnosti približi onomu, što se o nekom dijelu prošlosti može po sadašnjem stanju nauke o njemu reći.

To sam nastojao, pa sam stoga i za samoga pisanja ili štampanja ove knjige mijenjao gdjegdje ponešto, što mi kao novo bješe dohvatno. Ali ima i takih stvari, na pr. novo nađene hetitske zakonske odredbe ili staroasirska pravna knjiga, koje su jedva objelodanjene, a još ih ni pravni stručnjaci ne obradiše. Tu mi bijaše dovoljno, da iz takih najnovijih nalazaka nešto donesem. No ni tu ni na mnogo drugih mjesta, s obzirom na svrhu i opseg ovoga djela, ne mogaše mi biti na umu, da iznesem sve, što bi se imalo iznijeti. Slično je i s novo nađenim državnim ugovorima hetitskih kraljeva; i tu sam i s toga razloga, da bi čitalac imao neposredan dojam tih historičkih dokumenata, često donosio čisti prijevod, koji se što vjernije prislanja uz original. Ista me je misao vodila, kad sam kod prikazivanja te stare kulture donosio i same literarne plodove njene.

Nastojao sam, da kod povrstavanja i prikazivanja što jače imam na umu u n i v e r s a l n o - h i s t o r i j s k i momenat. Jer nikad, a najmanje u doba visoko razvite civilizacije i jakih država, nijesu narodi i države živjeli svako za sebe, nego je jedno na drugo živo utjecalo. No često se, zbog oskudice građe, jedva i mogu uhvatiti one uzročne niti, koje se od jednoga središta isprepleću na drugo. Zato je takvo genetično i uzročno prikazivanje često i nesigurno, ali je uvijek potrebno, ako se hoće historija čovječanstva shvatiti kao jedna cjelina, kao što ona i jest.

No baš ta cjelovitost i neprekidnost života čovječjega roda zadaje i samoj nauci velikih teškoća. Tu bi trebalo da historik obuhvati sve periode i sve narode, a po mogućnosti sa što dubljim studijem. Trebalo bi da bude u isti mah universalan i specijalan. A to ni u jednoj nauci, kraj tolikoga obilja i mnogolikosti materijala, nije moguće. I u samom području povijesti Staroga Orijenta već se podijeliše i s t r a ž i v a č i na »egiptologe« i »asiriologe«, a skoro će biti možda i »hetitologa«, — dakle na specijaliste; već samo poznavanje jezika u tančine ište mnogo posla i vremena. Ali je zato potrebno, da se na plodovima mučnoga rada tih specijalista izrađuje općenije, universalnije gledanje. I sreća je, što baš historija, kada gleda sa višega stajališta, i ne vidi sitnijih omjera, sitnijih predmeta i događaja, nego joj se oku prikazuju samo glavnije crte njihove. No ovako gledanje bilo bi samo lebdjenje visoko u uzduhu, bez realnijih uporišta. Zato se meni čini, da bi tu potrebno bilo kao neko često poniranje u dubine i opet izniranje u visine, da bi se tako dobivale neposredne impresije realnijih individualnosti i opet pregledne cjelovite slike velikih obzorja. I Bogu hvala: ima u historičkoj nauci dovoljno već specijalnih djela, a opet i djela s višim gledištima. Sâm pak historički p r i k a z i v a č treba da je bar gdjegdje i sam pokušao samostalno raditi na jednom području, a opet i sastavljao cjelovitih slika.

S pravom se kaže, da nema poznavanja duše kojega naroda, ako mu dobro ne poznaš jezika; bez toga nikako i ne može raditi historik specijalist. Naprotiv ja, pišući ovo općeno djelo bez znanja orijentalnih jezika, mogah te narodne duše poznavati samo preko onoga, što drugi, specijalisti, nađoše i napisaše. Moja bijaše ta, da intuicijom u tom možda pogodim ono, što je

bolje. Isto vrijedi i za samo istraživanje, jer sâm nijesam u tom području ništa i z r a v n o istraživao. A ipak mi bijaše kao universitetskom učitelju dužnost, da se pobliže uputim i u onu golemu prošlost od tisućâ godinâ, u kojoj živu velika vremena stvaranja današnje evropske civilizacije i iz koje često i u današnje doba odjekuje mnogo toga poznata nama. To sam učinio, koliko mogoh, i kraj više zapreka. P r v a bijaše ta, što se ne mogoh baviti samo tom silno opsežnom poviješću, nego mi se radu nadavahu i dalji periodi opće povijesti: grčki, rimski i t. d., iz kojih su mi jezici dobro poznati. Ali ovaj drugi rad od velike koristi bijaše za ono prvo; obratno pak, poznavanje povijesti Staroga Orijenta, kakova nam se danas sve jače razotkriva, istom pravo rasvjetljuje povijest »helenističku« pa i samu, štono se kaže, »klasičku povijest«, a bar isto toliko i sva kasnija vremena u Aziji i Evropi. D r u g a zapreka ta je, što samo najveća središta nauke raspolažu dovoljnim brojem potrebnih knjiga — bilo s izvorima, bilo obrađivanja — o povijesti Staroga Orijenta. Ipak, koliko mogoh, nakupih i proučih i ovdje knjigâ toga područja. To su doduše osobito knjige njemačke, a vrlo malo pisanih drugim jezicima velikih naučnih literatura, jer takve su prilike bile a takve su i danas. Ali baš u tom području svaka od velikih zapadnih literatura: engleska, francuska, njemačka a i talijanska, toliko tijesno rade zajedno, da se već po jednoj možemo dobro uputiti u rezultate historijske nauke o Starom Orijentu. Za sada pak, dok se financijske naše prilike ne poboljšaju, dok se i dodiri između naučnih instituta naše države i sličnih instituta (osobito bibliotekâ velikih kulturnih središta) ne pojačaju, treba da se zadovoljimo i ovim, što imamo i što možemo.

Misao, da za šire krugove napišem historiju Staroga Orijenta, pomalo je nicala oko Nove Godine 1922., kada sam svršio svoja predavanja od nekoliko sati u ovdašnjem »Pučkom sveučilištu« (»Narodnom univerzitetu«) o kulturi Staroga Orijenta. Nikla je i u meni i u nekoliko mojih drugova i prijatelja. Nešto se, s istaknutih netom razloga, i kolebah; ali se ipak odlučih, poglavito s razloga, što već ima četrdeset godina, otkako sam za »Maticu Hrvatsku« preveo »Povijest istočnih naroda u Starom Vijeku« od glasovitoga francuskoga egiptologa Gastona Maspéro-a, a evo bih ja sada, makar i s daleko čednijom stručnom spremom, mogao — ne čekajući jednom spremnijega našega čovjeka — ipak podati nešto, što bi bar donekle odgovaralo stanju sadašnje historičke nauke o Starom Orijentu, a u jednoj universalno-historijskoj cjelini. Odlučih se i zato, što bi mi žao bilo, da sa mnom skoro nestane u n a s za moje sadašnje i pređašnje universitetske slušače i uopće za prijatelje universalne povijesti ono nešto mojega poznavanja dugoga života onoga davnoga svijeta, koji i danas u mnogom pogledu živi među nama, a da pravo na to i ne mislimo. Jer i za povijest čovječanstva istinita je ona davna riječ, da je prva »luč sinula s Istoka«.

III.

Koliko mi je direktnih izvora (dosta malo) bilo pri ruci (u dobru prijevodu) i koju li sam literaturu upotrebio, kazat će se u p r e g l e d u u p o t r e b l j e n i h k n j i g a na kraju svake od ovih dviju knjiga. Bude li moguće, bit će i za svaku moju knjigu i a l f a b e t s k i p o p i s ličnih i geografičkih imena. I pregled s a d r ž a j a dat će se na kraju svake knjige. — Pisce, na koje sam se oslanjao, upotrebljavao sam prema prilikama sada što slobodnije, a sad pak držeći se i samoga njihova teksta kao kakova primarnoga izvora, ali dakako ne označujući preuzimanje kao citate, jer se to ne radi u knjigama kakova je ova. One pak riječi ili rečenice, koje su štampane sa znakom navodnikom (»...«), jesu riječi ili rečenice, koje donose već sami izvori, a preuzeh ih što iz modernih historika, što pak iz izvornih prijevoda. Sama zamisao, prosuđivanje, odabiranje i raspoređaj građe i cijelo njeno predavanje čisto je moje.

A moja je i zahvalnost, koju ovdje evo izrazujem »Matici Hrvatskoj«, tomu odličnom kulturnom zavodu našega sveukupnoga naroda, što je tako svojski prihvatila misao, da se o četrdesetoj obljetnici hrvatskoga izdanja onoga Maspéro-va djela izda prva knjiga ovoga čednijega mojega.

U Z a g r e b u, 4. oktobra 1923.

Gavro Manojlović.

PRISTUP.

I.

Prirođeno je čovjeku, da se sjeća prošastih svojih dana, pa da od prvoga svoga sjećanja do današnjega trenutka stvara sebi u svojoj svijesti neku cjelinu toga svoga pamćenja, povezanu kao u neki nîz doživljaja, d o g a đ a j a. Koliko ih pak sam on ne zna, toliko se ispomaže pripovijedanjem drugih, koji su živjeli s njime. O svemu onom, što je on u svom životu mislio, čuvstvovao i želio, o tom zna samo on, koliko ga nije kazivao drugima; što je pak on radio ili što mu se izvana događalo, to znaju i drugi ljudi pa mu ovi mogu svojim kazivanjem nadopunjavati i razjašnjavati njegovo sjećanje. Sve to zajedno čini p o v i j e s t ili h i s t o r i j u života toga č o v j e k a.

Ali i s k u p o v i l j u d î imaju svoju povijest ili historiju: porodica, bratstvo, društvo, pleme, narod i država ili više naroda i država zajedno. U najvišem redu ima ga i cijelo č o v j e č a n s t v o, koliko se i kada ono osjeća i zna kao najviša neka cjelina.

Čega se jedan čovjek iz svoga života sjeća, ostaje samo dotle, dok on živi, ako — to nije drugome pripovijedao ili z a p i s a o. I kod ljudskih skupova prestaje sjećanje, u s p o m e n a, ako ih sadašnje koljeno nije predalo novome, n a u s t i c e ili n a p i s a n o. No kako da sve nova i nova koljena zapamte sve ono, pa bilo i samo ono najvažnije, što su im pređašnja koljena pripovijedala? To nije moguće, sve da bi nova koljena držala da je vrijedno pamtiti ono mnoštvo događaja pređašnjih koljena. Već treće koljeno, a pogotovu četvrto, u istoj porodici ne pamti mnogo onoga, što mu je pripovijedao djed ili pradjed. Tako i skupovi ljudi — bratstva, plemena i narodi — pamte samo najveće događaje svojega skupa, sretne, a još jače: nesretne. No ta pamćenja n i j e s u v j e r n a; njih se dohvatila ona stvaralačka i umjetnička

snaga čovječje duše, koja se zove fantazija. Tako onda narod svoju prošlost prikazuje u tom obliku, u obliku priče. No tim je historija već prešla u poeziju, često vrlo lijepu, ali, u najboljem slučaju, istinitu samo jezgrom svojom. Sve se drugo, što se zbivalo u nekoj daljoj prošlosti, netragom izgubilo.

Zato nema historije išta dalje i duže prošlosti ni u samoj jednoj porodici, a kamo li u narodu, ako od prošastih događaja nije ostalo spomenika, tvarnih i objektivnih ili pisanih. Ali i tvarni i objektivni spomenici — oruđe, oružje, građevine, kućni i drugi pribor, umjetnine, pjesme i t. d. — u mnogom pogledu ne govore kasnijim koljenima onako razumljivo, kako to može pisana riječ, zabilježeno prikazivanje događajâ.

No ljudi su već davno bili stvorili velike zajednice plemenske, narodne i državne, a još se nije bilo izumjelo pismo. Nije se dakle moglo bilježiti napismeno ono, što se događalo. U ovom se slučaju historijska nauka naša može dovijati prošlosti nekoga plemena ili naroda i države samo time, da sebi razjašnjuje sve druge spomenike, koji su ostali; samih događaja, išta potanjih, ne može bez pisma znati. Tako ostaje cijela ta prošlost predhistorijskom, ma da je u njoj upravo osnovka bila cijeloj kasnijoj sudbini onoga naroda. Najbolji nam je u tom primjer predhistorijska prošlost Egipta. — I još nešto: Bilo je pismo tu, upotrebljavalo se uvelike u državnom i društvenom životu, ali se ipak nijesu bilježili opći i važni događaji u narodu i državi; nijesu ljudi imali historijskoga smisla, t. j. želje, da za potomstvo ostave uspomenu događaja u državi i narodu. Slično je tome, ako se i bilježilo u praktične državne ili vjerske svrhe, ali se te zabilježbe izgubiše, propadoše.

I još nešto više: Samo takve zabilježbe, koje kažu gole činjenice, ne daju nam sve ono, što ište historijska nauka; ne daju vezâ događajâ i ne kažu nam pobudâ (motiva) za neka djela. Ne daju nam ono bitno, iz čega niču historijski događaji i kako jedni na druge djeluju, dakle kako se prošlost razvijala u sadašnjost, i kako ova nosi u sebi klice budućnosti. U tom pogledu bio bi grčki Homer, pjesnik veličanstvene »Ilijade«, prvi poznati nam historik — kada događaji »Ilijade« ne bi bili pjesnička umjetnina, nego realna istina —, jer on događajima svoje »Ilijade« daje osnovni motiv (u »srdžbi« božanskoga junaka Ahileja). I izraelska Biblija (Stari Zavjet) pokazuje odlučan historijski smisao, polazeći s osnovnoga gledišta manifestacije monoteizma događajima počevši od stvaranja svijeta do očekivanja Mesije. Pri tom su i t. zv. »historijske knjige« Biblije kao prikazivanje borbe za monoteizam unutar izraelskoga naroda dragocjen historijski spomenik, ali je gledište, upravo jer je samo vjersko, jednostrano za čistu historijsku nauku. Sumersko-babilonska kosmogonija i teogonija (postajanje svemira i bogova) samo je mitologička filozofija, a nije historija, makar odaje veliku zamisao događaja, primivši oblik historije. — Istom je Grk Herodot pokazao historijski smisao što je, makar i epskim stilom, obuhvatio poznatu mu prošlost Grka, Babilonaca, Egipćana, Persâ i t. d. u jednu cjelinu, stavljenu u okvir borbe između Grka i »barbara« (tuđinaca), a pisao ju je s namjerom, »da veliki ljudski događaji s vremenom ne uginu uspomeni«, pa da pokaže i »uzroke tim borbama«.

S Herodotom se dakle započela historijska nauka. Ona je, češće zamračena, ušla s evropskim Novim Vijekom pred historijski svijesno evropsko društvo, a osobito je s najnovijim svestranim i dubokim traženjem historijske građe u području svih naroda na zemlji stala obasezati sve pojave ljudskoga društva: državne i kulturne. Polazeći s gledišta, da kao u pojedinca čovjeka, tako i u naroda i država djeluju sve sile i svi faktori — materijalni, duševni i umni — u jednu jedinu komponentu, iz koje se onda razvijaju historički pojavi svih vrsta: historijska nauka danas uzima sve te sile i sve te faktore u obzir. Po njima ona onda nastoji izjasniti prošlost u svakom pogledu i prikazivati je kao nešto organički cijelo.

Ali samo iz takih historijskih područja i perioda, iz kakovih ima historija obilne i svestrane građe (»izvore«), može tome svom zadatku potpuno udovoljiti. Gdje toga nema i koliko ga nema, samo sobom nastaju nedostaci našega spoznavanja, a prema tome i prikazivanja. U tom slučaju historik daje ono, što može i koliko može.

II.

U radu ili praksi ima povijesti manjih područja — gradova, oblasti, zemalja i država —, a imaju je i područja opsež-

nija: više narodâ i državâ, koje su u mirnu životu ili u takmenju i borbi upućene bile jedna na drugu. Prema tomu ima u nauci posebnih i općenijih povijesti. No svrha historijske nauke, ona konačna, ipak je ta, da obasegne cijeli ljudski rod: opća ili universalna historija. Jer kao što ni oceani nijesu nikada, uzevši u obzir velike periode vremena, bili trajna zapreka ljudskom saobraćaju, tako je pogotovu priroda čovjeka kao bića na cijeloj zemlji u glavnom jednaka. Malajska se pasmina rasprostrla na svojim lomnim čamcima po svim otocima Velikoga Oceana, polazeći od svoje kolijevke, Sundajskih otoka; američka pasmina (»Indijanci«) naselila je obje Amerike uzduž i poprijeko, odvojivši se od mongolske. Mongolska pasmina, raselivši se iz svoje prve postojbine, nastanila se po cijeloj istočnoj Aziji i preko cijele širine sjevernoga nizozemlja Staroga Kontinenta doprla je do Baltičkoga Mora; bijelu (»kavkasku«) pasminu nalaze prve zrake povijesti nastanjenu od Arabije, Abesinije i Sahare do sjevernih evropskih mora i od Tianšana i Pamira do Atlantskoga oceana. Svemu tomu trebalo je samo vremena, a toga je bilo u prošlosti zaista na pretek. Ni pustinje ni visoke gore nikada nijesu sasvim dijelile narode, a da se oni ne bi dodiravali, izmjenjujući između sebe plodove zemalja i ruku svojih ili nalaske svojega uma i svoje duševnosti, noseći ih i predajući ih ili se i sami seleći i miješajući, često i u krvavim borbama. — Stalni i gotovo vječni su to putovi svjetski, kojim te struje idu i kojima su od najdavnijih vremena išle. Pogotovu se pak, uza svu oskudnost sačuvanih vijesti, mogu za neka vremena već razvitih država upravo pokazivati te kulturne veze. Tako god. 166. po Is. čak između Kitaja i Rima. A seljenje mitologičkih zamisli ide preko cijele zemlje već od najstarijih vremena. Danas pak, kad para i munjina obapleću cijelu zemaljsku kuglu; kad se Japan, Australija, južna Afrika i Amerika sastaju u Parizu (Versaillesu) na konferencije i uređuju političke i privredne prilike cijeloga svijeta: danas samo universalno-historijsko gledanje može dati pravi vidik i na događaje ma samo i jednoga naroda, i to ne samo sadašnjega. Jer: kada su se u davnoj davnini stvarale prve velike kulture na Nilu ili na Eufratu i daleko u istočnoj Aziji u kitajskim nizinama ili na Indu i Gangu, stvarale su se ne samo za one zemlje, nego i za sve ostalo čovječanstvo. A to isto vrijedi i kad je kasnije grčki narod sam i zajedno sa svojim velikim umnicima na svim

poljima duševnoga života stvarao, primivši i primajući najbolji dio velikih kultura sa istoka, od sebe svoju divnu i opće ljudsku kulturu. I nijesu Laotse i Konfucije, Buddha, Zoroastar propovijedajući svoje nauke Kitajcima, Indijcima ili Irancima stvarali nova vremena samo tim narodima, niti Muhamed samo svojim Arapima; a Sokrat, ispitujući sebe i svoje Atenjane, otvarao je, i ne znajući, vedra vrata svjetlosti svim kasnijim koljenima na zemlji. I proroci su izraelski govorili preko svoga naroda svim narodima i vjekovima, a Isus u ime Nebeskoga Oca svijesno šalje svoje »poslanike« (apostole) svim narodima. I bi tako.

I materijalni izumi i upotrebljavanja materijalne prirode u čovječje svrhe selili su se uvijek od zemlje do zemlje: mjed, gvožđe, čelik, tegleći i jahaći konj, bilje, domaće životinje, građevinski načini; tako isto i brojenje vremena, sustavi mjera i utega, kovani novac, pjesme i priče, vojni izumi, taktički oblici, sustavi državnih uprava i ustava, svakojako znanje, umjetničke struje. — Sve to struji kroz milenije godinâ preko narodâ i zemalja kao što one velike vodene struje preko oceanâ ili uzdušne rijeke, u pravcima ili se savijajući i vraćajući se, a često stvarajući vrtloge i vihrove strahovite snage.

A napokon: ratovi (taj usud čovječanstva, koji više puta ubija cvijet ljudstva i zatire plodove čovječjih napora za stoljeća, ali napinjući sve i najtanje energije čovječje prirode riješava dotrajale situacije i otvara nove više zadatke i vidike) često su u dodir dovodili i najudaljenije narode svijeta i u zaostale zemlje donosili klice nova i višega života. Takovi su ratovi bili: širenje vlasti starih egipatskih faraona uz gornji Nil, na Crveno More i u bližnje azijske zemlje; u 27. stoljeću pr. Is. vojne ekspedicije velikih eufratskih osvajača Sargona i Naram-Sina u Arabiju i na Sredozemno More; stvaranje asirske velike ratne vlasti 8. i 7. stoljeća pr. Is. i osobito zatim osnutak svjetske liberalne imperije velikoga persijskoga Kira i Darija 6. i 5. stoljeća... pa obrnutim redom makedonsko-helenska imperija Aleksandra Velikoga, lučonoše grčkoga genija u drevni azijski kulturni svijet sve do Inda, odakle je potekao i poticaj za stvaranje indijskoga carstva kraljeva Sandrakota i Asoke; pa rimska imperija; pa arapsko carstvo od Atlantskoga oceana do Inda i Altaja; pa stvaranja kitajskoga državnoga svijeta i njegovo širenje u Mongolsku, istočni Turkestan, Tibet i Stražnju

Indiju za velikih careva Vua (III. dinastije, od oko 1121.—249. pr. Is.), Dženga (oko god. 220. pr. Is. [IV. dinastije], koji je Hune k zapadu odgurnuo), Minga (cara V. dinastije, suvremenika rimskih careva Klaudija, Nerona i Vespasijana), u vrijeme, kada su u naponu snage svoje dva kulturna svjetska carstva, sa dva oceana, slala poslanstva jedno drugome... I tako dalje redom preko džingiskhana Temudžina i Timur-Lenka i Petra Velikoga i Napoleona sve do današnjega svjetskoga sustava država u okrilju »Društva Narodâ«, ali ipak pod uvijek spremnim bataljunima i bojnim lađama velikih država...

Prošlost našega naroda ne možemo izjašnjavati ni prikazivati bez većega ili manjega poznavanja povijesti drugih bližnjih naroda: osim Ilira, Traka, Kelta i t. d. još i osobito Grka i Rimljana; pa Huna i Avara, pa Franaka i Nijemaca, pa Vizantije i Mletaka i Madžara i t. d. A nastojeći mi razumjeti prošlost tih naroda, šire se nam sve dalje krugovi i zahvaćaju sve dalje i dalje do Atlantskoga oceana, afričkih i azijskih pustinja i visokih gora centralne Azije. Tako se jedan kolut hvata drugoga prostorno u daljinu, a vremenom u ranu nedogled prvih vremena postojanja ljudskoga društva. Još više to vrijedi, ako hoćemo da razumijemo historiju velikoga kulturnoga kruga, kojemu naš narod pripada: sadašnjega evropskoga. Tu padaju sve granice geografije i posebnih narodnih i državnih historija. I uvijek tražimo, gdje li su prvi izvori evropskoga državnoga života i života evropske kulture. I uvijek ćemo dobiti odgovor: u Rimu, u Ateni, u Jerusalemu. A odakle ovima? Odgovor: u još starijem svijetu... U tom još starijem svijetu nikle su prve države i prve kulture čovječjega roda; tu nikoše i svjetska vjerovanja.

III.

Taj još stariji svijet kulture A z i j a je, kojoj su stari Grci, u kulturnom i državnom pogledu, s punim pravom pribrajali i Egipat. U dolini donje rijeke N i l a zajedno s njegovim rastočjem (»Deltom«), u nizinama E u f r a t a i T i g r i s a, u nizinama velikih kitajskih rijeka H o a n g h o a i J a n g t s e k i a n g a i indijske velike rijeke G a n g a nastale su prve velike ljudske zajednice — države i narodi —, koje su iz sebe i iz pređašnjih klica uljuđenosti, donesenih sa sobom u tê, s prvine močvarne nizine, stvorile prve velike kulture čovječanstva. Postajanjem svojim najstarije su k u l t u r e e u f r a t s k a i n i l s k a, za njom k i t a j s k a, a za ovom i n d i j s k a.

I n d i j a (Prednja Indija) na velike je daljine r a s t a v l j e n a od Kitaja silnim gorskim sustavom Himalaje, visokim ravnjacima tibetskim i mongolskim i gorama južnokitajskim, a od eufratsko-tigriskih nizina velikim prostranstvom gorâ, ravnjaka i pustinja iranskih. Pomorski saobraćaj može Indiju dovoditi u vezu s Kitajem, ali u veliku daljinu, a posredno i preko Stražnje Indije, koja je kasnije potpala pod državni i kulturni utjecaj Kitaja; no pomorski saobraćaj Indije s eufratsko-tigriskom nizinom bio je mnogo teži. K i t a j gleda sav na istok, a u zaleđu mu je, na zapadu, sav onaj golemi i visoki ispon zemlje kao divski hrbat njezin, koji zovemo c e n t r a l n o-a z i j s k i m v i s o č j e m (silni gorski sustavi Altajski, Tianšanski, Kuenlünski, Himalajski, Pamirski, Hindukuški i visoki ravnjaci mongolski i tibetski); putovi, koji iz Kitaja preko njih izbiju na zapad, dospiju istom u Turan, pa istom odanle treba još prevaliti cijeli Iran, da se dopre na Tigris i Eufrat. Zato ako i jesu te tri kulture — e u f r a t s k a, i n d i j s k a i k i t a j s k a — bile uvijek u nekom saobraćaju, pa je osobito eufratska kao najstarija utjecala ne samo na indijsku nego i na samu kitajsku, to ipak samo je jedanput na svijetu veliki dio zemalja kitajske i eufratske kulture stâjao u jednoj državnoj vezi: u mongolskoj strašnoga džingiskana Temudžina (»velikoga cara«) i njegovih nasljednika u 12. i 13. stoljeću poslije Is. Inače su Indija, a pogotovu Kitaj, jedva kada, i to samo posredno, dolazile u p o l i t i č k i (državni) dodir (prijateljski ili neprijateljski) sa zemljama eufratske kulture, a najmanje s jezgrom njihovom na samom Eufratu i Tigrisu. Poznato je pak, da politički događaji vode kolo u povijesti, premda često nijesu pravi uzroci promjenama.

Azija se za Evrôpu nalazi k istoku i jugoistoku. Ona je nama u glavnom dakle »Istok« ili »Orijent«. Ipak one daleke azijske zemlje, koje od nama bližnjih dijeli nizina rijeke Inda, visočje Pamir i zemlja Turan, ne zovemo »Orijentom«, nego »D a l e k i m I s t o k o m«. Naprosto »O r i j e n t o m« zovemo samo one zemlje, koje su (zajedno s Egiptom) od one granične crte (Ind—Pamir—Turan) ovamo k zapadu. I kultura i povijest indijska, makar da bi se i ona mogla vrstati ovamo u orijen-

talnu, nešto je dalja od ove zapadno-azijske ili »p r e d n j o-a z i j s k e«. Tako nam za »s t a r i O r i j e n t« ostaju ove zemlje: I r a n (donekle s Turanom), Z a k a v k a s k a, A r m e-n i j a, M a l a A z i j a i sve zemlje k jugu odatle: B a b i l o-n i j a, A s i r i j a, M e s o p o t a m i j a, S i r i j a-P a l e s t i n a, A r a b i j a i E g i p a t, a u najstarije vrijeme donekle i zemlje o k o E g e j s k o g a M o r a, dakle i najstarija (predhistorijska) Grčka. K u l t u r n a i d r ž a v n a p o v i j e s t S t a r o g a O r i j e n t a o b u h v a t a t ć e d a k l e s a m o t e z e m l j e. Njima je t e ž i š t e — i geografičko i političko — gotovo uvijek bila zemlja na d o n j e m E u f r a t u. Tu zemlju zovemo, za vrijeme počevši od t r i t i s u ć e godina prije Isusa, kratkoće radi »B a b i l o n i j o m«, po gradu Babelu (Babilonu), koji je nešto prije 2000. godine prihvatio u glavnom cijelu kulturnu baštinu prećašnjih velikih središta pa preuzeo i vjersko vodstvo Staroga Orijenta sve do persijskih vremena.

IV.

Geografijska zajednica zemalja Staroga Orijenta omeđašena je dakle na s j e v e r u Turanskom nizinom, Kaspijskim jezerom, Kavkazom, Crnim Morem, Bosporom, Mramorskim morem (Propontidom) i Dardanelskim morskim tjesnacem (Helespontom); na z a p a d u Ionskim morem, crtom odavle preko Sredozemnoga Mora do afričkog zatona Velike Sirte i istočnom Saharom; na j u g u Sudanom, Abesinijom i Indijskim oceanom, a na i s t o k u crtom Ind—Hindikuš—Pamir. Cijeli taj prostor velik je otprilike kao i Evropa (do 180.000 četvornih geogr. milja). Izuzmemo li Grčku i njene Egejske otoke (budući da Grčku vrstamo u Stariji Orijent samo do oko god. 1100. pr. Is.), to ulazi more (Indijski ocean) s juga u taj geografijski prostor samo sa dva nevelika i uska zaljeva: P e r s i j s k i m z a l j e v o m (između Persije i Arabije) i C r v e n i m M o-r e m (između Arabije i Egipta), a sa zapada se Sredozemno More široko uvalilo između Male Azije, Sirije-Palestine i Egipta (L e v a n t i n s k o m o r e). Cijeli taj veliki prostor ima samo četiri velike plovne rijeke; od skrajnjih dviju od njih samo N i l pripada prostoru Staroga Orijenta, ali dalje od južne egipatske granice nije plovan, a gornja mu dolina dopire u daleku Afriku, van kruga Staroga Orijenta; I n d pak i ne pripada tomu pod-

ručju. Samo E u f r a t i T i g r i s, u donjem toku, vežu s morem donju babilonsku ravninu. Nijedna pak plovna rijeka ne veže s morem Siriju, a kamo li istočnije zemlje (Mesopotamiju i Babiloniju), sa Sredozemnim Morem, preko koga bi one bile vezane i s Egiptom. Dolina rijeke O r o n t a otvara doduše sjevernu Siriju moru, ali sama rijeka nije plovna. Primorski gradovi p a l e s t i n s k i (kanaanski) nemaju doduše teške veze sa zaleđem, ali je ovo ekonomski bilo slabo, a od Babilonije je odijeljeno sirskom pustinjom s jedva kojim, i to teškim, karavanskim putem preko te pustinje; nešto lakši je takov put do tih gradova (osobito na Gazu) iz zapadnoga okrajka Arabije (Jemena i Hedžasa). S i r s k i primorski gradovi (»fenički«) imaju ekonomski dosta jako zaleđe, a ovo je preko Eufratskih prelaza kod Tapsaka i Zeugme u vezi s Mesopotamijom i dalje s Babilonijom; ali visoka gora L i b a n vrlo otešćava prelaženje od mora u sredozemlje. Egipatsko primorje Crvenoga Mora rastavljeno je od nilske doline kamenitom i gorovitom pustinjom (t r o g o d i t s k o m), kroz koju propušta tegotan put samo gdjekoje suho razdolje (na pr. Vadi-Hammamat); ali je Crveno More bilo vrlo opasno staromu plovljenju. Gotovo jedina bolja veza Egipta u Palestinu i sjevero-zapadnu Arabiju ide dakle preko S u e s k e prevlake, ali i preko gotovo pusta S i n a j s k o g a poluotoka. Samo je dakle iz rastokâ rijeke Nila dobra veza Egiptu morem u sirsko i južno malo-azijsko primorje, koje u istočnoj svojoj petini ima plodnu nizinu Ravnu Kilikiju. Ali je ova samo jednim dobro prohodnim uskim klancem (»Kiličkim vratima«) pristupna visokomu sredozemlju Male Azije, kao što je samo drugim klancem (»Sirskim vratima«) preko Amana, kojom se na jugo-zapadu završuje Armensko gorje, spojena sa sjevernom Sirijom. Od Ravne Kilikije k zapadu ustubočilo se u dva k jugu ispupčena luka, među sobom spojena više Adalijskoga (Pamfilijskoga) zatona, strmo visoko gorje T a u r s k o, tvoreći teško pristupne gorske zemlje »Kršnu Kilikiju« i Likiju; to se gorje produžilo preko Kiličkih vrata sjevero-istočnim smjerom kao A n t i t a u r spajajući se naposljetku s A r m e n s k i m visokim gorjem. A m a n s k o gorje nastavlja se kao treća glavna kosa nekako naporedo s Antitaurom u A r m e n s k i T a u r kao pretposljednja južna glavna gorska kosa sve do južne obale V a n-s k o g a jezera; negdje u polovini njegova povijanja prodro je

sebi put gornji tok spojenih eufratskih dvaju izvor-rijeka. Sva ta tri gorja jaka su i teško prohodna zagrada između Levantinskoga Mora, Sirije i Mesopotamije prema visokoj ravni Male Azije i visokom armenskom pogorju. Lakše su zato prodirali narodi i vojske k jugu negoli obrnuto. — Važan položaj ima za plovljenje između Egipta, Sirije i Kilikije veliki otok K i p a r kao kopča i stražnik Levantinskih primorja. Bez sumnje je Kipar bio odmaralište i egipatskih i sirskih (»feničkih«) lađa, pa i onda, kad se plovilo u Egejsko more dohvaćajući se južnih malo-azijskih luka; no i obrnuto vrijedio je taki put za lađe iz Egejskih zemalja, s tim više, što su se u Starom Vijeku lađe, zbog svoje nesavršene konstrukcije, uvijek držale primorja i onda, kad bi najkraći put bio ploviti poprijeko.

I na sjevernom kraju ograđena je Mala Azija, u glavnom visoravnje, visokim gorama uz Crno More, pa ni najveće njene crnomorske rijeke, S a n g a r i j i još duži H a l y s (Kyzyl-Irmak), jureći brzicama i sutjeskama iz visokih ravni, nijesu plovne. Nešto niske primorske ravnice ima na M r a m o r s k o m M o r u Samo već na domaku Kavkazu odmakoše se te gore i pustile su između sebe i golemoga K a v k a z a dvije nizine: prema Crnome Moru k o l k h i d s k u (rijeke Riona), a prema Kaspijskom jezeru nizinu rijeka K u r a (Kyra) i donjega A r a s a (Araksa), odijeljenu jednu od druge niskim hrptom, koji spaja a r m e n s k o g o r j e s Kavkazom. Tom današnjom Zakavkaskom išao je jedan od glavnih svjetskih trgovačkih putova od Crnoga Mora dalje u Turan i u centralnu i istočnu Aziju. Ali je taj put za zemlje samoga Staroga Orijenta bio s neruke, a visokim armenskim i k u r d s k i m pogorjem rastavljen od središta Staroga Orijenta, Mesopotamije i Babilonije, makar da su u tim gorskim zemljama, blizu Vanskoga i U r u m i j s k o g a jezera, izvirali Eufrat i Tigris, ali se i teško verali kroz gudure i male visoke ravni poprečnih gora. — Samo k zapadu, k Egejskome Moru, otvara se njezinoj zapadnoj osmini ili devetini visoka ravan Male Azije lijepim dolinama rijeka H e r m a, K a i k a, K a y s t r a i M e a n d r a prema divnom eolsko-ionskom primorju i njegovim otocima. U svojoj sredini Mala je Azija visoka pustopoljina, koja se između Angore i Konije pretvorila u slanu pustinju s nekoliko slanih jezera (najveće je T u z - Č o l l ü). Tu se, već dosta blizu obrubnom gorju Tauru, samotno ispeo i najviši malo-azijski vis, E r d ž i a s (do 4000 m).

Tako glavne veze Egejskoga primorja s Mesopotamijom obilaze na sjeveru i jugu to pusto geografijsko središte Male Azije, idući naseonim plodnim krajevima. Sjeverni put polazi od Efesa preko Sardesa uz Hermovu dolinu na sjeverno-frigijski ravnjak i Angoru, prelazi dva puta preko rijeke Halysa u Armeniju, gdje se dohvata Eufrata, odakle ide odvojak dalje k istoku; glavna grana toga staroga persijskoga »kraljevskoga puta« okučivala se zatim preko Tigrisa i završavala se u kraljevskoj zimskoj prijestolnici Susi. Južni se put dohvata u Tauru »Kiličkih vrata« i ulazi u Ravnu Kilikiju, a odavle »Sirskim vratima« u sjevernu Siriju.

Visočje Male Azije prelazi k istoku u A r m e n i j u, tu najisponitiju zemlju Prednje Azije. U njoj nema mnogo visokih ravnina; iščičkana je sva visokim gorskim kosama, poglavito smjerom istočno-zapadnim; najviši je isponak A r a r a t (5171 m); južni se dio te zemlje danas zove K u r d i s t a n. U Armeniji izviru obje izvor-rijeke Eufratove, u Kurdistanu Tigris. Jugo-istočnim smjerom prelazi armensko visočje u veliko v i s o č j e I r a n s k o, vežući se s njime gorjem zemlje A z e r b a j d ž a n a; tuda ide i glavni put (preko grada T ä b r i s a k istoku od Urumijskoga jezera) u Iran na grad Teheran. — Jedan sjeverni ogranak armenskoga gorja udara istočnim smjerom, s imenom E l b u r s a, strmo zagrađuje uži južni dio Kaspijskoga jezera (najviši vis D e m a v e n d, visok 5628 m). Dalje se povijajući k istoku (uz različna imena) svojim gdjegdje i udvojenim kosama zagrađuje to gorje Iran od T u r a n a, a svršava se silnim bedemom H i n d u k u š a. Tomu se gorju neke prevale, koje vode od juga na sjever, visoke i do 5000 m; sama se glavna prevala, od grada K a b u l a (1950 m) u B a m i a n (2600 m) uspela na 3600 m (tuda je dva puta s vojskom prelazio Aleksandar Veliki). I istočni rub Irana čini, ravno se okrenuvši k jugu, najprije dosta visoko S o l i m a n s k o g o r j e (do 3500 m), a onda ga produžuju niža gorja, koja su za 3 stupnja uzmakla k zapadu, tako da je tu rijeka Ind mogla također k zapadu zaokučiti. Cijelo to istočno rubno gorje strmo slazi u nizinu rijeke Inda, tvoreći mnogo manjih razdolja, koja služe i za prelaženje iz istočnoga Irana u nizinu Inda; najvažniji je K h a i b e r s k i klanac (1028 m) nešto k jugu od prodora rijeke K a b u l a iz Afganistana u Indiju. — Drugi kup ogranaka armenskoga gorja nastavio se iz Kurdistana jugo-

istočnim smjerom sve do Persijskoga zaljeva i Arapskoga Mora, obrubljujući tako na jugo-zapadu Iransko visočje. To su u sjevero-zapadnoj svojoj polovini naporedne divlje kose Zagros-gorja, ispinjući se i do 5000 m, sa svojim visokim sudolicama i jedva kojim riječnim prodorom. Tuda se ispinje i glavni put od Bagdada (mimo Behistana) u Hamadan (1880 m). Jugo-istočna polovina toga rubnoga gorja još se više raščlanila vežući se na sjeveru i uz Elburs-gorje, a prostirući se velikim dijelom zapadne četvrtine Irana i obuhvatajući više gorskih zavala, na pr.: ravan grada Isfahana i uvalu protegljastoga Niris-Jezera kao produženje male visoke ravni Persepolske. Na tu ravan s njezinim kraljevskim palačama i grobnicama vodio je preko tih gora važni put od elamsko-persijske prijestolnice Suse s ove strane gora. Isti jugoistočni smjer imaju i druge gore (na pr. dugo Kohirud-gorje) toga dijela Irana sve do centralne uleknine rijeke Hilmenda i velikog Hamunskoga Blata. Na persijsko-beludžistanskoj granici mijenjaju te gore svoj smjer u zapadno-istočni sve do rubova prema donjoj nizini Inda. Kao i Zagros-gorje, tako su se i ta ostala gorja ispela od Persijskoga zaljeva dalje od stupnja do stupnja, obuhvatajući — što dalje k istoku, to sve rjeđe — duže visoke uvale ili ravni, prilično natopljene, ali bez boljih veza s primorjem, koje je dalje k istoku gotovo pusto. Zato je i vrlo otešćano pomorsko plovljenje od ušća Eufrata i Tigrisa do Indije. Slično je i u pogledu onih suhozemskih veza, koje idu južnim Iranom, zbog suhote i neplodnosti mnogih njegovih krajeva (povratak vojske Aleksandra Velikoga iz Indije).

Sam centralni Iran, koji se velikim prostorom uvalio među zapadni i istočni, ima tri velika zavalja, kojih se najviše mjesto uleknulo sve do 300 m nadmorske visine, ali srednja im je visina dosta velika, ne mijenjajući dakle svojstvo Irana kao visoravnja. Ta su zavalja u glavnom slane pustopoljine, a slabo su se rasprostrle pješčane pustinje. Ondje, gdje prestaju gore zapadnoga Irana, u zapadnom dijelu zemlje Khorassana (sjevero-istočne Persije), najveće je zavalje »Velika slana pustopoljina«; duž sjeverni joj rub (u visini od 1000—1200 m) ide važni karavanski put od Teherana u Mešhed (grad blizu ruske granice) pa dalje u Mervsku oazu ili u Herat (u sjevero-zapadnom uglu

Afganistana). Tim su putem uvijek išle vojske između zapadnoga i istočnoga Irana. K zapadu se ta pustopoljina prostrla do blizu velikoga puta od Teherana u Isfahan (ide on i pustim krajevima). Drugo je takvo zavalje pustinja Lut k sjeveru od zemlje Kirmana; gore južnoga Khorassana dijele je od Velike slane pustopoljine. Jedna grana tih gora povila se daleko k jugu i odijelila pustinju Lut od trećega iranskoga zavalja, k istoku od obiju napomenutih; to je zavalje zemlje Seistana ili rijeke Hilmenda, koji izvire u gorama k jugu od grada Kabula i teče k jugozapadu pa se onda okučuje k zapadu i gubi se u veliko slano Hamunsko blato (oko 380 m nadmorske visine). Srednje Hilmendovo porječje plodni su i bogati krajevi; tu je i važni grad Kandahar ...

Prema tome svemu sjeverno je visočje Prednje Azije (Staroga Orijenta) složeno od dvije goleme visoke ravni: od Male Azije i od mnogo prostranijega Irana. Osim što je Mala Azija na zapadu pristupna Egejskomu Moru, ona je sa svih strana obrubljena visokim gorama; potpuno je obrubljen visokim gorama i gorskim zemljama sam Iran, koji se prema svojoj sredini uleknuo u ona tri duboka zavalja. Kopča između obiju tih visokih ravni čini visoko armensko pogorje, prava silna tvrđava Prednje Azije, koja gospoduje na sve strane i zaustavlja ili propušta ordije narodâ i provale vojska između istoka i zapada, sjevera i juga. Sam Iran razdvojen je svojim centralnim pustim zavaljima i teško prohodnom oskudnom i na mnogo mjesta pustom svojom južnom četvrtinom (zemlja Fars, Kirman, Mekran, Beludžistan) na zapadni i istočni; njih u glavnom spaja među sobom ona sjeverna široka traka zemlje, kojom ide put Teheran—Mešhed, prolazeći kroz klance t. zv. »Kaspijskih vrata« (put Aleksandra Velikoga). I Mala Azija donekle je razdvojena svojom centralnom pustopoljinom, i to: na sjevernu i južnu. Ali su ova dva odjela spojena zaobilazno vrlo plodnim zapadnim dijelom uz Egejsko more i dosta težatnim istočnim dijelom uz gorje Antitaur i armenski Taur; k tomu još centralni dio prosijeca dijagonalni put od Bospora na Siriju preko Eskišehra (Doryleja) i Konije (Ikonija, na zapadu od Slane pustinje) ka Kiličkim klancima. Uz to nije upravo teško slaziti iz Male Azije i Armenije preko jugo-istočnih okrajnih gora u Siriju, sjevernu Mesopotamiju i staru Asiriju, kao što su narodi

iz Irana uvijek nalazili načina, da se iz zapadnoga Irana klancima Zagros-gorja i današnjega Khusistana (staroga Elama) spuštaju u plodne nizine donjega Tigrisa i Eufrata. Obrnutim su redom prodirale vojske velikih država iz sjeverne Sirije, Mesopotamije i Asirije-Babilonije u zemlje Male Azije, Armenije i Irana. Ove zemlje zajedno obuhvataju oko 60.000 četvornih geografskih milja, dakle šest puta koliko Francuska, a sama Mala Azija toliko, koliko Francuska.

Gorom Amanom veže se armenski i kilički Taur sa sirskim Libanom i Antilibanom-Hermonom, koji se preko palestinskoga pobrđa i preko-jordanske visoke ploče prihvataju visočja Arabije. Time se završuje gotovo potpuno kružnica visočjâ (iransko, armensko, maloazijsko, sirsko i arapsko), koja su obuhvatila Mesopotamiju i Asiriju-Babiloniju zajedno sa sirsko-mesopotamijskom pustinjom. Ekonomska pak, kulturna i politička jezgra toga velikoga obuhvatanoga prostora nizozemlje je babilonsko. Naplavine obiju velikih rijeka njegovih, Eufrata i Tigrisa, neprekidno ga produžuju ispunjujući pomalo Persijski zaljev. — Veliki prostor poluotoka Arabije ponajviše zapremaju visočja. Duž cijelo Crveno More udara visoko okrajno gorje kao produženje gorja Sinajskoga poluotoka; zove se općeno Serât (»hrbat«); od grada Mekke k jugu to se gorje sve jače širi, dok se napokon nije rasprostrlo u velikim Jemenskim planinama, koje su pokrile cijelu južnu Arabiju: Jemen i Hadramaut. Tu zaustavljaju visoke gore vlagu vjetrova Indijskoga oceana, koja oplođuje visoke ravni i doline ove »sretne Arabije«, te one pod žarkim suncem rode preobilnim plodom. Slično je i u jugo-istočnim i istočnim primorskim krajevima, osobito u Omanu. — Mjesto većih rijeka ima u Arabiji takih dolina, zvanih »vadi«, koje su nekada bile riječna korita s okolišnim zemljištem; tu ima gdjegdje i vodenih strijeka, ali se ove ponajviše gube u pijesku. Tako je na sjeveru od središnjo-arapskoga visočja, Nedžda, Vadi-er-Ruma, koji se velikom dužinom u luku svršava negdje kod grada Basre na Šatt-el-Arabu, a na jugu od Nedžda Vadi-ed-Davâzir,* koji izvire u Jemenu kod Nedžrana. Tako je isto i na sjeveru od udolja Vadi-er-Rume Vadi-Sirhân, koji se počinje na južnom slazu Ledžâ-ravnjaka blizu Haurân-gorja; ovo je k jugu od grada Damaska. Odatle se Vadi-Sirhân nastavlja pod pijeskom sirsko-arapske pustinje; nekada je pripadao porječju Eufratovu; u njegovu je području i velika paomina oaza El-Džof (sjeverni). K sjeveru od Vadi-er-Rume ispelo se Šammar-gorje, a dalje do Džofa pjeskovito visočje Nefûd, na kojem ipak ima i bilja. Među Vadi-er-Rumom i Vadi-ed-Davâzirom pravo je ono visočje centralne Arabije, koje se zove Nedžd s Arid-gorjem; ovomu su se povijarci protegli k zapadu do prema Mekki, a istočni ogranci obuhvataju područje Jemâmu. Od Jemena i Hadramauta prema Omanskom gorju i južnom dijelu Persijskoga zaljeva prostrla se pjeskovita pustinja Roba-el-Khalî (»prazna četvrt«), gotovo trećina Arabije, ali ni ona (kao ni Nefûd) nije sasvim neprekinuta i bez nastambe i prolaska. — U Južnoj Arabiji najznatnija je riječna uvala Vadi Hârit; donji mu je dio glasoviti plodni južno-arapski Džof s razvalinama davnih minejskih gradova (carstva Maanskoga); u taj vadi možda ulazi Vadi Adana, koji teče mimo stari grad Marib (Sabu). Vadi Hârit ima u južno-arapskome Džofu uvijek tekuće vode. Druga je najznatnija takva uvala Hadramôtska s mnogo pobočnih vadija, koji u nju ulaze s juga; ta velika uvala teče od zapada k istoku, zatim se okučuje k jugu i s imenom Vadi Masîle utječe u Indijski ocean. K istoku od Hadramôta i Vadi-Masîlea područje je Mahra ili glasovito »tamjansko« primorje; nekada se zvalo Habaš (ili Abasena), kolijevka afričkih semitskih Abesinaca i Amharaca. Brda tih južno-arapskih planina, kojima se provijaju ti vadi, često su se uspela visoko iznad 3000 metara; sam grad Sana stoji 2000 m više mora; i brdo Gebel Ahdar, koje se vidi s primorja u Omanu, visoko je 3018 metara. — K sjeveru od Vadi-Sirhâna je ravnjak Hamada, odakle se dalje prostrla Sirska pustinja, koja prodire i u Mesopotaniju a gdjegdje prelazi i preko Eufrata u Babiloniju. Premda ni ta pustinja nije sasvim neprohodna, ipak su je semitska plemena, zatrčući se ili želeći nastaniti se u težatnije sjeverne krajeve, obilazila s dva kraja: desno k donjem Eufratu i lijevo prema edomsko-judejskim i preko-jordanskim krajevima. Od svih pak karvanskih arapskih putova najvažniji je onaj, koji iz Jemena preko Mekke uz

* Vadi-Ruma i Vadi-Davâzir bili bi po Bibliji dvije rijeke »Gikhon« i »Pišon« (arapski: Gaihân i Faišân) od onih četiriju, na koje se je razdijelila rijeka raja Edena. Druge dvije jesu »Hiddekel« (Tigris) i »Phrath« (Eufrat).

Crveno More ide na grad A k a b u u dnu sjevero-istočnoga zatona toga mora, dakle preko slabo plodne zemlje H e d ž a s a, tražeći vezu s Egiptom i s kanaanskim primorjem; k tomu primorju pristup je išao preko V a d i - e l - A r î š a (u Bibliji: »Nahal Misrajim« = »potok Musurski«) i V a d i G a z z e a poglavito u bogati trgovački grad Gazu. Drugi takav put ide od Mekke poprijeko k sjevero-istoku u sredinu Šammarskoga gorja, gdje se u gradu H a i l u rašlja na dvoje: desni polazi ravno k sjeveru na Eufrat ka gradu N e d ž e f u (Mešhed-Ali) blizu staroga Babilona. Lijevi zakreće k sjevero-zapadu preko mjesta D ž o b b a h a na (sjeverni) D ž o f a odavle uz Vadi-Sirhân preko Bostre u D a m a s k; tu se sastaje s putem, koji je dalje od Crvenoga Mora pošao iz Mekke naporedo s onim prvim (primorskim) preko M e d i n e i razvalina staroga grada P e t r e k preko-jordanskim krajevima. — Tako je danas taj poluotok Arabija, veličinom kao četiri Francuske, najvećim svojim prostorom doduše pustinja, ali nepotpuna. Arabija ima i vrlo plodnih visočja i zelenih paominih oaza; ima dugih i davno osušenih riječnih dolina — »vadija« —, gdje se ipak nalazi i prekidanih vodenih mjesta na površini ili pod pijeskom, a u dalekoj davnini tekle su njima rijeke šumama obrubljene; ima i divljih visokih planina, ali ima i mirisnih nasada mire i tamjanskih zaravanaka.

Zapadnu granicu Sirske pustinje čine: davno ugaslo vulkansko gorje H a u r â n s k o, koje od pustinje zaštićuje plodnu visoku ravan B a s a n (vulkanskoga karaktera); zatim plodni lavin-ravnjak L e d ž â, a k istoku od Ledžâa i Basana prostrani negda vulkanski predjeli posuti kamenjem; zatim plodni rubovi gore H e r m o n a (grad Damask) i A n t i l i b a n a. Od Damaska vodi preko Palmyrske oaze put na Eufrat u dva kraka (na gradove D e i r i H i t). Dalje u Siriji i Mesopotamiji seže pustinja ili pustopoljina do blizu posljednjega predhumlja i predgorja armenskih i kurdistanskih, prelazeći i preko kose gore S i n d ž a r a između rijeke K h a b u r a i grada M o s u l a.

V.

Pogledamo li na one silno velike prostore, koji okružuju ovako ocrtanu geografičku cjelinu Staroga Orijenta, to je od poznatih nam opasnih provala izvanjskih naroda, koji su u toj davnini svakako bili bar manje kulturni negoli narodi Staroga

Orijenta, najbolje bio zaštićen E g i p a t. C r n a č k a plemena u Nubiji slabo su bila ljudstvom brojna i teško dorasla egipatskom oružju, a brojno možda ljudstvo istočnoga Sudana rastavljeno bijaše golemom pustoši Saharskom; jedini mogući put za provalu u Egipat uska je dolina nilska od Khartuma do Assuana. G a l l a - p l e m e n a Nubije istom su onda, ali kasno, mogla osvajački prodirati u Egipat (u 8. i 7. stoljeću), kad su se poegiptila i državno ujedinila (kraljevina od Napate ili Meroe). L i b i j s k a p l e m e n a na sjevernom okrajku Afrike samo su jedamput, uz prekomorska pojačanja (u 12. stoljeću), pokušala provaliti u nilsku Deltu; inače su se mirnim načinom onamo ugnijezđivala. Dva se je puta pokušala silovita provala iz »sjevernih pomorskih zemalja« t. j. i z e g e j s k o g a i b l i ž n j e g a p r i m o r j a, ali je bila odbijena (u 12. stoljeću). Tuđinska provala u Egipat uspješna je bila samo jedamput (provala Hiksa), iz A z i j e, preko Sueske prevlake (oko god. 1700.), ali i onda samo kao posljedica velike poplave naroda sa sjevera izvan kruga Staroga Orijenta, koja ga je u njegovoj zapadnoj polovini i preplavila. Inače su Egipat osvojili iz Azije istom velike kulturne države Asirija (u 7. stoljeću, na kratko vrijeme) i Persija (u 6. stoljeću). — Iz Indije nije bilo nijedne velike provale ni u i s t o č n i Iran. — Ali je zato s j e v e r n a f r o n t a Stroga Orijenta uvijek bila izložena malim i velikim nasrtajima: iz Balkanskoga poluotoka ili preko njega u z a p a d n u M a l u A z i j u; iz istočne Evrope preko Crnoga Mora ili preko Darjalskoga klanca kroz Kavkaz u s j e v e r n u M a l u A z i j u i A r m e n i j u; iz istočne Evrope i zapadne polovine sjeverne Azije kroz Derbentski klanac između Kavkaza i Kaspijskoga jezera; ili iz Turana i preko njega u s j e v e r n i I r a n.

Historički naš vid, kadagod nije oboružan dokumentima, ne može često dogledati ni posljednje mijene takih provala u samom području Staroga Orijenta, ako ne prodriješe do njegovih kulturnih središta. A to su u prvo vrijeme bile još u glavnom samo (uz Egipat) Babilonija i Asirija, gdje su se taki događaji bilježili pa smo te zabilježbe o njima dosada i našli. Tako se događalo, da su zemlje egejske, malo-azijske, armenske i iranske već davno bile podlegle velikim takvim izvanjskim provalama i useobama i u njima se nastanilo novo ljudstvo, koje je dolazilo izvan opsega same Prednje Azije, kada li eno ta nova ljudstva,

u sjevernim i istočnim područjima Prednje Azije ojačana i narodno ili državno ujedinjena, za nas neočekivano napadaju na Siriju, Mesopotamiju ili Asiriju i Babiloniju. Slično je bilo i Egiptu u vrijeme kraljeva Merneptaha i Ramsesa III. u 12. stoljeću. Zato često istom po d r u g i m k r i t e r i j i m a, a ne izravno po napisanim vijestima, možemo suditi, odakle i čije su takve velike poplave preko Staroga Orijenta kada dolazile. Tako po samim p i s a n i m vijestima nikako ne znamo, kada, odakle i kojim li su se načinom nastanili u području Staroga Orijenta oni indo-evropski narodi, koje zovemo Grcima, Bitinima i Frisima, Jermenima (Armencima) i Arjama (Arijcima, Medima i Persima). Tako i do dolaska persijskih vojska pod kraljem Kirom III. u istočni Iran ne čujemo o tim krajevima ništa, a bez nalaska i odgonetnuća klinastoga i egipatskoga hijeroglifskoga pisma i nalaska zapadno-arapskih natpisa za posljednjih sto godina ne bismo po biblijskim i grčkim vijestima ništa znali, što li se prije 8. i 7. stoljeća događalo ni u samim glavnim kulturnim zemljama Staroga Orijenta, osim biblijskih vijesti o starim izraelskim i judejskim vladarima i Manethonova popisa egipatskih starih dinastija.

Istom kad se našla i stala čitati stara historijska građa egipatska i semitska, pisana domaćim pismom, razmaklo nam se, premda često samo na prekide, naše znanje o egipatskoj i o babilonsko-asirsko-sirskoj historiji do negdje oko 4000 godina pr. Is., a nešto o arapskoj u glavnom do u 2. tisućljeće. Nedavnim pak nalaskom kraljevskih arhiva u negdašnjem hetitskom glavnom gradu k istoku od Angore sinule su jake zrake našemu znanju i za povijest Male Azije već od god. 2000. a osobito za 15.—13. stoljeća; osobito je dragocjeno, što nam dopadoše ruku i spomenici pisani domaćim govorima, i to u pet jezika, gotovo svi novi za nas. I nađeni i odgonetnuti natpisi u Armeniji iz 9.—7. stoljeća otkriše nam dotle nepoznate događaje te zemlje. Zanimljivo je, da su i malo-azijski i armenski ti spomenici pisani ponajviše babilonsko-asirskim jezikom i klinastim pismom. Tako po vojnim i političkim vijestima, koje potječu iz kraljevskih kancelarija velikih tih kulturnih država doduše samo od vremena do vremena, na prekide, otvaraju nam se prozori i u dalje zemlje i narode Staroga Orijenta, koji su okruživali tu semitsko-egipatsku (a sada možemo reći: i malo-azijsku) kulturnu jezgru njegovu. Osobito su važni vojni natpisi doduše

samo kasnijih egipatskih kraljeva, a pogotovu brojni vojni natpisi asirski, osobito od 9. do 7. stoljeća. — Od neprocjenjive je znatnosti ono naše znanje, koje nam novo otkriveno pisano historijsko blago semitsko-egipatsko daje o državnoj upravi, društvenom i ekonomskom životu, literarnom i naučnom stanju, vjerovanju i koncepciji svemirskih tajna. A baš ovo naše upoznavanje daleko preseže svojim zrakama i same granice Staroga Orijenta, toga velikoga prvoga učitelja čovječjega roda. Tim pisanim vijestima pridolazi još i pouka, koju nam daju nalasci građevina (grobova, hramova, palača, prokopa, nasipa), rukotvorina (različnih zanata, osobito lončarskoga i kovinskoga, pa draguljarskoga i ostalih ukrasnih zanata, u Egiptu i pravljenje papirusa i t. d.), umjetnina (osobito vajarskih), pa grobni i kućni ostanci.

VI.

Za svaku zemlju od velike su važnosti k l i m a t i č k e prilike, veća ili manja p r o d u k t i v n o s t njena tla, njena vegetacija i fauna. Budući slabo pristupne vlažnim uzdušnim strujama s velikih toplih mora, imaju zemlje Staroga Orijenta u glavnom klimu suhozemsku — osim u nekim primorskim krajevima — s razmjerno malo kiše ili snijega. Veliki se pojas p u s t i n j a i p u s t o p o l j i n a prostro Starim Kontinentom od istoka do zapada; njemu pripadaju Mongolska i Tibet, istočni i zapadni Turkestan, turanska nizina, aralsko-kaspijski viši i niži plošnjak i južno-ruske stepe. Pripadaju u Prednjoj Aziji tomu pustinjskom i stepnom pojasu c e n t r a l n o - i r a n s k a z a v a l j a, s i r s k e i a r a p s k e p u s t i n j e, pa i pusti krajevi s o b j e s t r a n e e g i p a t s k o g a N i l a, a tako isto i s r e d i š n j a M a l a A z i j a. Gdje su se pak u tom pojasu uspele visoke gore i gorske zemlje, tu se taj pusti pojas obično i prekinuo; ondje, gdjegod su gore mogle na sebe privlačiti uzdušnu vlagu i stvarati obilnijih daždeva ili snjegova, tu su rijeke i vlažne gorske zračne struje iz njih stvorile p l o d n i h k r a j e v a i u takvim područjima, koja bi sama sobom bila pusta. Tada se i razvija često bujna vegetacija kulturnoga bilja u nižim mjestima, a u visokim mjestima prekrasnih šuma; jednoga i drugoga bilo je na još neistrošenom tlu starih vremena mnogo više negoli danas. Tako je u području Staroga Orijenta rasla mnogolika vegetacija počevši od visoko-alpske

pa sve do žarke tropske. Mala Azija ima i danas još gorostasnih *šuma* u sjevernom i južnom okrajnom gorju; iz toga sjevernoga gorja polazi i trešnja i kostanj; visoke malo-azijske ravni, štetnom sječom šumâ sada na daleko opustjele, bijahu nekada silno rodne *žitom*, *maslinom*, *vinom* (a sada su, koliko se mogu natapati, i duhanom i pamukom); a pogotovu su to bile one doline, koje se na zapadu otvaraju k moru. Vrlo *šumovita* Armenija, premda manje rodna, donosila je plodine sadašnje srednje Evrope. Kavkaska nizina rijeke Kura i južna obala Kaspijskoga jezera (zemlja Masenderan) vrlo je bujno rodna bila *dudom*, *maslinom* (a sada i pamukom je i šećernom trskom); tu je i kolijevka *vinove loze*, koja ovdje divlje raste i povija se drvetu do najviših vrhova. Otprilike u 35 paraleli (na pr. otoka Kipra) započinje se *suptropski biljni pojas*, gdje uz prirodno ili umjetno natapanje uspijevahu sve današnje kulturne biljke srednje i južne Evrope, a uz to i *paoma*, ta prava hraniteljica ljudî sušnih krajeva sjeverne Afrike i vruće zapadne Azije; kolijevka joj je istočna Arabija. No bezdušno uništavanje šuma osobito je zatorno bilo za mnoge zemlje Prednje Azije, na pr. u okrajnim iranskim gorama i u Siriji, otvarajući time širom vrata pustinji. *Težatne* zemlje u Iranu pribile su se uz rub središnjih pustinja i gora; no tu im je vegetacija upravo rajska; zato su samo ovdje mogli nastati cvjetni gradovi. Gorske uvale takvih krajeva, ako su dobro natopljene (na pr. u Južnoj Arabiji), rode preobilno; tako je isto i tlo među sirskim gorama i sirskom pustinjom, na pr. Damask u divnu zelenu kraju, natopljenu vodama iz gore Hermona; isto je i u većini oaza pustinjâ. — *Tamjan i mîra* raste u južnoj Arabiji; u Babiloniji tvorili su ulje od *sesam-žita*; *maslina* je značajno drvo Palestine i Sirije, kamo se (kao i u Grčku) prenijela iz Male Azije. Po svoj prilici iz istočnih krajeva te zemlje iz davne se davnine rasprostrla i *smokva* i *vinova loza*, ali one ne uspijevaju, kao ni maslina, u babilonskoj ravnini. Na daleko bilo je za građu u velikoj cijeni *cedrovina* i *čempresovina* s Libana i Amana, a »*u š u*«-*drvo* iz istočne Arabije (Magana). Gdjegod se moglo, sijale su se razne vrste *žita*; prava je žitnica za okolišne zemlje bila tusta i dobro natopljena zemlja uz egipatski Nil i u Babiloniji. Mnogo veće obilje šumâ i vlage, nego što ga te zemlje imaju sada, davalo je veće obilje izvorne

i riječne vode. Tako su u mnogim »vadima«, koji su sada donekle ili sasvim suhi, bile pred nekoliko tisuća godina prave rijeke, ako možda i ne bjehu uvijek trajne, na pr. u Arabiji Vadi-Ruma i Vadi-Davâzir, a tako isto i Vadi Sirhân (taj »asfaltni« vadi, kako ga zvahu stari Babilonci i Arapi). I klima je bila manje topla ili vruća nego danas, jer je u ono vrijeme polarni led na sjevernoj zemaljskoj hemisferi dopirao dalje k ekvatoru negoli danas. Biljka *lotos* bila je egipatska, a i papirus; njih sada u Egiptu gotovo i nema.

U užem Starom Orijentu (semitske zemlje i Egipat) obilno je bilo *rudnoga* blaga i dragocjenih *kamenova* osobito u Arabiji, a osim toga u iranskim gorama k istoku od asirsko-babilonskoga Tigrisa; izvrsnoga *građevnoga* kamena bilo je u istočnim gorama egipatskima, pa i u Arabiji, odakle je (iz zemlje Magana = istočne Arabije) Babilonija (znamo to već za III. tisućljeće) nabavljala tvrdi kamen *diorit* za svoje kraljevske likove (statue). *Mjed* dobivali su Egipćani trgovinom sa otoka Kipra (»Kypar«, odatle naša riječ »bakar«) i iz sinajskih rudnika, odakle se vadio i *malahit* (ta riječ potječe od imena »Melukha« za sjevero-zapadnu Arabiju); *antimon* (stibium) dovozili su trgovci arapski i južno-palestinski. »Babilonski *plavučac* (»lapis lazuli«) dobavljali su babilonski trgovci iz sjevero-istočnih (medijskih) gora i izvozili u Egipat (znamo to već za II. tisućljeće). Egipatski kralj dobivao je mnogo *zlata* iz nubijskih nalazišta, tako da je oko god. 1400. slovio za pravoga zlatnoga gavana među drugim velikim kraljevima; u Maloj Aziji kod grada Sardesa ispiralo se zlato iz voda gore Tmola; Arabija je obilovala zlatnim rudnicima i nalazištima (»ofirsko zlato« u Bibliji). Iz Melukhe (zapadne Arabije) dobivali su Babilonci (znamo to već otprilike za 2500. godinu) *gvozdenu rudu** (možda hematit) za buzdovane; s prvine su Babilonci i Egipćani znali samo za meteorsko gvožđe (»nebesku rudu«). Inače je izvrsnoga gvožđa bilo izvan semitsko-egipatskoga područja u crnomorskim gorama

* Zanimljivo je, da se semitska riječ za gvožđe »gîrzânum« (južno-arapski »farzanum«, babilonski »parzillu«, hebrejski »barzel« = gvožđe) toliko podudara sa indo-evropskom riječju za istu rudu: litavski »gelzo« (u nas »željezo«), latinski »ferrum«, što je postalo od »fersom«. Bradva (sjekira) hebrejski se zove »garzen«, a arapski »kirzin« i »karzim«.

Male Azije (u zemlji Kizvadni; ondje bješe kasnije narod »Khalybes«, odakle grčka riječ »khalyps« za čelik). Odakle je srebro u ovo područje u starije vrijeme dolazilo, ne može se sada još reći. Asfalta je obilno bilo u Babiloniji.

Od zvjeradi bio je lav rasprostrt po cijelom Starom Orijentu, pa ga bijaše nekada i u samoj Grčkoj. Za vruće pustinjske zemlje, a osobito za Arabiju i Egipat, značajni su bili šakal i hijena, divlji magarac i mnoge vrste antilopâ, gazelâ i kozorogâ. Arabija je i prava kolijevka jednogrbe kamile (deve), te »pustinjske lađe«, koje nije u staro vrijeme bilo ni u Babiloniji ni u Egiptu; dvogrbe kamile živjele su tada u Armeniji i Iranu, kamo je dovedena iz prve svoje postojbine između rijeke Amua i Sira (u Turkestanu). Kao što se dvogrba kamila rasprostrla k zapadu sve do Volge, a k istoku kroz Mongolsku sve do Kitaja, pa k sjeveru i u južnu Sibiriju, tako su kasnije Arapi rasprostrli jednogrbu kamilu cijelom sjevernom Afrikom. Na slona su još početkom I. tisućljeća pr. Is. u lov išli asirski kraljevi po mesopotamskim pustopoljinama; poznavali su ga i Egipćani već u najstarije doba iz Nubije (upitomljen je bio samo u Indiji). Čisto egipatske životinje Staroga Orijenta jesu potočni konj (hipopotam) i krokodil. Od domaćih životinja veliku važnost ima u Starom Orijentu osobito govedo, ovca, koza, magarac i pas, a i svinja (ova osobito u Babiloniji). Konju je kolijevka u Centralnoj Aziji, odakle su ga nomadska plemena, indo-evropska, napose arijska, rasprostrla po Iranu, Armeniji i Maloj Aziji; početkom II. tisućljeća pr. Is. javlja se konj već i u babilonskim tržištima, a velika poplava sjevernih naroda, koja je doplavila (oko god. 1700.) i »Hikse« u Egipat, brzo ga je kao tegleću i ratnu životinju rasprotrla po cijelom Starom Orijentu. Kao jahaća životinja postade po svojoj jakosti i brzini konj glavnim činiocem za sve kasnije olujine, koje su slabo kulturne ordije indoevropske (poznate kasnije s imenima Sake, Skiti i Skoloti, Kimeri, Sarmati, Alani i t. d.) i uralo-altajske (Huni, Bugari, Turci, Kumani, Pečenezi, Mongoli i t. d.) razvitlale kulturnijim svijetom. Ali se toga jakoga bojnoga a i vrlo kulturnoga sredstva skoro prihvatiše i pitomiji narodi.

Već najstariji nalasci rada ljudskih ruka, izvršenih još u kameno doba, pokazuju vrlo razvitu ručnu vještinu i osobitu tančinu ukusa u Egipćana i Babilonaca. To se s vremenom još više usavršuje, tako da se već za IV. tisućljeća divimo umjetnom zanatu najnaprednijih zemalja Staroga Orijenta. Tako je i s industrijskim izvozom raslo blagostanje ljudstva i širila se vještina u susjedne zemlje. A obrađivanje tla, gdje god se moglo, često je obilno pomagalo prirodnu plodnost. Uzor bijahu tome opet zemlje na Nilu i Eufrat-Tigrisu; za njima jamačno nijesu mnogo zaostajale ni Mesopotamija i Sirija; i južna Arabija ostavila nam je veličanstvenih dokaza svojih vodnih građevina za jačanje rodnosti tla. Uopće se može reći ovo: već u ovim ranim stoljećima razvila se ona golema materijalna kultura, koja je u Orijentu trajala sve do zatorne provale Mongola u 13. stoljeću poslije Is., u svim njezinim granama (građevine, ratarstvo, obično i umjetničko zanatstvo i industrija) i kojoj tragova ima još i danas u onim zemljama. Odanle je ona postala učiteljicom i zapadnih naroda.

VII.

Etnografski razmještaj Staroga Orijenta, kad se ovaj razdanjuje historičkom pogledu, ne može se za isti neki vremenski period svagdje utvrditi. Tako znamo već u V. i IV. tisućljeću, a pogotovo u III., koji li su narodi obitavali u Egiptu, Arabiji, Siriji-Palestini, Mesopotamiji i Babiloniji; no za ostale zemlje razbiramo istom kasnije (za neke mnogo kasnije), i to ne sa potpunom sigurnošću. Egipat je već u V. tisućljeću bio jedinstven narod, bijele (»kavkaske«) pasmine, i to: sjeverno-afričke (Hamiti). Njoj pripadaju libijsko-maurska plemena saharske pustinje, sjevero-zapadne Afrike i cijeloga dalje sjevernoga afričkoga okrajka sve do Egipta, zatim i mnoga ratoborna plemena (crveno-smeđe boje) sve do k jugu od Somali-primorja. Samo su se u uskoj nilskoj dolini više Egipta bila negdje oko god. 3000. pr. Is. počela nastanjivati mnoga mala crnačka plemena. Čini se, da ti sjeverno-afrički Bijelci tvore jednu zajedničku cjelinu sa najstarijim stanovnicima Pirenejskoga poluotoka, južne Francuske i bar zapadne Italije zajedno s otocima — a možda i još dalje odatle na istok — kao samo jedna bijela etnografska zajednica Sredozemnoga Mora (»mediteranska«), pa da su bijeli stanovnici Afrike došli u Afriku sa sjevera preko mora. Koliko ima u egipatskom narodu i druge još krvi, ne može se reći; u historijsko se vrijeme u istočni dio

donjega Egipta useljavalo Semitâ, a u zapadni dio ulazili su Libijci. No jezik egipatski srodan je sa semitskim, ali se brže razvijao i trošio u pogledu glasovnom i gramatičnom. — Ostale malo prije pomenute zemlje nastavahu Semiti, kojima se jezik dijelio na babilonsko- (akkadsko) asirski i na zapadno-semitski; ovomu pripadahu narječja (jezici), kako nam se u povijesti redom pojavljuju: amorijsko, kanaanejsko (feničko, moabsko i hebrejsko), aramejsko (zovu ga danas i khaldejsko ili sirsko) i arapsko (sjeverno i južno); danas je živ semitski jezik samo arapski. — Ali je u Babiloniji ono semitsko pleme, koje je tu zemlju posjelo tokom IV. tisućljeća, zateklo stariji jedan narod, koji je stvorio prvu veliku kulturu svijeta i kojega se jezik još dugo održao ondje kao stari književni i sveti (liturgijski) jezik; to je narod sumerski. Fizički (tjelesni) tip toga naroda razlikuje se jasno od semitskoga i egipatskoga, a ni jezik mu nema nikakve srodnosti ni s jednim ni s drugim. Neki sude, da je srodan s altajskim jezicima (kojima pripada i jezik turski), ograncima velikoga jezičkoga stabla uralsko-altajskoga.

Prema tomu bi i sami Sumerci možda bili davni doseoci iz središnje Azije (preko Irana), a sama Babilonija bijaše prije toga pusta močvarina ili ju je za sjedilački život priredio drugi neki narod. Ali ni Semiti nijesu po svoj prilici bili starosjedioci ni u Arabiji, Siriji i Mesopotamiji, nego su preko Male Azije došli iz Evrope, zatekavši u Mesopotamiji, Asiriji i Siriji starije narode Subaraca i Horija (Horitâ). Jezik tih Subaraca onaj je jezik, koji je evropska nauka u prvi mah nazvala »mitannskim« iz sjeverne Mesopotamije, a područje mu se prostiralo i do u iranske međašne gore i u Armeniju. Bit će da su baš ti Subarci razvili ono još neodgonenuto slikovno pismo, koje se obično zove hetitskim. Ako je tako, onda je bar utjecaj njihov sezao s jugo-istoka dosta daleko u Malu Aziju.

Narodi u polukrugu, koji je počevši od zapada (od Grčke) preko sjevera (Male Azije i Armenije) i sjevero-istoka (Irana) na Indijski ocean obuhvatao semitsko-sumersko-egipatske zemlje, javljaju nam se istom mnogo kasnije, što u vijestima semitskim i egipatskima, što izravno sami svojim spomenicima. Tako počevši od elamske nizine (k istoku od donjega Tigrisa) u cijelom gorskom pojasu zapadnoga Irana sve do Armenije i Kavkaza vidimo počevši od sredine III. tisućljeća plemena i narode, po svoj prilici srodne među sobom i s današnjim nekim

plemenima u Kavkazu, napose s narodom gruzinskim (iberskim). Gruzinski jezik pokazuje srodnosti sa sačuvanim nam ostancima jezika Elamaca, koji se oko god. 2300. u sačuvanim spomenicima pojavljuju u zemlji Elamu (području rijeke Karuna) i od vremena do vremena ulaze u oštru borbu s državama u Babiloniji i Asiriji; ali su u toj zemlji žitelji mnogo starijih vremena razvili bili i svoje posebno pismo. Možda su Elamci bili i prvi kulturni naseoci i same donje Babilonije. K sjevero-istoku od Elamaca daleko su okrajno gorje između Babilonije-Asirije i Irana posjela plemena Kaššu (Kasiti, Kosejci); s njima vojuju kraljevi s Eufrata već u prvoj polovini III. tisućljeća, a njihovi glavari sjede kroz pet stoljeća na samom babilonskom prijestolju (od god. 1746.—1171.) kao »kassitska« dinastija, ali naskoro pobabilonjena. S Elamcima i Kosejcima možda su srodna bila i ona plemena, koja su prije naseljenja indo-evropskih Armenaca (Jermena) nastavala gorsku zemlju, kasnije nazvanu Armenijom. To su bili Urartejci ili Khaldi; zemlju im Asirci zvahu Urartu (odatle ime brdu Ararat). Još u 10. stoljeću poslije Is. jedna se visantinska mala provincija ondje zove »Khaldia«. Khaldi dolaze kasno na historijski vidik, istom vojnama velikih asirskih osvajača 9. i 8. stoljeća; ali da su već prije toga došli pod utjecaj babilonsko-asirske kulture, dokaz nam je, što su se i u svojem jeziku služili klinastim pismom. Već od ranoga II. tisućljeća prodiru asirske vojske, kad god im se država ojača, u Kurdistan (»Nairi«-zemlje) i nastoje da se domognu Vanskoga i Urumijskoga jezera. — Jesu li najstariji maloazijski narodi bili srodni s praocima Khalda, teško je reći, premda je moguće; no kasnije oluje narodâ, koje su prohujavale Malom Azijom, bit će da su već rano zavitlale ostataka takvih naroda i u kavkaske teško pristupne prodoli i na visoke ravni, gdje danas živi toliko različnih jezika. Bar zapadni dio Male Azije imao je u davnini isto žiteljstvo, koje je nastavalo i otoke Egejskoga Mora i Grčku; svakako je to stanovništvo različno od kasnijega indoevropskoga. Ostanci su mu u grčko vrijeme živjeli u Kariji i na nekim drugim mjestima istočnoga egejskog primorja, a Lydi i drugi još narodi ili plemena malo-azijskoga sredozemlja bijahu im potomci. Nalasci slikovitoga pisma, različna od egipatskoga hijeroglifskoga, skulpturâ i novih jezika pisanih babilonsko-asirskim klinastim pismom sve više pokazivahu na

nekadašnje postojanje tih starih naroda i plemena. Ono slikovno pismo pa i skulpture, značaja drugačijega od egipatskih, sumerskih, babilonskih i asirskih, nalažahu se u Maloj Aziji ponajviše k zapadu od rijeke Kyzyl-Irmaka (Halysa), pa i u sjevernoj Siriji. Prozvaše »hetitskima« to pismo i te skulpture. Ali pisani spomenici iz kraljevskih arhiva u razvalinama kod današnjega Boghazköja 50 km k istoku od grada Angore, koji su se počeli nalaziti i na svjetlost iznositi počevši od god. 1906. i 1907., otvoriše nam vidik u davne narodne i državne prilike i tih zemalja. I tako su se za prvo poznato nam vrijeme u tim krajevima nalazili narodi za nas novi, s dosada i neslućenim jezicima: t. zv. »proto-hattskim« i balajskim; za njima ovladaše Luviji, dolazeći u Malu Aziju sa zapada, i dugo i trajno dadoše zemljama svoj narodni značaj, pače se preliše u obližnje azijske krajeve. Najposlije prije II. tisućljeća zagospodovaše novi provalnici, nastanivši se u središtu tih zemalja, pravi Hatti ili Hetiti, sa svojim jezikom, u kojem imamo vrlo mnogo pisanih spomenika, kao ogranak praoca zajedničkoga njemu i jezicima indoevropskima.

Do nedavna se mislilo, da su se neki indoevropski narodi kasno naselili u području Prednje Azije: na zapadu u Maloj Aziji Frizi, Misi, Tini i Bitini — osim dakako Grkâ —, a zatim dalje k istoku Kapadoci i Armenci, a u Iranu Medi i Persi (oboji »Arja« ili Arijci): negdje istom u prvoj polovini I. tisućljeća. Skiti i Kimeri samo da su jedamput prohujali između Medije i zapadnoga malo-azijskoga primorja, u 8. i 7. stoljeću. No sada se s otkrićem arhivalne građe hetitskih (hattskih) kraljeva u razvalinama njihove prijestolnice i arhivalne građe egipatskih kraljeva Amenofisa III. i IV. otvorio dalek pogled i u tom. Utvrđeno je, da je u isto vrijeme, kad i provala Hattijâ u Malu Aziju sa zapada, prodro čist indo-evropski narodni val sa sjevero-istoka u Armeniju i Mesopotamiju, i to indo-arijski elementi, kojima se jasnih jezičnih tragova našlo čak i u južnoj Palestini. Bijaše to u isto otprilike vrijeme, kad je čisto indijska narodnost zaposjedala područja rijeke Inda, a iranska sa zbijenim množinama širila u zemljama k sjeveru od Hindukuša, ondje, gdje je mnogo kasnije Aleksandar Veliki naišao na najžešći otpor arijske (persijske) narodnosti. Možda je taj arijski pritisak sa sjevero-istoka natisnuo nova pojačanja, Hapire (»Elamce«) u zemlju Elam i odanle ih, pojačavajući ih, nagonio na poznate nam neke prve velike elamske provale u Babiloniju između godina 2300. i 2000., a pritiskivao i Kosejce prema babilonskoj nizini. Sličan pritisak otražnjih narodnih elemenata iz tamnih daljina, dalekih zemalja Evrope i Azije, jamačno je nekada natjerao Luvije, a u ovo vrijeme Hetite i indo-arijska plemena, preko južnih armensko-maloazijskih rubnih gora dalje na jug u Babiloniju, Mesopotamiju i Siriju, dok nije i »Hikse« izbacio u Egipat. To bi bilo u istom onom većem vremenskom periodu otprilike počevši od 2000. godine, kada su kasniji zapadno-maloazijski Indoevropljani prešli s Balkanskoga poluotoka u Malu Aziju preko Bospora, Mramorskoga Mora i Dardanela: Trako-Frigijci, a prva grčka plemena sašla sa zapadnoga Balkanskoga poluotoka na Egejsko more. Znamo uz to, da su pustopoljine od Altaja do Karpata bile u prvo dogledno nam vrijeme trkalište indo-evropskih nomadskih plemena skitskih, srodnih Arijcima.

Toliko evo kratkoga ocrta etnografskoga stanja najstarijih vremena Prednje Azije. Nastojali smo, da bude izložen s nekom opreznošću. Ima i smjelijih i vrlo privlačnih izlaganja, koje postaviše vrlo umni i duboki ispitivači, na pr. o etnografskom jedinstvu cijele prve naslage ljudstva počevši od iranskih zapadnih gora pa sve do u najstariju Grčku, a i dalje. Takvo je i ono pokazivanje o srodnosti starih Sumeraca s altajskim narodima. Ali je dobro, ako se u ovoj knjizi ne pođe predaleko. — Treba pak upozoriti na to, da se fizički tip ljudstva, njegova narav i duševna osobitost — ono, što se uopće zove »krv« — mnogo teže i sporije mijenjaju nego li govor (jezik). Naraštaji odlože svoj dosadašnji jezik, a »krv« im ostade ista. Tako većina današnjih Iraca govori engleski, a u svemu su inače ostali isti oni stari Kelti. I u Francuza se jasno vidi drevna nezatariva »krv« keltska u cijeloj srednjoj i sjevernoj Francuskoj, a ligursko-iberska s dosta italičke (romanske) u južnoj, ma da danas Francuzi govore romanskim jezikom. U velikoj Britaniji govori se samo u tri zapadna kraja keltski, a inače mješovitim jezikom germansko-romanskim s ponajviše germanskim gramatičkim oblicima, a »krv« je pretežno keltska osim u istočnim krajevima, gdje je pretežno germanska. Tako se i u Orijentu dugo sačuvao izraziti subarski fizički tip u Hebreja i Asiraca, različan od sumerskoga, koji je sa semitskim stvorio babilonski tip različan od egipatskoga i čisto semitskoga: arap-

skoga. A sačuvale su se do danas u mnogim zemljama i drevne iste duševne sposobnosti i sklonosti (dakle opet »krv«), na pr. u Siraca ili u glavne mase Egipćana, premda danas jedni i drugi govore sada — arapski.

VIII.

Pogledamo li još jedamput na geografijsku kartu Staroga Kontinenta i napose Prednje Azije, to vidimo, da su se one tri pustinjske i pustopoljinske mase (istočno-saharska, sirsko-arapska, centralno-iranska) kao tri jezera uvalile u isponitije i plodnije zemlje. Mnogo više nego kakvi morski zatoni, koliko i burni bili, te pustinje rastavljaju zemlje prikladne za višu kulturu. Nešto slično djeluje i centralna malo-azijska pustinja i pustopoljina. Takve mase rastavljaju narode, a teško im dopuštaju privredno, državno i duševno dodiravanje. Ostali pak krajevi — budući i koliko su gorski, osobito sjeverni — baš time otešćavaju to dodiravanje, naročito u onom silnom njihovu prostranstvu između istoka i sjevera. Tako se i ondje, gdje postoji uža kulturna zajednica semitsko-egipatska i još uža semitska, ipak stvoriše manje opsežna kulturna područja, svako donekle izrazito za sebe: egipatsko, sirsko-palestinsko, prelazno mesopotamijsko, babilonsko-asirsko. Pogotovu to stoji za maloazijsko i jermensko. Još više je to za iransko, koje nam se i javlja vremenski posljednje i kao plemenski nešto novo: arijsko; no i tu ima neke razlike između zapada i istoka; ovaj posljednji je izrazitije arijski; tu je i nikla »vjera arijska«. I arapski svijet naklanja se u zapadnim svojim okrajnim dijelovima više k Siriji, a u istočnim k Babiloniji; Elam je kulturno čisto babilonski, osobito u najstarije vrijeme, prije pojave »Hapirâ«. Tako je u glavnoj onoj zajednici Staroga Orijenta ipak velika raznolikost. Ona se u razvitku historije pojačava još i time, što se pred našim očima na prostranoj toj geografičkoj pozornici kroz tri do četiri tisuće godina mijenjaju veliki prizori, usred kojih »mru carstva, mru gradovi« i vladarske dinastije, a na istim mjestima niču nove tvorevine sa istim duhom, koji guta i nove provalnike i upija ih u sebe, u duh Orijenta.

Pojedini glavni nosioci političkih i kulturnih događaja lično su nam doduše slabo dohvatni, jer je o njima u historijskim predajama ostalo vrlo malo individualnih crta, osim u gdjekojoj skulpturi; zato se nama, koji osobito od helenističkih vremena volimo kao Evropljani individuum (a i u Orijentu je veliki individuum nosilac ili izraz velikih novih struja), mnogo toga čini jednolično. Ali je i tu oštroumno moderno raščlanjivanje predanih nam vijesti znalo naći na pr. tragiku faraona »reformatora« Amenofisa IV., ili tragički sukob između asirskoga Sankheriba i njegovih sinova, ili i sličnu Asarhaddonovu. A pogotovu je individualno vidljiva tragika gradova i narodâ. Još više se uzdiže veličina događaja, kad se, koliko nam je dohvatno, polazi sa motrenja orijentalne civilizacije, koja nam se u tom prostranom vremenu prikazuje često u golemim trajnim crtama kao granitne stijene civilizacije svijeta, iz kojih potekoše nepresušni izvori. Ovima sada još svagdje ne možemo pratiti sve struje, više puta podzemne ili zasute, ali je dovoljno, ako se sjetimo toga, da su iz tih stijena potekle sve tri monoteističke religije, a u istočnome susjedstvu Prednje Azije da su nikle još dva velika vjerovanja: brahmansko i buddhističko. Iz tih je granitnih stijena potekla i prebujna rijeka mitologije svijeta, ispretkivajući se sa narodnim vjerovanjima i filozofijskim koncepcijama.

Ali jedan od onih pustinjskih zatona, arapska pustinja i njezino produženje, sirska pustinja, sa svojim oazama i plodnim okrajinama, neprekidno se sa svojim nomadskim ljudstvom ucjeđivalo u sve kulturnije zemlje u polukrugu k sjeveru od poluotoka Arabije. Stojeći u istoj kulturnoj atmosferi Babilonije, Asirije, Mesopotamije i Sirije, pa i Egipta, ipak je to »beduinsko« semitsko ljudstvo stajalo u vječnoj ekonomskoj borbi s težatnom zemljom oko pustinje, i prodiralo u nju i obnavljalo joj stanovništvo svojim ratobornim duhom, a stvaralo nove države podižući na prijestolja nove dinastije. Protivno tomu vidimo od vremena do vremena vojne ekspedicije velikih kulturnih država u pustinjsko područje, gotovo nikada potpuno uspješno vojnički. U daleko većim razmjerima takav se prizor vidi na sjevernoj fronti, vanjskoj, Staroga Orijenta između pustinjskih ili niže kulturnih naroda bližnjih evropskih i azijskih velikih prostora i između kulturnijih država. U toj vječnoj borbi težatna i kultivirana tla: sa svojim njivama i nasadima, gradovima, palačama i hramovima i golemim zamamnim nakupljenim blagom, pak sa svojim raznolikim društvenim organizacijama, organiziranim državama i pitomijim

životnim prilikama s jedne strane — a s druge strane pustopoljinskih ili i šumskih i gorskih pustinja sa svojim oskudnim i teškim životom, ali s otimačkim ratničkim otvrdnulim stanovništvom, koje požudno gleda u kultivirane rajske zemlje — podato je glavno pokretalo za velike ratne, političke i društvene promjene i katastrofe u historiji svijeta sve do novih vremena, kada se kulturno ljudstvo domoglo tehničkih sredstava za svladavanje pustinja i njihovih ordija. No i u naša najnovija vremena ne može se biti bez ikakve brige, da iz golemih pustopoljina Visoke Azije ne bi uz nepovoljne kakve prilike mogla na vratima Evrope zakucati kakva »žuta pogibao«, ne bude li jaka država istočne Evrope pružala čak do podno Tianšana i Altaja i dalje k istoku čvrste svoje oboružane ruke, kao što je to do nedavna i bilo. Ona vječna borba težatne zemlje i pustopoljine rađala je u nekim vremenskim razmacima uvijek najveće promjene osobito političke, pa tako i na području Staroga Orijenta. No kulturni svijet i onda, kad se nalazi oružjem pobijeđen, svojom je kulturom ipak konačno zavladavao manje kulturnim pobjednikom. Izuzetak je samo onda, ako je pobjednik zatro i sam korijen materijalnomu opstanku svladanoga kulturnoga neprijatelja. — Prema takim golemim promjenama daleko su manje važne bile one često i velike političke promjene, koje bi postajale iz sukoba raznih kulturnih država i naroda. Tu su daleko zamašnije bile one promjene, koje bi nastajale od novih duševnih struja, novih zamisli velikih ljudi kulture, koji su otvarali nove periode u životu narodâ.

IX.

Koliko danas možemo pregledati građu za povijest Staroga Orijenta i njezin poznati nam ili bar nagađani pragmatički saplet događaja, čini se sa našega sadašnjega vidika i znanja, da ta povijest tvori jednu cjelinu sve dok nije Aleksandar Veliki oborio persijsko carstvo, posljednju tu i najveću sintezu državnoga razvitka Staroga Orijenta. Tim golemim događajem, kojim je ne samo grčko-makedonsko oružje ušlo u to područje a i prekoračilo njegove granice, nego se po njemu razlio i grčki duh — evropski duh — sa svim svojim tekovinama, završava se taj veliki odsjek historijskoga razvitka ne samo zemalja Staroga Orijenta, nego i naprednije i

odlučnije polovine čovječjega roda. Godine 328. pr. Is., kad je makedonski kralj i »punovlasni vojvoda Grka« kao predsjednik saveza njihovih država — gospodar Evrope i Azije i nasljednik »kraljeva svijeta« — stajao sa svojom vojskom na gornjem toku Syr-Darje osnivajući na njemu grčki grad (sadašnji Khodžent), bilo je prošlo ravnih 3820 godina, otkako je u dalekom gradu Uru stupio na vlast prvi sada nam poznati kralj zemalja donjega Eufrata i Tigra. Kolika je to vremenska daljina do današnjega našega dana, osjetit ćemo, ako pomislimo, da je od one godine 328. pr. Is. do današnjega dana (1923. poslije Is.) protekao manji broj godina, naime 2250. Oboje čini ravnih 6070 godina.

U onih 3820 godina od prvoga kralja u Uru, odakle će se nešto 2000 godina poslije vladanja toga uopće prvoga poznatog nam historičkog imena iseliti Abraham (iz »Ura u Kaldeji«, veli Biblija) u Kharan u Mesopotamiji, pa do boravljenja Aleksandra Velikoga na pogledu Hindukuša, Pamira i Tianšana, ima više zamjetljivih manjih perioda, koje se jedna od druge odjeljuju važnim prelazima iz starijega u novije.

Ali s našeg udaljenoga vidika i s našim današnjim znanjem te prošlosti od 3820 godina od najvećega je značaja ono prelazno doba, koje je negdje oko godine 1100. pr. Is. vidjelo ove promjene:

Sa kraljevima 20. egipatske dinastije poslije Ramsesa III. (oko 1198. — oko 1167.), pobjedioca navala novih naroda sa sjevera, prestaje politički utjecaj Egipta na svjetske događaje, a državna mu vlast pada u ruke najamničkih vojničkih starješina ili pobjedničkih kraljeva iz daljega juga, iz Etiopije I kraljevina Babilonija poslije smrti Nebukadnezara I. (1146. — oko 1123.) prestaje sve do potkraj 7. stoljeća bitno suodlučivati u velikim međunarodnim događajima, premda grad Babel ostaje vjersko i kulturno središte Orijenta. Suparnica Babilonije, Asirija, koja se za prećašnjih 400 godina ponovo podigla bila na jakost velike vlasti pa zavladala i mitannskom Mesopotamijom, bila je poslije god. 1100. za dugo vremena klonula. Uporedo sa slaboćom Babilonije i Asirije toga vremena etnografički prevladavaju pustinjski Semiti Aramejci u sjedilačkim zemljama. Tako mogoše nići veće i manje aramejske kneževine na težatnom pograničnom tlu i bližnjim pustinjama, pa i u samoj Siriji; najjače se istače grad

i država Damask. Uporedo s nestajanjem egipatskoga utjecaja u Palestinu i južnu Siriju data je mogućnost nastajanju manjih »habirujskih« (hebrejskih) država: Izraela, Jude, Edoma, Ammona i Moaba, a tako isto i razmahu trgovačko-političke snage velikih feničkih i kanaansko-filistejskih gradova. Tako su se u velikom prostoru između Sueske prevlake pa uže Babilonije, dok je za neko vrijeme klonula Asirija, mogli nesmetano razvijati mnogi manji državni i narodni induvidualiteti prije ponovnoga silnoga razmaha Asirije, koja počevši od 9. stoljeća kroz 250 godina odlučno preuzima političko vodstvo Staroga Orijenta. U to isto vrijeme vršak je svoj dostigla i posebna arapska kultura za političke prevlasti Minejaca (Mainâ) u južnoj Arabiji (Jemenu); Minejci su neko vrijeme bili gospodari i Hedžasu, a time i trgovačkoga izlaza na Sredozemno More preko filistejskih gradova.

I za maloazijsko-armenski dio Staroga Orijenta isto je ovo vrijeme prelazno. Provale različnih naroda sa sjevera, koju su pred egipatskim granicama zaustavili kraljevi Merneptah (oko 1225. — oko 1215.) i Ramses III., donijele su u Malu Aziju novih naroda, napose i opet indo-evropskih. Pod njihovim udarcima srušila se velika hetitska vlast, a nova, donekle jaka, Frigija, nije se još stvorila; od hetitske negdašnje veličine ostadoše manje neke državice u Maloj Aziji, a osobito u sjevernoj Siriji; i tu, u sjevernu Siriju, prodire aramejski narodni elemenat. U zemljama Egejskoga mora pali su kraljevi i velika gospoda mikenskoga perioda pod udarcima sjevero-zapadnih grčkih plemena (za »dorske seobe«); uskomešala su se starija grčka plemena: ahejska, danajska i ionska. Zajedno s drugima različne krvi neki su ti stariji grčki elementi pokušali bili kopnom i morem osvajati bogate kulturnije zemlje, ali su ih pomenute egipatske sile na kopnu i moru bile odbile. Ostadoše od njih samo na kanaanskom primorju Filisti i grčki Teukri, a na jednom dijelu otoka Kipra ahejski Grci. Tako su se svi ti zapadni narodni elementi, riješivši se pritiska velike hetitske vlasti, mogli [illegible] razvijati svojim posebnim narodnim životom. To osobito vrijedi za grčki narod, kojemu je kretsko-mikensk[illegible] kultura, premda u mnogom klonula od provale manje napredn[illegible] plemena, ostala podlogom novomu njegovu razvitku, jasno grčkom, pravcem helenskih ideala.

Tako se 12. stoljeće pr. Is. nama čini velikom razmeđicom svih pređašnjih vremena i onih događaja, koji će se završiti s prelazom vlasti nad Starim Orijentom u ruke Makedonaca i Grka.

Prema svemu tome ovo naše djelo raspada se na dvoje: na povijest Staroga Orijenta od najstarijih vremena do u 12. stoljeće; na povijest toga svijeta od 12. stoljeća do Aleksandra Velikoga.

Možda će se činiti neobično, što se naše prikazivanje ne započinje odmah od najstarijih vremena, nego upada najprije u vrijeme od nekoliko stoljeća prije i poslije godine 1400. Ali za svrhu ovoga djela, koje ima na umu šire čitalačko kolo, mislili smo, da je bolje, ako se najprije otvori vidik usred, već za naše sadašnje znanje, bujnoga historičkoga života, pa da se odatle istom zahvati u početke državne i kulturne i odavle povede prikazivanje na ono vremensko ishodište našega prvoga vidika, a zatim dalje do konca. Ta nam se osnova ponudila sama sa sobom i time, što su se upravo iz vremena od nekako 1400. do nekako 1240. godine nedavno našli kraljevski arhivi u ruševinama prijestolnica dviju velikih vlasti: egipatske (god. 1888.) i hetitske (god. 1906.). Dokumenti tih arhiva otvoriše gotovo nov dan našemu oku. Po njima možemo neko vrijeme pratiti razgranati međunarodni diplomatički život i često vrlo duboki njegov smisao. A nađosmo i sjedište i važnost one velike malo-azijske vlasti, hetitske, koju smo dosad lutajući tražili. Vidimo, gdje se kao u kakvoj sadašnjosti razvijaju događaji. Otkrismo pet novih narodnih jezika. A neočekivano pogotovu bijaše to, da su jezik i pismo Babilonije, akkadsko--semitski, i pismo njezino, klinasto, bili međunarodni jezik i pismo cijeloga tadašnjega kulturnoga Orijenta, baš kao što je u novoj Evropi jezik francuski.

Prva će se dakle knjiga dijeliti na četiri dijela s ovim natpisima:

I. Od »Hiksâ« do Filistâ (1700.—1200. pr. Is.) i od »kralja Mina« do »kralja Prijama«.

II. Egipat prije kralja Mene i poslije Mene; Egipat za Staroga carstva i Srednjega Carstva (do oko god. 1700. pr. Is.).

III. Stara kultura na Eufratu i Tigru.

IV. Politička povijest Prednje Azije od najstarijih vremena do u 11. stoljeće.

KNJIGA I.

OD NAJSTARIJIH VREMENA DO U JEDANAESTO STOLJEĆE PRIJE ISUSA.

DIO PRVI.

OD „HIKSA“ DO „FILISTA“ I OD „KRALJA MINA“ DO „KRALJA PRIJAMA“.

A) El-Amarnsko doba.

Suvremeni pregled oko 1400. godine prije Is.

I.

Tell el-Amarna. — U srednjem Egiptu (Misiru) stoji na zapadnoj obali rijeke Nila grad Minieh. Nešto 80 kilometara k jugu odatle na istočnoj nilskoj strani 4 su sela, u maloj ravnici, odakle uz Nil i niz Nil dalje vode sutjeske, stvorene tim, što su se istočni visovi tu primakli k Nilu. U toj ravnici, koja se na zapadnoj strani rijeke nastavlja, razasute su razvaline stara grada. Cijeli taj kraj današnji evropski istraživači prozvaše »Tell-el-Amarnom«, sklopivši u to ime imena današnjih dvaju sela »Et-Till« i »Beni Amran«. U razvalinama toga grada razbiraju se crte negdašnjih ulica; nalaze se ostanci kuća, kraljevske palače i velikoga hrama. Prema gorskim stijenama na istoku ima nekoliko starih grobišta, a u gorske litice izdubene su grobnice članova kraljevske porodice i odličnih stanovnika opustjeloga grada; natpisi i neobične za nas prikazbe imale su javljati potomstvu, tko su bili ti pokojnici i što im je ispunjavalo život i nade njegove. U nekim kućama našle su se cijele vajarske radionice s kamenim likovima kraljeva i njihovih porodica . . . Bijaše to nova prijestolnica faraona, velikoga egipatskoga kralja, *Amenhotepa (Amenofisa) IV.*

Amenofis IV. — Još mu otac, faraon Amenofis III. stolovaše poput velikih svojih predaka 18. dinastije -- osvajača u Aziji

Thotmesa (Thutmosisa) I., II. i silnoga Thotmesa III. — u veličanstvenoj južnoj prijestolnici Tebi, pod zakriljem vrhovnoga državnoga boga Amona i dosta u slozi sa silnim Amonovim prvosvećenikom, koji je sa svojim brojnim svećenstvom bio vlasnik nepreglednih imanja i imao preveliku riječ u državi. Ali se nešto k jugu od Tebe, u gradu Hermonthu (danas: Erment), gdje se Amenofis IV. rodio bio, ustalilo poštovanje boga Sunca (Rêa) prema uzoru drevnoga njegova svetišta u gradu Onu (Heliopolu = »Sunčevu gradu«) k istoku od Memfisa u Donjem Egiptu. Preko kralja Amenofisa III., a možda i mnogo ranije, prenijelo se to poštivanje i u grad el-Amarnski, s oblikom »sunčanoga koluta«. Tako u el-Amarnskim razvalinama nalazimo i hram »sunčanom kolutu« (»Atenu«, »Atonu«), pa se i sam grad zvao »obzor sunčanoga koluta« (Khut-Aton).

Takmenje između svećeničkih zborova, heliopolskoga i tebskoga, a i opreku osnovnih nauka, upotrebio je Amenofis IV. za ojačanje svoje vlasti protiv premožnog Amonova svećenstva. Razmirice između kraljevske vlasti i prvosvećeničke sve su žešće bivale, dok se nijesu izvrgle u očitu opreku. Zato izvede kralj odlučan čin i stane češće stolovati u gradu Khut-Atonu (el-amarnskom), gdje velikim razmjerama počne graditi kraljevsku palaču i povećavati hram sunčanomu bogu Atonu. U daljoj borbi s Amonovim svećenstvom predjene i svoje ime »Amen-hotep« u »Khu-en-Aton« = »sin sunčanoga koluta« (ili Khu-en-Aten, grčki Ekhnaton). Tako bog Sunca, nadovezujući na čisto poštivanje toga božanstva, bude u tom obliku proglašen glavnim državnim bogom.

Ali nova prijestolnica nije bila još potpuno izgrađena, kada Amenofis IV. umrije, oko god. 1360., bez muškoga potomstva. S njegovom smrću pomalo opet ojača moć boga Amona i drevne prijestolnice Tebe; Khut-Aten pomalo se zapusti; kraljevi opet stolovahu u Tebi...

Sadašnji Egipat otvarao se počevši od francuske vojne Napoleona Bonaparta (1798./9. po Is.) sve više modernoj Evropi i njezinim državama. Od 1882. godine stoji pod britanskom vlašću. Evropska nauka skuplja i proučava veličanstvene starine drevnoga Egipta. U Bulaku kod glavnoga grada Kaira veliki je muzej tih starina pod upravom glasovitih evropskih (osobito franceskih) učenjaka. Domaći žitelji privikli su se skupljati starine i prodavati ih čudnim Evropljanima, koji »take trice« plaćaju zlatom.

Dio kraljevskoga arhiva. — Koncem g. 1887. ili početkom 1888. po Is. neki seljaci (»fellasi«), kopajući u okolini amarnskoj, nagazište na nekoliko truhlih drvenih sanduka. U njima nađoše ilovnih pločica, malim nekim klinastim znakovima iščrčkanih na obje strane. Evo opet »starinâ«, pomisliše seljaci, pa da ih više bude na prodaju, stadoše ih komadati i među se dijeliti. Na sreću, brzo za to sazna egipatska vlada, pa taj *el-amarnski arhiv* spase da se ne rastepe. Tako dospije nešto 80 najbolje sačuvanih tih ilovnih pločica u Britanski Muzej u Londonu; oko 60 ih se prepusti bulačkom muzeju u Kairu, a više od 160 komada (među njima i dosta malih) prenese se u berlinski muzej.

A što se to našlo? Na nekima od tih iščrčkanih ploča bilo je crvenim mastilom napisanih oznaka u starom egipatskom hijeratičkom pismu, koje danas znamo čitati; našlo se i nekoliko ploča od alabastra, ispisanih najstarijim egipatskim pismom, hijeroglifskim, pa su se tu mogla čitati imena faraonâ, koji su kraljevali Egiptom za desetogodištâ prije i poslije 1400. prije Is. — Amenofisa III. i IV. Ali one črčkarije na ilovnim pločicama bile su — klinasto pismo babilonsko, kojim se u stara vremena pisalo na Eufratu i Tigru u staroj Babiloniji i Asiriji; a jezik, kojim su pisane, ne bijaše egipatski, nego semitski, akkadsko-babilonski. Čitajući pak već prve riječi tih pločica uvidješe stručnjaci nauke, da su te ispisane pločice bile samo jedan dio kraljevske egipatske pismare, arhiva, koji se ondje u metežu zaboravio, kad se prijestolnica vraćala iz Khut-Atona u Tebu. Bijaše to dio dopisivanja kraljevske egipatske kancelarije sa zemljama izvan Egipta. Većina tih dopisa potječe od kneževa i starješina iz zemalja kanaanskih (palestinskih) i sirskih, koji su u to vrijeme bili u podanstvu egipatskih kraljeva Amenofisa III. i IV. Ali ih dosta ima i od samostalnih vladara azijskih, prilično dugih, a upravljenih samim faraonima. Samo neki od tih spisa bili su za upotrebu same egipatske kancelarije.

Drevni međunarodni jezik. — Time se historijskoj nauci otkri nešto neslućeno: Ne samo kraljevi babilonski nego i asirski toga vremena pišu svome egipatskome »bratu«

svojim pismom i jezikom (i na svojem pisaćem materijalu: na nekim ilovnim pločicama urezuju svoja pismena složena od malih klinastih znakova, a pločice se onda tvrdo ispeku), nego to čine i oni kraljevi i vladari, kojim taj jezik nije domaći. Kod kraljeva hetitskih u Maloj Aziji nije domaće ni to babilonsko pismo. Pače, tim jezikom i pismom pišu izvješća i svoje molbe i sami podanici iz Kanaana i Sirije, u sredozemlju i na moru, svojemu uzvišenomu gospodaru kralju u Egipat. Dakle ni ovi posljednji ne pišu ni egipatskim jezikom i pismom, a ne pišu ni svojim samo jezikom kanaansko-sirskim, tim jednim ogrankom semitskih jezika, nego se lome i muče, da što ispravnije pišu jezikom babilonskim, baš kako će to uskoro činiti i činovnici dvorske kancelarije velikoga kralja H a t t i j â (H e t i t â) tamo iz glavnoga im grada 50 km k istoku od današnje A n g o r e u Maloj Aziji, pišući faraonu. A opet na faraonovu dvoru ima posebna kancelarija za »vanjsku korespondenciju«, u kojoj se pišu dopisi i ukazi na drugu stranu Crvenoga i Levantskoga Mora klinastim pismom i babilonskim jezikom. A one ilovne pločice (mitologičkoga sadržaja) s hijeratičkim oznakama u crvenom mastilu bile su tim egipatskim pisarima samo »predlošci« za što ispravnije pisanje babilonsko. Jer evo, Amarnski nalazak reče zapanjenoj evropskoj nauci ovo: Što je počevši od 17. kršćanskoga stoljeća u evropskoj diplomaciji i kulturi jezik francuski, to je zaista za cijeli tadašnji kulturni svijet, za Prednju Aziju, bio jezik babilonski. Dakle njoj je isto bila i k u l t u r a z e m a l j a n a E u f r a t u i T i g r u. Pače i među sobom dopisivali su kneževi i vlasnici u zemlji, koja se kasnije nazvala Palestinom, jezikom i pismom babilonskim, kako nam poslije amarnskoga nalaska naskoro pokazaše iskopane ilovne pločice u razvalinama T a a n â k a (danas: brežuljak Taanek) i L a k i š a (danas Tell-Hesy). Baš su tako u 17. i 18. kršćanskom stoljeću vladari i gospoda u Njemačkoj dopisivala među sobom francuski.

Zemlje na Eufratu i Tigru prednjačile svijetu. — No ova činjenica od nedogledne važnosti, koju nam je otkrio Amarnski nalazak od 1888. godine po Is., pretpostavlja drugu još veću činjenicu. A to je ova: Ako taj jaki, bogati, silno kulturni i dobro uređeni Egipat sa svojom velikom prošlošću od dvije do tri tisuće godina nije oko god. 1400. pr. Is. bio jezikom i pismom svojim gospodar Prednje Azije, nego su to bile zemlje na srednjem E u f r a t u i T i g r u, onda je zacijelo bila u davnini duga i trajna, neprekidno ili na mahove, prevlast državna i kulturna tih zemalja nad Prednjom Azijom, baš kao što je francuska bila u Novom Vijeku Evrope ili rimska za staroga carstva.

II.

Isto je tako zanimljivo ono, što nam u h i s t o r i č k i m d o g a đ a j i m a otkriva ta »e l - A m a r n s k a k o r e s p o n d e n c i j a«.

Metež u Palestini i Siriji oko god. 1400. pr. Is. Prodiranja »Habira«. — Na cijelom s i r s k o - k a n a a n s k o m p r i m o r j u stoje već od davnine isti oni gradovi, koje smo navikli nazivati feničkim i filistejskim, a stoje i gradovi, koje će kasnije zateći vojne velikih asirskih osvajača oko god. 1100. pr. Is. i u 9., 8. i 7. stoljeću u Siriji, Izraelu i Judi. Za Amenofisa IV. još ni spomena nema o kakovu narodu izraelskom; stoje ipak gradovi, koje su osvajali prethodnici Amenofisa III. i IV. Stoje A r v a t (Arad) i G e b a l (Biblos), S i d o n i S o r (Tir) na moru, pa D a m a s k, H a l e b, Š a k m i (Sikhen) i S a m a r i j a, pa i U r u - s a l i m (Jerusalem). Ali već uznemiruju sa istoka južnu Siriju i Palestinu pustopoljinska plemena i plijene po zemlji; opće im ime daju Amarnska izvješća: »H a b i r u« (dakle *Hebreji*), jamačno praoci kasnijih Izraelaca i Judeja, Amonaca, Moabljana i Edomljana. Sa sjevera se nasilno utiskuje u područje grada Gebala pothvatni amorijski (»amurru«) knez *Aziru* sa svojim ocem Abd-Ašerom, ma da i on područnik velikoga egipatskoga kralja, pa gebalski knez R i b - A d d i šalje molbu za molbom svome vrhovnom gospodaru u Tebu i Khut-Aton, neka to zabrani i u pomoć pošalje odjelâ svojih linijskih četa (svojih »pidata«) i svojih najamničkih vojnika (»širtani«*). — Još je gore na jugu, u kasnijoj Judeji, Filisteji i južnom Izraelu, gdje kao kolovođu nemira označuju L a b a j u (L a p a v u). Osobito se na nj tuži gospodar jerusalemski A b d i - k h e b a (A b d - h i p a), koji (kao i drugi domaći gospodari ili knezovi i kraljići) nosi i primjeren naslov egipat-

* Po svoj prilici isto što i Š a r d a n e za kasnijih faraona Merneptaha i Ramsesa III. (= Sardi).

skoga službenika. No susjed Abdi-khebe, S u v a r d a t a,* tvrdi o njemu, da on potajno drži s Labajom; osobito su mu neprijatelji gospodari zemlje do kasnijeg filistejskog grada Gatha: M i l k i - E l i tast mu T a g i. Tada se susjedi slože protiv Abdi-khebe, najme četu onih Habira i pritisnu svoga protivnika. Ovaj se pak sada gorko tuži svome velikom kralju u Egiptu: »Zar da se Habiri dočepaju kraljevskih gradova?« Već krstare oni i u krajevima gorja Libanskoga, gdje jednu njihovu rulju uzima domaći knez N a m j a u z a u službu; čini se, da već drže i grad Sikhem, a kasnije i Efraimsko gorje da imaju kao svoju plemensku svojinu. Praoci kasnijih Izraelaca dakle već ulaze u »Obećanu Zemlju« tu pred očima te Amarnske korespondencije. I srodnike tih H a b i r a, beduinske S u t e, uzimaju na sirskom sjeveru u svoju vojnu službu onaj amorijski knez Aziru i susjed mu Namjauza.

Politika egipatske vlade. — A što na to sve radi egipatska vlada, kojoj je svim tim metežom ugrožen danak iz azijskih posjeda i politički položaj Egipta prema velikim azijskim vlastima? Osobito je opasan onaj amorijski područnik knez Aziru, jer za njime, rekao bih, stoji velika maloazijska vlast H e t i t â (Hattijâ, Khetâ). Ona već hoće da prodre preko Taurskoga gorja u egipatsku Siriju i u veliku drugu državu, u mesopotamsku državu *Mitanni*, kojoj je sada kraljem T u s r a t t a, sin Sutarne I. a unuk Artatame I.** A *babilonski* kraljevi K a d a š m a n - E n l i l I. (1410.—1385.) i nasljednik mu B u r n a b u r i a š II.*** (1385.—1360.) nijesu više baš osobito prijazni egipatskom kralju Amenofisu IV., otkako im se čini, da ovaj kao sebi i babilonskim kraljevima ravna drži kralja zemlje Asirije A s u r - u b a l l i t a (1380.—1340.). Jer ovoga babilonski kraljevi još uvijek smatraju svojim područnikom, a u stvari se Asirija otima ispod sile mitannske, koja već opada i prema sve jačem hetitskom kralju. Ne bi bilo druge, nego da faraon Ame-

* Ovo ime jasno pokazuje da nije semitsko, nego je i n d o e v r o p s k o, i to indijsko, dakle srodno iranskomu, u srcu semitskih zemalja.

** Kako se vidi, ni to nijesu imena semitska, nego i n d o e v r o p s k a, i to srodna i n d i j s k i m a, i evo: u 15. i 14. stoljeću prije Is. u ovim zemljama.

*** Drugi dio složene riječi »-burias« svakako je riječ i n d o - e v r o p s k a (grčki »boreas«); tako i imena na »-surias« (= sunce).

nofis IV. (Khu-en-Aten) poput velikoga svoga prethodnika Thotmesa III. okupi veliku vojsku, pa da s njome u nekoliko godišnjih vojna opet učini reda sve tamo do Karkemiša grada na Eufratu, da umiri područne kneževe, da rastjera ili upokori Habire i Sute, pa da — i dođe u sukob s H e t i t i m a, gospodarima Male Azije, i »H a r i m a«, gospodarima kraljevine Mitanni. No to Amenofis sada ne može. Promijenile su se prilike i u Egiptu, gdje se žestoka borba vodi s Amonskom hijerarhijom za vjerski i gospodarski položaj kraljev, i u međunarodnom položaju velikih država bližnje Prednje Azije.

Egipatski povjerenik za pokrajine u Aziji i amorijski knez. — U kraljevskoj egipatskoj vladi Amenofisa IV. važan je »kraljevski ljubljeni pisar« (kancelar) A i, koji se jamačno istakao žarkim svojim pristajanjem uz novu »nauku« Sunčanu (ako je i nije shvatio u njezinoj filozofijskoj čistoti), pa A m a n a p p a, vojskovođa. Vlada, ne šiljući vojske u svoje uznemirene azijske zemlje, šalje bar svoje povjerenike, da bar »izvide« položaj. U vladi je osobito važan kraljevski dostojanstvenik, upravitelj Donjega Egipta (zemlje »Jarimute«), J a n h a m u, kojemu je predano vrhovno vođenje poslova azijskih i briga nad carinama na toj najznatnijoj granici kraljevine. Gotovo da on ima položaj sličan položaju Josipa, sina Jakovljeva, u Bibliji. Kao svemoćni i opasni voditelj »azijskoga odjeljenja« taj Janhamu prima velike darove od područnih uparničenih knezova i od glavnoga oblasnika kralja od *Alašje* (Kipra). Koliko se i tužili na onoga amorijskoga nasilnika Azira i jadikovali ostali vlasnici, (Rib-Addi gebalski čisto očajava u pismu vojskovođi Amanappi), Janhamu sve to zabašuruje.* Vidi se to i u ovom Rib-Addijevu pismu faraonu: »... Kad bih se pogodio s Abd-Ašerom [Aziruovim ocem], kako to učiniše Jappa-Addi i Zimrida, oprostio bih se jada. Pa onda: pošto sam već izgubio grad Simyru a Janhamu je dobio Bit-Arti, to neka i šalje za mene hranu, da očuvam kraljev grad [Gebal] za kralja. Ti, kralju, reci,

* U pismu R i b - A d d i j e v u Amanappi piše ovo: »... Ti si mi pisao: pošalji svoga glasnika na dvor,... a ja ću ga s dopuštenjem kraljevim svaki put vratiti s kraljevskim četama... da te čuvaju; — a ja sam ti odgovorio: evo šaljem glasnika, ali o tome ne smije ništa znati Abd-Ašera (Azirov otac), jer je Janhamu uzeo srebra (novaca) iz njegove ruke... — Momčad, koju si mi dao, rastrčala se, jer me ti zanemaruješ...«

Janhamu: Gle, Rib-Addi je tebi u ruci, i sve, što se dogodi njemu, pada na tebe...« Ni to ne pomože bijednomu gebalskom kraljiću; napokon izgubi sve gradove i sve imanje. — Sam A z i r u brani se u jednoj poniznoj predstavci faraonu: »Velikome kralju, mome gospodaru, bogu mojem, mojemu suncu: Aziru je sluga tvoj. Sedam puta i opet sedam puta klanjam ti se... Gospodaru! ta, ja sam tvoj sluga, i samo evo ničice padajući pred kraljem gospodarom svojim govorim što imam da rečem. Ali, gospodaru, neprijateljâ, koji me pred tobom klevetu, ne slušaj! Ja ostajem tebi sluga u vijeke vjekova.« I tako se knez Aziru godinama spašava od odgovornosti za svoja djela, ma da i on kao i knez I t a k a m a od Kinza (K a d e š a), koji u svojoj službi drži čete hetitske (dakle neprijateljske), potajno stoji u dogovoru s hetitskom državom. Itakama pomaže amorijskoga kneza i u južnoj Kelesiriji (na gornjem Orontu), kvači Azirove protivnike, sve se i dalje od optužaba ponizno braneći pismima pred faraonom. I tako je prošlo više godina, dok ipak ne dogusti na egipatskom dvoru, i knez Aziru mora pred faraona, da se kao uzapćenik brani. Imamo i jedno pismo, poslano mu od kuće u Egipat, gdje ga tješe. Ipak ga kasnije, poslije vremena amarnskoga, nalazimo opet kod kuće sve jačega i jačega, ali ovaj put već područnikom velikoga hetitskoga kralja. Njegovo prevladavanje u sredozemlju i u primorju sjeverne Sirije završavalo je opći metež, a to se kraj slaboće egipatske kraljevske vlade osjećalo ipak kao spas.

Knezovi tirski i jerusalemski u nevolji. Predstavke drugih kneževa. — Osobito su mnogo dopisivali faraonu glavari južnih primorskih (kanaanskih) gradova, šiljući mu vijesti donesenih im sa svih strana morem i suhom. U tome se odlikuje tirski A b i m i l k i, pa su njegova pisma pravi uzorci orijentalnoga dodvorivanja: »Gospod moj kralj bog je Sunce, koji se dan na dan ispinje nad krug zemaljski, po volji njegova dobrotvora oca, nebeskoga sunčanoga boga. Riječi njegove sipaju život i dobro; svim zemljama mir daje moć njegova. Kao što naš bog Ramman, tako on grmi s neba dolje, i trese se zemlja od toga...« Na koncu prokazuje: »Uostalom, Z i m r i d a, glavar sidonski, dan na dan izvješćuje A z i r u u, sinu Abd-Ašerînu. Svaku riječ, koja iz Egipta dođe, javlja mu. Ja pak priopćujem to kralju kao koristan mig.« — Dva susjedna tabora

ovako jedan drugoga optužuju: Jerusalemski glavar A b d i-k h e b a: »Gledaj, Milki-El i Tagi učiniše protiv mene ovo nedjelo... Ovako, tako mi živoga kralja, Milki-El počinio je izdajstvo na meni. Pošlji Janhama, da vidi, što li sve ne biva u kraljevoj zemlji!« M i l k i - E l, vlasnik u okolini (kasnije filistejskoga) grada Gatha: »Neka zna kralj, gospodar moj, za djelo, koje je na meni počinio Janhamu [dakle ga je taj kraljevski upravljač Donjega Egipta kaznio], pošto me je kralj pustio. Evo, 3000 talenata odvukao je iz moje ruke i rekao mi: »»Daj mi ženu svoju i sinove svoje, da ih ubijem!«« Kralj neka upamti ovo nedjelo; neka pošlje bojna kola i nas odavle odvede.« T a g i, Milki-Elov tast: »Ta, ja sam vjeran sluga svoga gospodara. No na bratu mome same su rane, tako da po njemu ne mogu kralju još ništa slati. Pitaj rabisua [Janhamuov naslov], nijesu li na mojem bratu same rane. A mi upiremo oči svoje u tebe; uspnemo li se na nebo ili ugmižemo li u zemlju, glave naše uvijek su u tvojoj ruci. I evo: ja ću pokušati, da vođen ranarnicima uperim put svoj kralju.« M i l k i - E l: »Doznao sam poruku kraljevu; neka pošlje pidatske čete za sigurnost sluge svoga i zrna mirine tekline za vidanje rana!«

Janhamu, kraljev generalni guverneur za azijske posjede, dakle je oštro intervenirao protiv Milki-Ela i Tagija u zemlji kasnijoj Palestini; je li pravedno i nesebično, ne znamo. No da se nasilna zemaljska gospoda: kneževi, župani, gradski i plemenski glavari mnogo ne trebaju bojati kralja ili se mnogome od njega nadati u ovom općem vrenju od Amanskoga gorja i srednjega Eufrata na sjeveru sve do granice Egipta na jugu, pokazuje ovaj slučaj: B a b i l o n s k i s e k r a l j tuži »bratu svome« egipatskomu: Kraljevski babilonski poslanik pratio je babilonsku trgovačku karavanu do kanaanskoga grada Khinatona; no čim je poslanik otišao, napaše karavanu i do gola je opljačkaše; predvodnike poubijaše, a neke pratioce osakatiše, a a sve ih u roblje odvedoše. »Kanaan je tvoja zemlja, ti si joj kralj«; veli babilonski B u r n a b u r i a š II. (1385.—1360.) egipatskomu Amenofisu IV.; »u tvojoj zemlji mene su tako uvrijedili; obuzdaj ih dakle! Vrati odnijeto zlato, a ubilce mojih podanika ubij, da se osveti krv!« Je li se to učinilo, ne znamo, jer je dio te pljačke mogao od kazni osigurati razbojnike od kraljeve osvete. Bili su to u glavnome kraljevi ljudi, oblasnici i područnici, koji su nedjelo počinili, pa i od njih imamo pisama u toj

Amarnskoj zbirci, koja obuhvata podneske i izvješća još iz više desetina gradova, a među ovima i iz *Birute* (Beiruta), *Sidona, Akka, Megidda, Gaze, Lakiša* i drugih.

Zanimljivo je i to, da se u toj zbirci našlo i pisama od ženskinja: dva su po svoj prilici od žene Milki-Elove, koja se utječe faraonu, jer navaljuju Habiri, dok joj je muž pozvan na kraljev dvor. Jedna kći Amenofisa IV., udata za babilonskoga kralja Burnaburiaša II., šalje pisamce na pločici ocu svome posebnim glasnikom s primjedbom za pisamce: »Neka pristupi pred lice moga gospodara!« — dakle što mi velimo: »u ruke«. Dva su pisma od »službenice mojoj gospođi«; pisala ih je koja prijateljica ili rođakinja onoj kćeri mitannskoga kralja Tusratte, koja je bila udata za Amenofisa IV.

III.

Azijski područnici (vazali), kad pišu svojemu egipatskomu gospodaru (suverenu), ne spominju mu imena. No zato azijski samostalni vladari zovu ga u svojim dopisima baš imenom. Tako možemo znati, je li pismo upravljeno Amenofisu III. (»Nimmuriji« = Neb-mat-Ra kao egipatsko krunsko ime) ili IV. (»Napkhuriji« = Nefer-khepru-Ra).

Egipat i Babilonija. — U prvom su redu četiri pisma *babilonskoga kralja* Kadašman-Enlila* I. (1410.—1385.) Amenofisu III. Želi, da mu dobri susjed pošlje što više zlata na uzdarje ili kao zadužbinu babilonskom kojemu svetištu ili — kao vjenčani dar, ako mu dade kćer svoju za ženu, a tih treba da orijentalni kralj ima i više. Inače zlata ima u Prednjoj Aziji u to vrijeme vrlo malo, ali faraon ga dosta obilno prima iz nalazišta u Nubiji. Tako je to egipatsko zlato uspješno diplomatsko sredstvo. Ali koliko se jaki samostalni kraljevi Prednje Azije i držali ravnima egipatskomu, ovaj to sasvim ne priznaje, pa teško da bi kćer svoju udao za ikoga, osim za čovjeka kraljevske egipatske krvi; ako itko, to su faraoni sami po sebi utjelovljenje božanstva, koje se može zakonito vjenčati samo sa božanskom krvlju. No na primjedbu Amenofisa III. u tom pogledu babilonskomu kralju ovaj mu odgovara: »A zašto? Ti si kralj i možeš raditi što hoćeš. Pa i dadeš li je, tko da što

* Isto što i: Kadašman-Bel.

prousti protiv toga? U ostalom, ja ti pisah: »»Pošlji bar kojugod lijepu žensku! Tko će ustvrditi, da nije kraljevna?«« A ne učiniš li ni to, onda i ne misliš na bratstvo i prijateljstvo«. Vidi se: Kadašman-Enlilu se poglavito hoće onoga zlata vjenčanoga dara. Pa i on će onda uskratiti svoju kćer faraonu. Napokon se pogodiše, pa su darovi uzajamno tekli obilnije. — Važna je velika ilovna pločica, pismo Amenofisa III. Kadašman-Enlilu, po svoj prilici original, koji se iz Babilonije vratio u Egipat, jer je Kadašman-Enlil dotle već bio umro. Po Amenofisovu se pismu vidi, da je to odgovor na tužbu Kadašman-Enlila I., da još ni jedan babilonski poslanik nije vidio sestre njegove, koju mu je nekad njegov otac (Kurigalzu II.) dao za ženu. Faraon odgovara tužeći se, da Kadašman-Enlil šalje same takove poslanike, koji nikada i ne ugledaše ženskih odaja oca njegova a i inače bjehu zlobni ljudi: »Pošlji koga, kamirua [eunuha], koji tvoju sestru pozna!«... A onda se u pismu govori i o drugim stvarima, pa se vidi, da su oba kralja jedan na drugoga zle volje.

Egipat i Mitannija (Mesopotamija). — Pisma Tusratte, kralja od *Mitannija.* Dio te zemlje, do Eufrata, zvahu zapadni Semiti »Naharinom« (zemljom na rijeci, t. j. na Eufratu, t. j. što bismo grčki zvali: »Paropotamija« = Porječje, a »Mesopotamija« = Međurječje). Tusrattino se vladanje prostiralo daleko, od jugoistočne Kapadokije k istoku sve do preko grada Ninive. Ali mu je snaga već opadala, pritisnut s jugoistoka od Babilonije, koja nije mogla zaboraviti na negdašnju svoju vlast u Tusrattinim zemljama, a od sjevero-istoka od sve to jače kraljevine Hetitâ, stim opasnije, što su vladajući elementi u Mitanni bili srodni hetitskima. Jedini mu je dakle oslon mogla biti velika vlast Egipat, pa su zato Tusrattini prethodnici, Artatama I. i Sutarna I., rado davali svoje kćeri u egipatski kraljevski harem.

U prvom svojem pismu* opisuje Tusratta pogibli svoje mladosti, dok se nije zakraljio. Za razumijevanje treba da kažemo, da je poznato nam rodoslovlje mitannskih kraljeva ovo:

* Egipatska kraljevska kancelarija tačno je zabilježila primitak toga pisma crvenim mastilom a hijeratskim slovima: Stiglo 32. godine vladanja, 1. zimskoga mjeseca, dana x, kad se dvor nalazio u južnoj prijestolnici (Tebi) na dvorcu Ka-em-Khutu. Duplikat naharinskoga pisma, donijeće ga glasnik Piriszi i...«

S a u s s a t a r; sin mu A r t a m a I., sin ovoga S u t a r n a I.; ovoga su djeca: sinovi A r t a t a m a II., A r t a s u m a r a II., T u s r a t t a i kći K i l k h i p a (ako nije ista što i Tadukhipa, udata za Amenofisa III.). Sinovi Sutarne I. vladali su valjda onim redom, kojim ih napisasmo. Artatama II. imao je sina S u t a r n u (S u t t a t a r r u) II., a Tusratta imao je sina M a t t i v a z u, koji je posljednji nama poznati kralj mitannski. Tusratta dakle piše Amenofisu III.: »Kad sam uzašao na prijestolje, bio sam još mali, i Tukhi (Parkhi?) zadavaše zla mojoj zemlji i ubije svoga gospodara (Artasumaru II.). I zato ni ne dopuštaše da slobodno općim s onima, kojima bijah mio [t. j. koji me podupirahu, dakle: Egipat]. Ali ovo zlo, koje se radilo u mojoj zemlji, ja ne pustih da dalje bude, nego ubih ubilce svoga brata i sve njihovo imanje [stoku]«. Ovo je dakle pismo kao uvodno za vezanje tijesnih odnošaja s egipatskim kraljem. — U ovom pismu Amenofisu III. Tusratta i ne ište zlata; u svim kasnijima moli za to šurjaka svoga Amenofisa III., bud kojim povodom, a ovaj mu ga često i obećava, pa i daje. U 8. pismu Londonskoga izdanja piše Tusratta (»veliki kralj, tvoj budući tast, kralj od Mitannije, koji tebe ljubi: on je brat tvoj«): »... Dok su već očevi tvoji s mojim očevima držali veliko prijateljstvo, ti si ga još dalje povećao. Sada dakle, pošto nas dvojica jedan s drugim gojimo to prijateljstvo, ti si ga još deset puta učinio tjesnijim nego što bijaše s mojim ocem... Ja to pišem bratu svome... Sada tražim zlata od svoga brata, i to, smijem ovo zlato tražiti s dva razloga: prvo za namicanje ratnoga pribora, i drugo za namicanje miraza.* Daj dakle da meni brat moj zlata pošlje u silnoj množini, koja broja nema, više negoli ocu mome.«

No kako je Amenofis III. bio ostario, obolio i osjećao da bi mu mogao biti kraj, zamoli mitannskoga kralja, da mu u pomoć šalje [čudotvorni!] lik božice Istare Ninivske. To se već i prije jednom bilo dogodilo. Tusratta udovolji želji bolnoga šurjaka, zeta i dobrotvora, a pismo njegovo piše: »Izreče Istara Ninivska, gospodarica zemljama: U Egipat, u zemlju koju ljubim, hoću da idem i ondje hoću da boravim. — Evo je sada šaljem, ona ide onamo. Brat moj neka je poštiva i onda neka je vrati veselu, ne bi li opet dolazila! — Istara čuvala moga

* Udaje za nj kćer svoju T a d u k h i p u.

brata i mene; 100.000 godina i veliku radost dala nama obojici! Samo krasote hoćemo da doživimo.« — Ipak umrije Amenofis III., a Tusratta šalje iskrenu sažalnicu.

Dolazak novoga faraona na vlast nije stubokom promijenio samo unutarnje prilike u Egiptu — istaknutu prevlast boga Sunca (»Khut-Atena«) i sve goleme posljedice borbe između kralja i silnoga staroga svećenstva —, nego je pomalo promijenio i vanjske. I razmjerje sila u Prednjoj Aziji pomalo se već bio počelo pomicati. Stare prijateljske veze s vanjskim vlastima nije Amenofis IV. doduše raskinuo, ali su se sve više ogorčavale njegovim sumornijim i bezobzirnijim općenjem i postupanjem s njima. Tako već sa mitannskim kraljem Tusrattom, koji je svoju kćer T a d u k h i p u nedavno bio poslao staromu Amenofisu III. i mnogo vjenčanih darova (njihov popis nalazi se u Amarnskom nađenom arhivu). No pokojnikov sin evo ne samo ne šalje obećanoga pokojnikova uzdarja, nego se Tusratta tuži glavnoj udovici Amenofisa III. a materi Amenofisa IV., kraljici T e j i, ovako: »Teji, gospodarici Egipta, Tusratta, kralj od Mitannije. Zdravo da si ti, zdravo sin tvoj, zdravo Tadukhipa, kći moja a drugarica-udova tvoja! Ali riječi Nimmurijine,* naime dar, što ga je tvoj muž bio odredio, da se meni donese, ti ga nijesi poslala. Zlatne likove bio sam tražio. A sada je Napkhurija,** sin tvoj, načinio ih od drva, ma da u tvojoj zemlji ima zlata koliko prašine... Neka mene sin tvoj nikako ne zapostavlja...« A Tusrattini izaslanici već su bili pri lijevanju tih likova, pače je pošiljka već bila na pô puta. — Posljednje Tusrattino pismo, dugo 200 redova, vrlo je nalik već na ultimatum, a opet Amenofis IV. već prijeti, da će svim mitannskim podanicima zatvoriti put u svoje carstvo.

Napetost egipatsko-babilonsko-asirska. — Još su napetiji odnosi postali s B a b i l o n i j o m, gdje se bio sada zakraljio B u r n a b u r i a š II., voljan, da i dalje vodi s Egiptom »davne dobre odnose«, kako se danas kaže u diplomatiji. No kad je Burnaburiaš duže vremena bolovao, Amenofis IV. ne dade ga upitati: kako mu je? (dašto, posebnim izaslanikom), a to bi mu bila diplomatska dužnost. I običajni pregovori o vjenčanjima zapinju, koliko i bila pisma prijateljska. A onda: na babilonske

* Kako vidjesmo: semitski oblik egipatskoga krunskoga imena Amenofisa III.

** Isto tako: Amenofis IV.

poslanike napadalo se, kad su putovali u Egipat — tomu doduše ne će biti kriv faraon, nego će biti krivnja na metežu u egipatskim posjedima u Aziji, kako vidjesmo. Napokon: škrtost ili oskudica u Amenofisa IV. Kralj Burnaburiaš piše mu: »Otkako su glasnici tvojih otaca dolazili mojim očevima, oboji su živjeli u dobru sporazumu. To bi trebalo i mi da produžimo. Sada su od tebe došli glasnici tri puta, ali ti mi s njima ne posla dar vrijedan i spomena. Pa i ja ću isto učiniti. Kada se meni ne će ništa uskratiti, ne ću ni ja uskratiti tebi.« Ali je još gore ovo: A s i r i j a, još mala zemlja, tada je tobože još pod babilonskom suverenošću, a ipak šalje Amenofis IV. *asirskomu* kralju A s u r - n â d i n-a k h ê u (oko 1410.—1392.) mnogo zlata i prima asirsko poslanstvo neobično važnim načinom. Zato ozbiljno opomenu babilonski Burnaburiaš svoga »brata« Amenofisa IV. na pošteno držanje djeda svoga, kralja K u r i g a l z u a II. (oko 1435.—1410.), prethodnika Kadašman-Enlilova, koji se nekada grozio glavarima u kasnijoj Palestini (Kanaanu), kad su bili ustali protiv Amenofisa III. i htjeli se pokloniti Kurigalzuu II.: »A sada evo tih Asiraca, mojih područnika; nijesam li ti zbog njih već pisao? Ako me ljubiš, to ne će oni u tebe ništa izraditi. Neka se dakle vrate, a da ništa ne uspiju!« Jedva je to išta pomoglo, jer mi u pismu drugoga Asur-nâdin-akhêova nasljednika, asirskoga silnoga kralja A s u r - u b a l l i t a (1380.—1340.), čitamo, kako redovno teče glasnička služba između oba dvora, asirskoga i egipatskog, pa asirski kralj šalje egipatskomu na dvor bojna kola s dva bijelca konja i očekuje obilnije uzdarje. Ali čujemo i to, da Sutu-plemena u pustinji između Asirije i Palestine ubijaju svakoga Egipćanina, koga nađu na pustinjskom putu — bez sumnje, na nalog iz Babilona.

Kiparska kraljevina. — I kralj od *Alašje* (otoka Kipra) dopisuje egipatskomu kralju. Evo na pr. ovo: »Sada sam ti, gospodine brate moj, poslao na dar 500 talenata mjedi (bakra)... Malo je, ali ti se srce ne žalosti! Jer u mojoj je zemlji Nergalova* ruka ubila sve službenike i stoga se ne može mjedi vaditi... I moj gospodine brate, neka se tebe ne kosne, što je tvoj izaslanik ostao tri godine u mojoj zemlji. Jer u njoj je ruka Nergalova, i u mojem domu umrije mi mlada žena.« Pisma toga kralja kratka su, poglavito poslovna, a bez imena odašiljačeva

* Bog donjega svijeta, smrti i kuge.

i adresatova. Ne traži on zlata, nego za svoj mjed traži srebra, a za svoje građevno drvo ište ulja, tkanine za odijela i umjetnih obrtnina. Stoga su te ilovne pločice sa Alašje važne za naše poznavanje trgovačke politike i međunarodnoga prava 16. i 15. stoljeća prije Is. — No kako se i kiparski kralj katkada zna potužiti na oholo držanje egipatskoga, još više vidimo to u pismima nekoga nepoznatoga kralja (običajni uvod s imenima istrli su u egipatskoj kancelariji), koji je jamačno k r a l j h e t i t s k i (kralj od Hattija), i to: sam valjda S u b b i l u l i u m a. U prvom se pismu tuži kralj, što je Amenofis IV. stavio svoje ime na prvo mjesto, a ne, kako to dolikuje, njegovo. Zato se kasnije njegovo pismo počinje na uzvrat ovako: »M e n i je dobro, t e b i da je zdravo!« i uopće drži se vrlo odlučno.

IV.

Odnosi s Malom Azijom. Nalazak nepoznatih dosad jezika. — Već po jeziku i stilu tih Amarnskih pisama vidimo različno im podrijetlo. Ma da su odašiljači držali za takove poslove ljude »učene« i uvježbane, nijesu ih svi mogli imati jednako vrsne. Često stoji u pismima azijskih posjeda Egipta uz babilonsku riječ još i kanaanejska, sa znakom, da je takova. Pisar alašjanskoga kralja upotrebljuje sve babilonske riječi, koje zna, a malo mari za gramatiku. Kancelarija hetitska drobi babilonski onako, kako bi francuski drobio naš čovjek, koji nije mogao potpuno izučiti taj diplomatski jezik. No mitannska pisma pokazuju već asirski kroj, babilonska pak kancelarija, hoteći egipatskoj olakšati čitanje, upotrebljava samo takove znakove, koji izrazuje samačke glasove, a kloni se znakova za slogove i pojmove.

Osim čudesnoga toga nalaska u Amarni začudilo je učeni svijet i to, što se u tom spasenom dijelu egipatskoga kraljevskoga arhiva našlo pisama, pisanih doduše babilonskim klinastim pismom, ali tuđim jezicima, nepoznatim dosad. Tako je jedno pismo mitannskoga kralja Tusratte, gotovo 1 metar dugo i prema tome široko, pisano j e z i k o m m i t a n n s k i m (ili još bolje: s u b a r s k i m, kako ćemo izložiti u IV. dijelu ove knjige). Zašto je pisano tim jezikom, ne vidimo razloga; tko na egipatskom dvoru zna »mitannski«, osim možda mitannska

kraljevna, udata onamo, i netko iz njezine pratnje? Tuđinskim jezikom napisalo se u egipatskom dvoru i pismo upućeno nekomu kralju Tarkhundarabiju (ili Tarkhundarausu) zemlje *Arsave* u Kilikiji *(u Luviji)*...; za čudo istim onim arsavskim jezikom pisano je i pismo iz same kasnije Palestine, u kojem se spominje onaj knez ili glavar Labaja (Lapava), žestoki neprijatelj jerusalemskoga Abdi-khebe,* u krajevima kasnijega izraelskoga plemena Efraima, dakle u zemlji, gdje nađosmo kneza (starješinu) s indoevropskim *indijskim* imenom »Suvardata«. — Obrnuto se pak, po prilici u isto vrijeme s Amarnskim nalaskom, na maloazijskom zemljištu, dakle daleko izvan područja semitske narodnosti a usred područja maloazijske kulture obično zvane »hetitskom«, stalo u razvalinskom humu *Kül-tepe* nadomak selu Kara-üjüku, tri sata puta k istoku od grada Kaisarije,** nalaziti tako istih ilovnih pločica, ispisanih babilonskim klinastim pismom. Tu življaše već ili još u III. tisućljeću semitsko ljudstvo.

B) Novo Carstvo u Egiptu; maloazijsko carstvo Hetitâ i provale »sjevernih naroda«.

(Oko 1580. — 1150. pr. Is.)

a) **Rasprostiranje egipatske vlasti za Novoga Carstva do posljednjeg ugovora s velikom kraljevinom Hetitâ.**

I.

Gospodstvo i izgon Hiksa. — Negdje koncem 18. stoljeća prije Is. zadesila je stari plodni i visoko kulturni Egipat, rastrojen unutrašnjim borbama, silna nesreća: provališe iz Azije osvajačke ordije, popališe hramove i gradove, nametnuše teške danke, pa se sa jakim četama utvrdiše u velikom taboru Auarisu*** na jedinom putu, koji iz kanaanskoga primorja

* Drugi dio toga imena, naime »-kheba«, nije semitski nego subarski (vidi u IV. dijelu ove knjige!).

** K jugu od gornjega toka Kyzyl-Irmakova (staroga Halysa), a k sjeveru od najvišega maloazijskoga brda Erdžiasa; stara Caesarea (Kaisareia) u Kapadokiji.

* Negdje blizu kasnijega međašnjeg tvrdoga grada Pelusija, kako ga Grci zvahu.

vodi na prelaze preko istočne nilske rastoke u Egipat. Odanle i dalje vladahu bližnjim zemljama u Aziji, a cijelo su jedno stoljeće bili gospodari bogatoga Egipta; služili su im preostali egipatski kraljevi 13. i 14. (donekle među sobom savremene) dinastije i ostala domaća gospoda, a i kneževi Gornjega (južnoga) Egipta iz grada Tebe. Kako su osvajači bili po mišljenju Egipćana prije toga poglavito nomadi (beduini), živući od plodova stočnih, prozvaše im glavare: »kraljevi pastirski« = »Hikšasu«, »Hikusi« = *Hiksi.*

Bez sumnje su ti Hiksi bili samo jedan ogranak velike poplave narodâ, koja je u posljednjem redu potekla iz Male Azije, a prvo joj ishodište bješe još iz veće daljine preko Balkana, Crnoga Mora i Kavkaza. Ona je god. 1758. oborila u Babiloniji dosadašnju amorijsku kraljevsku porodicu, »Hammurabijevu« (2057.—1757.), pomalo preplavivši prije toga Mesopotamiju i Siriju, pa je evo zavladala i Egiptom. Bijahu to ljudi ratnici s novom vrstom oružja: bojnim konjima upregnutim u ratne dvokolice za razbijanje pješačkih redova; od onda se konj, životinja Visoke Azije, udomaćio i u Egiptu. — Razumljivo je, da je s tim osvajačima došlo u Egipat, osobito u Donji (sjeverni), i semitskoga svijeta. Kraljevi tih Hiksa imadu imena tuđa, pa i semitska (Anat-her, Jakob-her), a priljubljujući se naskoro egipatskoj kulturi, uzeše i kraljevska egipatska imena stolujući u gradu Tanisu u istočnom dijelu Donjega Egipta *(15. i 16. egipatska dinastija).* Najsilniji između njih bijaše *Khian*; vlast mu se prostirala možda i vrlo daleko izvan Egipta, možda i do Babilona i otoka Krete, a na sjeveru do u Malu Aziju; stalni mu je naslov bio »vladar zemljama«; ponosio se i naslovom »obuhvatač (obgrljivač) zemalja«. Za njime su znatni još tri Apopija.

Ali se naskoro kraljevska vlast u samom Egiptu slabila sve većom samostalnošću područnih glavara Hiksâ po pojedinim župama, a sve jača postajaše domaća kneževska dinastija u gradu Tebi, *17. dinastija.* Ona, usred općega rastrojstva, započe oko god. 1590. narodni rat za oslobođenje Egipta protiv tuđinaca i za ujedinjenje protiv svojih suparnika; ovi im se napokon moraše pridružiti i podvrći. Rat započe tebski kralj Taa III. »Hrabri«, nošen dobrom i vojevanju naviklom vojskom i vjerskim oduševljenjem narodnoga boga Amon-Rêa. Zanimljive doživljaje iz ovoga rata pripovijeda nam na svojem nadgrobnom

spomeniku kapetan bojne lađe A a h m e s, koji je služio pod Tainim sinom kraljem K a m o s e o m i unukom A a h m e s o m, prvim od *18.* kraljevske *dinastije.** Njome se započelo u Egiptu *Novo carstvo.* Onaj kapetan bojne lađe kaže u svojem životopisu: »... Pređoh na lađu »»Sjever«« po mojem junaštvu... Zatim podsjedaše kralj tvrđavu A u a r i s, i ja se hrabro borah pješke pod Njegovim Veličanstvom. Onda prijeđoh na lađu »»Sjaj u Memfisu««, i kralj je bitku bio na prokopu (jezeru) Zedkuu Auarisovu... I opet bude boj na tome mjestu, i opet se ja borah tu... Zatim se bitka bila kod Takemta k jugu od grada, i ja zagazih u vodu i zasužnjih jednoga neprijatelja... Tada uze kralj grad Auaris i ja dovedoh četiri sužnja...« Tom dugom i mučnom podsadom glavne neprijateljske tvrđave dovrši kralj Aahmes veliko djelo svojih prethodnika. Što ostade živih neprijateljskih boraca, uteče preko granice. Ali u Donjem Egiptu ostade, po gradovima kao trgovci ili obrtnici ili na istočnoj granici kao pastiri, mnogo naseljenih Semita, dajući Egiptu Novoga Carstva dosta jaku semitsku crtu; da ih je s pobijeđenom vojskom Hiksa i pobjeglo u bližnje krajeve Azije, može se misliti, čuvajući spomen na blagoslovenu onu zemlju na Nilu, a i na progone posljednjih vremena. Prijestolnica Hiksa, veliki grad T a n i s, ostade i dalje vrlo važan grad.

Egipćani napreduju u Siriju. — I ratoborna egipatska vojska prekorači granicu Azije, kralj A a h m e s zauze Šaruhan, prvu tvrđavu na južnoj granici kasnije Palestine; vojnici od zanata poniješe kraljevske zastave dalje i dalje; oni budu glavnim potpornjem nove dinastije — o s v a j a č k e. Uz njih pomalo narastu položaj i imanja svećenstvu do presilne moći. Uz Nil u Nubiji daleko se preko granica postavljenih velikom 12. dinastijom proširi egipatska vlast, predana zajedno s Gornjim Egiptom pod nadzor velikoga dostojanstvenika »kraljevića od Kuša i namjesnika južnih zemalja«; k sjeveru u Palestini i Siriji (u oba pravca i dalje je pratio kralja i stjecao odlikovanja onaj ratnik Aahmes, sada »vojvoda brodarski«) išli su vojni odjeli Aahmesova sina A m e n o f i s a I. (Amenhotepa I.) i unuka T h o t m e s a I. Ovaj u novoj vojni (30. godina poslije osvojenja Šaruhana) dopre kroz Siriju sve do Eufrata, velike rijeke,

* U grobu kraljice Aahhotêpe, matere Aahmesove, našao se obilan zlatan ures.

koja za čudo Egipćanima ne teče k sjeveru poput Nila, nego baš k jugu. Tu se i onaj stari ratnik Aahmes boraše »na čelu naših četa« u velikom boju; egipatski kralj postavi na onu stranu Eufrata svoju pobjedničku ploču. Sve se sirske državice podvrgoše, pa i gradovi primorja. Još se i dobitnikov nasljednik, T h o t m e s II., diči, da strah od njega dopire k o t o c i m a sjevernih naroda. Ali bez stalnih posada i ukorijenjene čvrste organizacije tko da trajno drži u pokornosti toliko tuđih zemalja i nepokornih područnih kneževa od egipatske granice do Eufrata?

Kraljica Hatšepsuta. — Rano umrije Thotmes II.: vlast mu preuze *Hatšepsuta,* sestra i žena njegova, koja je podjedno bila proglašena zakonitom suprugom velikoga boga Amona, »božjom suprugom«; time su kraljevi Novoga Carstva sebi ipak nekako prisvajali neizmjerni prihod crkvenih imanja. Postavši pravom vladaricom, prenese Hatšepsuta svoje »božje supruštvo« na svoju kćer, a za ojačanje položaja svoga uze sebi za suvladara nejakoga svoga polubrata T h o t m e s a III. Uz pomoć svoga »pouzdanoga prijatelja« S e n m u t a, upravitelja Amonovih dobara, »prvoga od prvaka«, 21 godinu kraljevala je ova velika žena u gotovo nesmetanu miru sve to naprednijim Egiptom, kojemu se trgovačka važnost prostirala i u Sudan i u bajnu zemlju P u n t: sadašnji Jemen u Arabiji i Somalske zemlje u Africi. Divna prostrana eskalada s terasama, trijemovima i s dva manja hrama kod današnjega sela *Dêr-el-Bahrija,* kojom se ulazilo u Hatšepsutinu grobnicu izrovanu u gorskom zaravanku k zapadu od Tebe, dira evropskoga posjetnika nepreglednih gorostasnih razvalina te veličanstvene prijestolnice, gdje danas stoje impozantne razvaline državnih hramova kod sela *Luksora* i *Karnaka,* sa njihovim dvojnim redovima sfinga, silnim pilonima, vitkim obeliskima i šumama stubova.

Thotmes III. — Mnogo se već godina nije pokazala bila egipatska vojska s onu stranu azijske granice; »od Jirze pa sve do nakraj svijeta bjehu se pobunili narodi protiv Njegova Veličanstva«. I tako se skoro poslije smrti svoje sestre diže 25. dana mjeseca farmutija *Thotmes III.* (1501.—1447.) s velikom vojskom. Na čelu ustanika bio je kralj od grada Kadeša, a pripadali su savezu i današnji gradovi Damask i Hamat. Njihova vojska dočeka faraona u sudbonosnoj ravni J e z r e e l s k o j, oslanjajući se na tvrđavu M e g i d d o (danas brežuljak El-Mutesellim).

Doprijevši kanaanskim primorjem naprijed prodre Thotmes III., protiv savjeta svojega bojnoga vijeća, poprijeko kroz teške klance u Jezreelsku ravan i postavi svoju vojsku u polukrugu oko Megidda. Sutradan, 21. dana mjeseca pakhona, održa odlučnu pobjedu i baci neprijateljske čete u tvrđavu, koju onda nasipom opkoli i glađu prinudi na predaju. Daleko poleti glas o sili faraonoj; i sam kralj grada Assura pošlje mu dragocjenih darova, čestitajući mu: bez sumnje se nadao olakšici svoga položaja, pritisnuta među Babilonijom i mitannskom kraljevinom. — I o kasnijim čestim vojnama (najmanje njih četrnaest) Thotmesa III. u Aziji javljaju nam ulomci njegovih ljetopisa, uklesanih na vanjskim stijenama velikoga tebskoga hrama kod sela Karnaka; tlačio je ustanke ili širio egipatsku vlast k sjeveru; kraljevske nam ljetopise nadopunjuje grobni spomenik kraljeva vojvode Amenenheba. Na 5. je vojni osvojio grad Tunip k sjeveru od današnjeg Haleba; kasnije se borio kod Karkemiša, glavnoga prelaza preko Eufrata. U 33. godini svoje vlade (21 godinu bješe mu suvladaricom sestra Hatšepsuta) pobijedi kralja od Naharine (»Porječja«) i diže na Eufratu dvije pobjedničke ploče: jednu od njih kod ploče oca svoga Thotmesa I. No najžešći otpor naiđe kod grada Kadeša na rijeci Orontu u borbi protiv »velike zemlje naroda Khetâ« (Hetita), koji su iz središnje Male Azije krepko nadirali prema Siriji i Mesopotamiji. Ipak zadrži Thotmes III. granicu na Aman-gorju i srednjem Eufratu, gospodareći tako velikim prostranstvom od Eufrata barem do preko grada Napate niže od 4. nilskih brzica u Nubiji, a sa širokim utjecajem na sve strane naokolo. Azijske posjede držale su male posade, a inače su gradske i plemenske kneževe i njihovo plemstvo vezale lične veze koristi i međusobne opreke, a sve žiteljstvo držale su blagodati mirna užitka visoke civilizacije i materijalne kulture. No velikih danaka dragocjenih kovina, robova, konja, goveda i sitne stoke, ulja, vina, drvene građe, slonovine, mjedi i t. d., kola, oružja i pokućstva slalo se faraonu, a osim toga slao se i stalno udaren namet na zemaljski prirod — ovo baš kao i u Egiptu. »Predstojnik kraljevskih skladišta« daje faraonu izvješća o »prihodima cijele zemlje, počevši sve do granice Naharinske«. Ovi su tereti, razumije se, ojađivali dobre strane tuđega gospodstva. Inače su područja živjela i upravljala se po svojim zakonima i običajima, budući da se stare velike države

nijesu mogle dovinuti višega stupnja državne upravne organizacije za novo osvojena područja. Snaga takova vanjskoga imperija bila je dakle samo u strahu od velike nove vojne ekspedicije i ako podvrženi narodi nijesu mogli imati nade u pomoć od vanjskoga jakog suparnika svoga vrhovnoga gospodara. Samo ravnoteža velikih kraljeva držala je i u ona davna vremena »svjetski mir«. Ali u očima pobožnih Egipćana bile su istinite riječi velike one himne uklesane u kamenu ploču Karnačkoga hrama, kojima vrhovni bog Amon-Rê govori kralju: »Ja ti dajem silu i pobjedu nad svim pucima, da se tebe boje narodi svi, i strah tvoj prodire sve do četiri potpornja nebeska. ... Cijela zemlja, koliko je duga i široka, žitelji zapada i istoka tvoji su podanici. Radosna srca probijaš u sve zemlje, u koje nitko u tvoje vrijeme stupio nije; ja sam vođ tvoj, da do njih dođeš i da u pobjedi i moći ploviš po velikoj vodi od Naharine... Dolaze oni, na leđima im danci njihovi, i priklanjaju se pred tvojim veličanstvom, kako ja zapovijedam.«

Bližnji nasljednici Thotmesa III. — Posljednjega dana mjeseca famenota svoje 54. kraljevske godine, a u 33. godini vladanja, umrije Thotmes III.* Odmah plane veliki ustanak u Siriji, ali ga Thotmesov sin, Amenofis (Amenhotep) II., krepko uguši i sam dođe do Eufrata. I ovoga sin, Thotmes IV., imao je slična krvava posla ondje. Nasljednik mu, Amenofis III. (oko 1411.—1375.) zadrža opseg egipatskoga imperija, ali kakve su već onda postajale prilike u Siriji i Palestini (Kanaanu), jasno nam pokaza onaj sanduk državnoga dopisivanja, nađen u El-Amarni. Istina, obiljem je i dalje rađalo egipatsko tlo, a zlata i drugoga bogatstva pritjecalo je iz Nubije i ostalih zemalja, pa su se tako i dalje mogli graditi oni veličanstveni hramovi i grobovi, koji toliko odlikuju 18. dinastiju: bilo je velikih prihoda i još uvijek mnogo radne snage tuđozemskih robova u Egiptu.

Pobožnost Egipćana. Moćno svećenstvo. — A predanje egipatskoga naroda u bogove bijaše neograničeno. U svim su gra-

* Tijelo njegovo (mumija) nalazi se u muzeju u Kairu — dakle još poslije 3368 godina! I od mnogih drugih starih egipatskih kraljeva sačuvana su tjelesa.

dovima, a ne samo u božanskoj Tebi, kraljevi gradili, i to građevine silnih razmjera, osobito Thotmes III. i Amenofis III., počevši od drevnoga sunčanoga grada Ona (Anu) i Ptahova Memfisa pa sve do daleko u Nubiji. Osim na Amonovu državnom hramu kod Karnaka, kojemu je svaki kralj te dinastije dodavao novih odaja i trijemova, pilona i obeliska, Amenofis III. k jugu od Karnaka sagradi kod današnjega sela Luksora svoj novi veličanstveni hram bogu Amonu; sve te građevine tebske spajali su dugi dvojni redovi bogovskih likova i sfinga ovnujskoga obličja. Kod sela Medinet-Habua oba ta kralja stvoriše građevine za svoje pokojničke stanove: pred svojim je Amenofis III. dao postaviti dva svoja golema lika (kolosa), svaki isklesan od jednoga kamenoga trupca, visoka preko 20 metara — glasovite »Memnove stubove«, kako ih kasnije nazivahu Grci. Gradio ih je Amenhotep, sin Hapuov, koji se uspeo do »upravljača svih kraljevih gradnja«. Bogat i pobožan, i sam je od svoga sagradio Amon-Rêu mali hram na zapadnoj strani prijestolnice Tebe (grčki ju Homer više stotina godina kasnije zove »hekatonpylos« = sa stotinu vrata) u današnjem selu Dêr-el-Medine. On je kasnijim koljenima postao i narodnim mudracem, koji čarobnim vidom pozna i budućnost, i sam dionikom božanske prirode; još u posljednjim stoljećima prije Is. štovao ga je narod kao božanstvo.

Jer nemjerena pobožnost bijaše uvijek značajna u tom narodu, pa ako grčki Herodot zove »Etiopljane» najpobožnijim od svih naroda, to su ovi, kao kasnija kulturna naplavina iz Egipta, preuzeli tu pobožnost od Egipćana, a vlast svećenstva postala je u njih neograničena. Izražavala se ta pobožnost Egipćana i u nebrojenim svečanostima i darovima u čast bogova, ali i u silnoj moći i bogatstvu božjih sluga, svećenstva. Ne samo da su velika imanja hramova bila oslobođena svakoga podavanja državi, nego su se sve jače i jače svakojake povlastice hramova i svećeničkih zborova sve više gomilale, tako da je oboje već ugrožavalo gospodarski i financijski opstanak države i politički položaj kraljeva. Toj opasnosti nastojali su se kraljevi ove dinastije ukloniti, kako vidjesmo (str. 55) time, što su svoje žene proglasivali »suprugama« boga Amona i tako su one preuzimale utjecaj i prihode hramova. Ipak je rasla jaka protivnost protiv one svećeničke

premoći, osobito protiv presilnoga svećenstva Amonova svetišta, a pojačana suparništvom drugih velikih i drevnih svetišta.

Amenofis IV. — Iz drevnoga svetišta grada Anua (Ona, grčki: Heliopolis) bila je već za 5. dinastije (oko 2680. do oko 2530.) potekla ili se uzdržala posebna vjerska nauka, koja je u Suncu i njegovu božanstvu vidjela izvor svemiru i svakomu stvoru u njemu. Ta blagoslovna nauka oplemenila je vjersko čuvstvo Egipćana onoga vremena; bog Rê vlada. Sa 11. i 12. dinastijom (ova oko 2000.—1788.), kojoj je sjedište bilo u Gornjem Egiptu, u gradu Tebi, porasla je bila važnost tamošnjega glavnoga boga, *Amona;* ali ne mogavši potpuno svladati misao o bogu Rêu, stopio se s njime u *Amon-Rêa.* Uza sve to nije se dalo osporiti, da je tebski Amon glavno državno božanstvo, a njegovo svećenstvo, sjedeći kralju uz koljeno, najodlučnije u državi. Ne znamo, otkada i kojim li načinom, ali je nauka sunčanoga svetišta u njezinoj matici gradu Anu, u obliku poštivanja sunčanoga koluta Atona koji obuhvata sav svijet šiljući mu svoje blagotvorne zrake (ove se na prikazbama svršavaju u obliku čovječjih ruka), stvorila još i područno svetište u »južnom Onu«, u Hermonthu (str. 38.), gradu k jugu od Tebe. Tu je ujak kralja Amenofisa IV. — brat njegove matere *Teje* (str. 49.) — bio prvosvećenik, a kraljevska palača Amenofisa III. k jugu od današnjega sela Medinet-Habua stajala je na tlu hermonthske župe, negdje jednako daleko od hermonthskoga svetišta koliko i od Amonova u Tebi (ovaj je bio kod današnjega sela Karnaka). Amenofis III. stolovao je dakle u hermonthskoj župi, a Amenofis IV. okrunjen je u Hermonthu. Nasljednik onoga ujaka Amenofisa IV., prvosvećenik Pavakh, koji je stolovao u Hermonthu, imao je još jedan dom, i to u el-Amarnskom gradu Khut-Atonu; na vratima njegova khut-atonskoga doma stoji i danas natpis: »prvosvećenik sunčanoga koluta u domu Sunčanoga boga«, t. j. u Hermonthu. I u Tebi stajao je obelisk toga boga. No i na el-Amarnskom tlu dugo je prije Amenofisa IV. stajao grad Khut-Aton, »Obzor sunčanoga koluta«, svakako već za kralja Thotmesa IV. djeda Amenofisa IV., i hram toga božanstva. I na graničnim stelama (trupcima) ovoga grada stoji to ime. A već za Amenofisa III. ondje se gradio hram bogu Atonu, jer su likovi toga kralja i žene mu Teje (Tije) prikazani na reljevima pod trijemovima

urušenoga sada hrama Sunčanoga boga, a dio toga hrama zvao se »sunčani sjen kraljice Teje«. K tomu znamo i to, da je već za Amenofisa III. postojao u Palestini grad, koji se babilonskim jezikom zove »Khinatuna« (str. 45.), dakle sasvim slično kao i egipatsko ime »Khu-en-Aton«. A i jedna lađa toga kralja zvala se »zrake Sunčane«.

Poštivanje boga Sunca bilo se — možda već sa oslobođenjem od Hiksâ — ponovno stalo jačati, a osobito valjda za kraljice Teje i muža joj Amenofisa III. U sporu sa Amonovim svećenstvom, a jamačno i po svojem vjerskom čuvstvu, lati se sin mu, *Amenofis IV.* (oko 1375. — 1358.) širenja službe boga Sunca u obliku Atonovu, kojega z r a k e izvor su svemu životu. Nadovezujući na usrdnu pobožnost prema Suncu u obliku Rêovu, vjerski zanos ovoga vremena izrazuje se u krasnoj himni božanstvu Sunca, koju nalazimo pridodatu u grobovima Tell-el-Amarne: »Jedini živi bože, pored koga nikog drugog nema; koji živiš od istine i pravde: tvojoj svjetlosti kliču svi ljudi slaveći tvorca svoga. Tvorče i uzdržitelju neba i zemlje i svega stvorenja! Lijep je tvoj sjaj na obzorju, sunce živo, istočniče života!« Kad sunce svane, »sav svijet ide na svoj posao. Životinje trče, ptice izlijetaju iz gnijezda i raširuju krila svoja klanjajući se duhu tvome. Lađe plove Nilom ovamo onamo, svjetlost tvoja vabi ribe u rijeci k tebi gore. Zrake tvoje prodiru u ocean, oplođuju majke i daju život utrobama njihovima. Zemlju si stvorio po srcu svojem; ti si Jedini nad ljudma i svim živima u Siriji, Etiopiji i Egiptu. Stvaraš Nil u podzemnom svijetu i dovodiš ga ovamo, da ljudma života dadeš. Ti si J e d i n i, koji izlaziš u o b l i k u živoga sunca, sjajni i žarki...« ...»Slava s i n u, koji je iz tvoga tijela proistekao«, k r a l j u, »koji živi od istine i pravde. Nitko tebe upoznao nije do li sin tvoj K h u - e n - A t o n; ti mu daješ moć svoju, svoj strah. Zemlja je u tvojoj ruci, jer si je stvorio ti«. Na tom vrelom čuvstvu pobožnosti prema bogu Suncu novoga oblika, koji odiše monoteizmom (jednoboštvom) i možda nadovezuje na tadašnje velike struje ostaloga Staroga Orijenta, osnova Amenofis IV. i svoju borbu s premoći tebskoga Amonova svećenstva, u prvo vrijeme bez namjere, da obori poštivanje ostalih bogova, pa ni poštivanja boga Amona. Nadovezivala se ta struja i u Egiptu na filozofijsko-vjersku nauku heliopolsku: jedinstvo božanske sile. Tako je odista jedan bog, Sunce, koje je

izašlo iz pravodâ — zvao se taj bog, koji se objavljuje suncem, ma kojim imenom; taj bog stvorio je sam sve, i taj se dan na dan obnavlja (nanovo rađa). — U svojem nastojanju Amenofis IV. u prvom redu gledaše, da oslabi moralni utjecaj Amonova svećenstva, pa da onda i materijalnu moć njegovu upotrebi za ojačanje kraljevske snage. Poslije prvih svojih odredaba u tom pravcu, naišavši na otpor i njime razdražen, daruje u 4. godini svoje vlade grad Khut-Aton sa svim sadašnjim i budućim gradnjama i cijelim područjem k istoku od Nila »o c u svomu« Atonu, Suncu, a u 6. svojoj vladarskoj godini još i gradsko područje k zapadu od Nila. Podjedno stane kralj od vremena do vremena stolovati u Khut-Atonu i time otkidati ugled i moć dosadašnjoj kraljevskoj prijestolnici... Možemo misliti, kako je ta borba dalje tekla. Otpor protivnikâ navodio je kralja na sve nove ukaze: zabrani svako prikazivanje božanstva u čovječjoj ili kakvoj drugoj podobi i svaki drugi simbol osim samoga sunčanoga koluta, koji svoje zrake šalje na zemlju. Kasnije stane progoniti i ljude, koji nijesu isticali sunčane oznake, a osobito se okomi na dosadašnje Amonovo svećenstvo, koje je bez sumnje bunilo svijet. U prvom redu preuze kralj sva crkvena imanja. Narod sam u svojem mnoštvu, vičan slušati kralja, prihvati novi oblik vjerovanja, a s narodom prihvati ga i mnogo velike gospode, jer poslušnosti i laskanju svijetli novo sunce s neba i s kraljevskoga prijestolja: čak i neki knežići preko u Aziji hoće da svoja imena predjenu u egipatska sunčana (kralj im odgovara, da to njima nije potrebno). »V j e r s k a r e f o r m a« provela se potpuno. Od manjega broja svećenstva drugih bogova, koji pristade uz nju, ističe se svećenik A i (str. 43.). Kralj veli o sebi: »Umrem li poslije mnogo godina u kojem gradu na sjeveru, jugu ili istoku, neka me ponesu u Khut-Aton i ondje pokopaju«. No ta mu se želja nije izvršila: novi istraživači nađoše mu mrtvački sanduk i tijelo u grobnicama »Kraljevskoga prodolja« k zapadu od Tebe, kamo su se po svoj prilici sahranjivali i mrtvaci iz »južnoga Ona« (Hermontha).

Prelaz k 19. dinastiji. — Amenofis IV. nije vladao dugo. Sina nije imao, nego samo nekoliko kćeri. Od njega i njegove porodice našlo se kod pretraživanja Tell-el-Amarnskih razvalina izvrsnih statua (likova) i reljeva (od vajarskoga majstora Thotmesa; tu su i prekrasni likovi matere mu

Teje i žene N o f r e t - e t e) i prikazba srdačnoga porodičnoga života. Ali ni u unutarnjoj ni u vanjskoj politici nije bio sretne ruke: u unutarnjosti nastao je nered, a u vanjskoj se opaža velika slaboća. Njegovu vjersku reformu narod nije pravo ni shvatio ni odobravao. Amenofisa IV. naslijedi najprije jedan zet po najstarijoj njegovoj kćeri, ali samo kratko vrijeme. A onda se stanu obarati vjerska uređenja pokojnoga kralja reformatora; buknuše krvave borbe i nastadoše brze promjene na prijestolju. Nova se prijestolnica Khut-Aton napusti i Teba opet oživi. Još se gradio doduše onaj Atenov hram kod Tebe i u Khut-Atonu, dokaz struje, da se vjerske prilike vrate u pređašnje stanje snošljivosti. Tada se zakralji onaj Amonov svećenik A i, koji je za Amenofisa IV. bio žarki pristalica Atonov i oženio se s odličnom kraljevom dadiljom; ne obustavljajući gradnju onoga hrama kod Tebe, Ai ipak provede povratak k staroj nadmoći Amonovoj. Kraljem bude i drugi zet Amenofisa IV., koji se za njegova života prezvao Tut-ankh-Aton, a sada se ponovno prozove T u t - a n k h - A m o n, povrativši se jedinoj službi Amonovoj. On se tuži na nemoć carstva, koja se pokazivala prema tuđozemstvu. Od njega se u Tell-el-Amarni našlo više likova, osobito jedan izvrstan, od istoga onoga majstora Thotmesa.* — Potpuno zavlada red u Egiptu s kraljem H a r e m h e b i j e m, kojemu je porodica potjecala možda iz Srednjega Egipta, a bijaše rođak 18. dinastiji. On se za kratkih slabih vladavina ovoga doba bio uspeo na najviše položaje u državi, pa je najposlije još kao velmoža nosio kraljevski znak oko čela. I sada Haremheb dade maha svim onim ljudma i strujama, koji su bili protivni vjerskoj i unutarnjoj politici Amenofisa IV. Zaređaše protivni progoni i osvete. Za gradnju pilona (kule) kod ulaza u Amonov hram u Tebi (kod sela Karnaka) upotrebi i građu Atonova hrama, dakle ga stade razarati; i gradnja takova hrama u Tell-el-Amarni obustavi se; u natpisima po Egiptu svagdje se «istrijebi» ime Amenofisa IV. i nekih njegovih »krivovjernih« kratkovjekih nasljednika. Savremenici nijesu to u glavnom ni

* O najnovijim nalascima lorda od Carnarvona i egiptologa Cartera u pešterskom grobu kralja Tut-ankh-Amona (Tut-ankh-Atona) u »Prodolju kraljeva« (»Bilban el Moluk«) k zapadu od razvalina grada Tebe kazat ćemo na koncu ove I. knjige naše povijesti, prema tome, što će se dotle moći objektivno za sigurno reći.

žalili; narod bješe zadovoljan, da se vrate nedavne vjerske prilike. A zavjetni darovi i velika imanja vratiše se »pravovjernim« svetištima. No borbe za kraljevsku vlast i domaći ratovi oslabili su Egipat; jedva je kralj H a r e m h e b (oko 1350. — 1315.) pomalo vratio red i sigurnost u zemlji, pa mu se lijepa uspomena čuvala u potomstvu. Kao osnivača nove *dinastije 19.*, naslijedi ga sin R a m s e s I. — Vjerski dugi razvitak u Egiptu, koji je bujno doveo do Khu-en-Atonove reforme, zastade sada za uvijek; stari oblici vjere i duh njihov ukoče se uza sav vanjski sjaj; sve sile naroda stanu da mu služe. Molitve i himne izgube polet svoj.

U Egiptu 19. dinastija. — Poslije jedne godine naslijedi Ramsesa I. sin mu S e t i I. (oko 1313. — 1292.); Setija naslijedi sin mu R a m s e s II. (oko 1292. — 1225.). Ovoj dvojici bili su s a v r e m e n i c i na babilonskom prijestolu nasljednici (četvrti do trinaestoga, 1360. — 1203.) onoga Burnaburiaša II., koji je pisao oštru notu Amenofisu IV. (str. 45. i 49.) zbog povrede svojih podanika u faraonovu azijskom području.

Promjene u međunarodnom položaju. — Bila su za babilonske kraljeve nastala teška vremena, osobito što je Asirija stala jačati tako, da je Ašur-nâdin-akhêov (str. 50.) drugi nasljednik, kralj *Asur-uballit* (1380. — 1340.) mogao upotrebiti smutnje u babilonskoj kraljevskoj kući, da se u njih uspješno umiješa, jer mu je kći Muballit-Šerua bila udata za pokojnoga Burnaburiaša II. Pošto joj velikaši umoriše sina, ušao je Asur-uballit s vojskom u Babiloniju i postavio za babilonskoga kralja drugoga svoga unuka, sina Muballitat-Eruina, maloga K u r i g a l z u a III. (1344.—1319.). Asur-uballitov sin E n l i l - n i r â r i (1340.—1325.) i praunuk A d a d n i r â r i I. (1310.—1280.) raširiše svoju kraljevinu na štetu babilonske; babilonski N a z i m a r u t t a š II. (1319.—1293.) bude potučen u bitki kod Kar-Ištara. Još silniji bješe S a l m a n a s s a r I. (1280.—1260.) i sin mu T u k u l t i - N i n i b I. (T u k u r t i - N i n u r t a; 1260. —1231.). Već Adadnirâri I. daje sebi, uza svoj naslov, još i naslov prve mitičke dinastije zemlje Babilonije: »kralja od Kiša« (»šar kiššati« ili »kralj svijeta«) zauzevši cijelu Mesopotamiju; Salmanassar I. održao ju je i osigurao sebi k sjeveru zemlje, koje su se kasnije zvale Gumatena i Sofena, stvorivši asirskim naseobinama od njih asirsko krajište; Tukulti-Ninib I. bude već gospodarom ostalih babilonskih krajeva i zaštitnik (vrhovni

gospodar) Babilona, pa je valjda uzeo i drevni naslov babilonskih kraljeva »kralja od Sumera i Akkada«. Kraljevine Mitanni — nestalo je dotle. Uz Asiriju obarali su je i malo-azijski kraljevi od Hattija (Hetita).

Egipat i velika kraljevina Hetitâ. — Od vremena Amenofisa IV. bio se dakle vrlo promijenio međunarodni položaj, kad se egipatski Seti I. zakraljio. Još za Amenofisa III. i osobito IV. nanovo je nabujala hetitska moć (novo hetitsko carstvo) pod krepkim osvajačem Subbiluliumom (oko 1370. — 1340.), sinom Hattusila II. (oko 1390. — 1370.); ona je stajala za onim nasrtnim amurrijskim knezom Aziruom i ocem njegovim Abd-Ašerom, koji je bio povodom tolikim tužbama pred faraonom i propasti gebalskoga kneza Rib-Addija (str. 41.). A već sto godina nijesu Palestina i Sirija vidjele marša išta većih vojnih odjela faraonovih, a kamo li velike egipatske vojske. Te su zemlje bile prepuštene same sebi ili amurijskim kneževima i navalama hetitskih kraljeva, pa se hetitska gospoda naseljavala po Siriji i miješala s domaćima. Tu ih pamte još uspomene u izraelskoj Bibliji.

Kad se u Egiptu konačno sredise prilike, nije bilo druge, nego da kraljevi Haremheb i Ramses I. sklope mir i prijateljstvo sa Subbiluliumom i s drugim njegovim nasljednikom Mursilom III. (oko 1335. — 1305.). Ali za Mursilova sina Muttallua (Muvattala) (oko 1305. — 1290.) plane dug rat između ove dvije velike vlasti za gospodstvo u Siriji i Palestini. Krepki faraon Seti I., dobro spremljen, ogleda se oko god. 1300. s hetitskom vojskom i osvoji tvrđu Kadeš u Amurijskoj zemlji (sjevernoj Palestini) i tim prodre do prave granice hetitske vlasti. Ali dalje nije mogao, a poslije sjajnoga povratka u Egipat možda je zadržao samo južni dio Palestine i primorskih (»feničkih«) gradova. Ofenzivne snage već nije imala egipatska vojska; već su se poslije Thotmesa III. naimali i tuđi krepki ratnici iz bližnje sjeverne Afrike (Libije), a isticao se vojni odio prekomorskih (negdje oko Egejskoga Mora) Šardana (»širtana«; str. 41.).

Posljednji egipatsko-hetitski ugovor. — I Ramses II. (oko 1292.—1225.), jer Egipat treba predzemlja u Aziji već s gospodarskih razloga, povede dobru vojsku, u svojoj 5. vladarskoj godini. Glasovita bitka kod Kadeša na Orontu — u kojoj bojno polje održa Ramses, ali je u stvari bila ratni neuspjeh, koji je doveo do ustanaka u cijeloj Palestini i do daljih petnaest godina vojevanja — bude odlučna za kasnija stoljeća u političkim svojim posljedicama, ma da su okršaji, veći ili manji, i veći bojevi između obiju velikih vlasti trajali još više godina. Napokon oba kralja, *Ramses II.* i Muvattallov brat i nasljednik Hattusil III. (1290. — 1260.) — videći svoje narode dugom borbom istrošene, a po svoj prilici i s obzirom na veliko napredovanje Asirije posljednjih desetogodišta — sklopiše u 21. godini vladanja faraonova *ugovor mira, prijateljstva i saveza.* To stanje potraja, dok je bilo hetitske kraljevine, a čini jedan od najvažnijih međunarodnih isprava, odlučnih kao prirodno razgraničenje između dosega državne vlasti u Egiptu i koje jake azijske vlasti — bilo središte njezino u Maloj Aziji, bilo na Eufratu i Tigru. Zadovoljni su s ovoga uređenja bili i narodi i dvorovi. Hetitska kraljica dopisivala se o njemu s kraljicom egipatskom. Dapače u 34. godini Ramsesova vladanja ugovori se vjenčanje faraona s Hattusilovom kćerju kao zakonitom kraljicom, kraljevski egipatski prozvanom Mat-Nofru-Rê (»Ljepota boga Rêa«). Sam hetitski kralj dovede je na egipatski dvor, praćen pješadijom i bojnim kolima vojske svoje; u općoj radosti bratimili su se vojnici faraona i velikoga kralja od Hattija. Tako nam kaže naročita za to postavljena ploča Ramsesova, a još i mnogo stoljeća kasnije pričao je narod u Egiptu o toj mladoj kraljici lijepu legendu.

III.

Sadržaj toga ugovora. — Već dosta godina znala je evropska nauka, odgonenuvši hijeroglifsko pismo, o tome ugovoru s Hattusilom, koji je Ramses II. dao uklesati na vanjskim stijenama državnih hramova. Uvodne riječi tih natpisa kažu: kralj Ramses II. boravio je u svojem novo osnovanom gradu Ramsesu u Donjem Egiptu, kad li hetitski poslanik zajedno s pratiocem svojim, poslanikom egipatskim, donese na srebrnoj ploči hetitski primjerak ugovora. Zatim se navode članci toga ugovora ispisani hijeroglifima u egipatskom jeziku. Na koncu se opisuje srebrna ta ploča; na prednjoj je strani prikazan hetitski kralj, a na stražnjoj prikazana je hetitska kraljica; oboje obgrljuje hetitsko neko božanstvo. Prema tome je taj egipatski spomenik prijevod hetitskoga originala, a taj je bez sumnje bio pisan klinastim pismom i babilonskim diplomatskim jezikom.

Možemo pomisliti, kako su se evropski naučenjaci začudili, pročitavši sam tekst toga važnog međunarodnog opsežnog savezničkog ugovora, prvi, za koji se saznalo iz tako davnoga vremena.

§§ 6.—12.* napominju, da je i prije postojao ugovor između obje države; sada se taj ugovor mira i bratimstva, koji je postojao i za vlade djeda i oca Hattusilova (Subbiluliume i Mursila III.) obnavlja, pa se utvrđuje i za djecu i unučad obaju vladara; ne će ni Hatusil na otimanje provaljivati u Ramsesovo područje, a ni Ramses u Hatusilovo. — U §§. 13. i 14. veže se Hattusil, da će on sâm sa svojom vojskom pomagati Ramsesa, ako ovoga napane vanjski neprijatelj i Ramses pozove Hattusila u pomoć; tako će isto Hattusil svoju vojsku (»čete i borce na kolima«) poslati Ramsesu u pomoć, pođe li ovaj protiv svojih rođenih podanika (područnika), kad mu ovi što skrive; isto tvrde §. 15. i 16. o obavezi vojne pomoći Ramsesa II. prema Hattusilu III.; jasno je, da je to upereno protiv područnih (vazalnih) kraljeva, knezova i glavara u Siriji i Palestini. — Velika je šteta, što su glavna mjesta § 17. nečitljiva; nešto se vladari obavezuju (zaklinju) o sinovima nasljednicima jednoga i drugoga kralja, kad ovi umru; da se možda ne zajamčuju prijestolja tim sinovima, pa bilo i oružanom rukom? — §§ 18. do 21.** zajamčuje izručivanje bjegunaca i prebjega, pri čemu se napose utvrđuje izručivanje običnih ljudi (= »koji se ne znaju«) a napose opet izručivanje »velikih ljudi«, bilo »iz kojega grada«, bilo »iz zemalja« egipatskoga kralja, dakle gradskih i zemaljskih knezova i glavara; kod takih »velikih ljudi« hetitskoga carstva kaže se ovo: »iz kojega grada ili kraja ili iz kotara zemlje Khatti«. Čini se dakle, da ugovor razlikuje dvoje: područja kraljevine egipatske i kraljevine khatske kao nešto napose, a opet napose područne (vazalne) zemlje jednoga i drugoga »velikoga kralja«. — Zanimljivo je, da se poslije završnih formula ovoga ugovora (§§ 22.—26.) nalaze §§ 27. i 28. gdje se o nekim drugim prebjezima određuje drugačije nego u §§ 18.—21., naime: pošto ih se dade uhvatiti i vrati gospodaru, ovaj jamči, da ih ničim ne će kazniti. Za cijelo se tu radi o onim »političkim prebjezima«, koji su za

* Broj paragrafa prema egipatskom tekstu.

** Odavle dalje nemamo klinastoga (boghazköjskoga) teksta.

prošastih ratnih godina pristajali uz kralja hetitskoga ili egipatskoga; no to se u tekstu ne određuje naročito samo za prošlost, nego baš općenito.

Svjedoci i osvetnici ugovora jesu bogovi cijeloga područja Hattusilova: 1000 bogova i božica, a tako isto i Ramsesova (§ 23.), i još onda napose (§ 24.) drugi hetitski bogovi, među njima i ovi: Sunce (babilonski: Šamaš), gospodar neba; Sunce grada Arinne, Tešub glavnoga grada Hatti, Tešub grada Arinne, Tešubi drugih nekih važnih gradova, među njima i sirskoga grada Haleba, pa Antert zemlje ili grada Hattija i mnogi neimenovani bogovi i božice drugih gradova; onda »kraljevska supruga (t. j. kraljica) neba (t. j. Khepe, gospodarica neba); Išhara, gospodarica zemaljskoga tla, gospodarica zakletve; gospodarica brdâ i rijekâ Hatti-zemlje; bogovi zemlje Kisvadne (Kizuvadne); — zatim za Egipat: »Amon, Rê, Setekh, muški bogovi i ženski bogovi, brda i rijeke zemlje Egipta; nebo, zemaljsko tlo, veliko more; vjetrovi i oblaci.«

Na prednjoj strani srebrne ploče stoji: »Lik boga Setekha (hetitski: Tešuba) obgrljuje lik velikoga vladara od Hattija«; pa natpis: »Pečat Setekha, vladara nebeskoga. Pečat ugovora, koji sklapa Hattusil, veliki vladar od Hattija, hrabri sin Mursila, velikoga vladara od Hattija, hrabroga«. — Na drugoj strani ploče: Lik boga ili božice od Hattija obuhvata lik vladarice od Hattija, pa natpis: »Pečat Sunca grada Arinne, gospodara zemlje. Pečat Pedukhipe, vladarice zemlje od Hattija, kćeri zemlje Kizvadne ... «

Politički značaj ugovora. — Obje su se dakle velike države, maloazijska i nilska, trajno razgraničile u azijskom području; granica teče otprilike kako je kasnije uvijek tekla između Sirije i Palestine, pri čemu južni »fenički« gradovi padaju u egipatsku sferu. Obje su se države trajno sprijateljile i tijesno vezale za obranu. Jamačno im prijete jaki neprijatelji. Nama na vidiku samo je snažna Asirija, koja je Babiloniju skučila a prodire i prema srednjem Eufratu i prema gorju Tauru. A možda se osjeća već i prvo zapljuskivanje strašnih uzburkanih barbarskih valova, koji se sa sjevera i zapada hetitske vlasti i iz dalekih, za Egipat »sjevernih«, mora spremaju za navalu i seobu. Za obranu na oba fronta evo su se diplomatski spremili i Hattusil III. i Ramses II.

b) **Provale »sjevernih« i »pomorskih« naroda u Malu Aziju i Levantinsko More.**

Opasnost iz Evrope i Afrike. — I zaista! Naskoro je zapadni dio tadašnjega kulturnoga svijeta — egipatsko-semitskoga — imao ponovno osjetiti udarce tih valova nekulturnih ili manje kulturnih naroda, kao što su ga počevši od prije 700 do 500 godina stali preplavljivati slični oni valovi, koji su oko 1680. god. pr. Is. donijeli u Egipat tuđe razorno gospodstvo Hiksâ, oborivši prije toga u Babiloniji Hammurabijevu dinastiju. Pripadnici nekih tih naroda i onako ne bijahu Egiptu nepoznati; bolji dio vojske 19. dinastije bili su već za Setija I., a osobito za Ramsesa II., vojnici, najmljeni iz onih dalekih sjevernih zemalja i mora: osobito ljudi strana, *evropskoga lica,* s okruglim malim štitovima i dugim dvosjeklim mačevima, a na glavi im niski zdjelasti šljemovi, na kojima stoje za ures zavinuti gore mjesečni srpovi i veliki koluti, jamačno znak sunca. Te vojnike, gardu egipatsku, zvahu »širtani« ili »Šardane« (str. 41.). Oni su, uz neke još druge najamnike, faraonima donosili pobjede; tako na pr. u jednoj vojnoj diviziji od 5000 momaka bilo je 4000 Šardana i Libijaca, a ostala momčad bijaše iz Nubije. A i inače nije u Egiptu, osobito u Donjem, bio mali broj tuđih naselaca; osim azijskih (osobito Semitâ) iz Kanaana i iz bližnjih krajeva arapskoga velikoga poluotoka natiskivali su, doduše još mirnim načinom, ljudi bližnjih i daljih krajeva sjeverne Afrike: k zapadu od Donjega Egipta plemena »Tehennu (u Marmarici = Kirenaici), dalje od njih plemena »Lebu« (u Grka kasnije: Libyes«), a još dalje »Mašavaše« (u Grka kasnije »Maxyes«, u kasnijem kartažanskom području). Sva ta i druga takva plemena znali su Egipćani zvati općeno i Libijcima (»Lebu«); bijahu pradjedovi kasnijih »berberskih« plemena sjeverne Afrike. Nijesu bili bez kulture, a bijahu vješti ratu i dobro oružani. Baš u to vrijeme okupe ih u zajednicu vrsne starješine; mogli su postati strašni i samom opstanku egipatske države, a jedva deset dana hoda od grada Tanisa u istočnoj Delti, tada prijestolnici faraonâ; s istočne strane libijsko-egipatske granice bilo je na tisuće i tisuće već ondje naseljenih u Egiptu njihovih suplemenika.

Građevine Ramsesa II. — A Ramses II. bješe već ostario; vladao je već 57 godina, a već je 36 godina, otkako je bio sklopljen ugovor mira i saveza s hetitskom velikom vlašću.

Taj je ugovor gospodovao zapadnim kulturnim svijetom i Egiptu osiguravao blagodati njegova geografičkoga položaja i mirnoga života drevne velike civilizacije u preplodnoj dolini božanske silne rijeke Nila. Veličinu blagostanja države, a u isti mah neograničenoga raspolaganja prihodima njezinima, pokazuju kraljevske velike građevine u opće narodne svrhe: gradnja brodarskoga prokopa iz donjega Nila u Crveno More i gradnja »hambarskoga grada« Pithoma u dolini Vadi-Tumilatskoj, najpodesnijem ulazu iz Azije u Egipat; osnivanje i drugih gradova, među njima i nove prijestolnice u Delti, »Per-Ramses« (»Dom Ramsesov«). Gradio je Ramses II. i u vjerske i kraljevske svrhe svagdje po Egiptu i Nubiji u čudesnim razmjerima: pešterski hram kod Abu-Simbela u Nubiji; u Tebi je dovršio gradnju pokojničkoga hrama oca svoga Setija; izgradio je nov veliki četvorni trijem i veliki pilon hrama u *Luksoru;* dovršio kolosalni stubovni trijem hrama u *Karnaku;* sagradio nov čudesni hram za svoju pokojničku svetu službu, glasoviti »*Ramesseum*«, najveći od svih; nov prekrasan hram u Tanisu; u samoj Nubiji sagradilo se 7 hramova velikim bogovima Egipta, zaštitnicima Nubije: Ramsesu i ženi njegovoj Napteri. A sve te građevine bile su pune sjaja i krasote: jedan njegov lik, samo od jednoga kamena, bijaše visok 27 metara, a težio je 9.000 metričkih centi; jedan njegov lik u Ramesseu težio je 10.000 tih centi. Za svakoga vladarskoga jubileja (Ramses II. slavio ih je devet) popinjali su se novi sveti stubovi, obeliski*: u samom Tanisu 14 ih. Sve te i druge građevine, među kojima se ističu i tvrđave na istočnoj granici prema Aziji, stajale su neizmjerno mnogo novaca a i radne snage, što oboje nijesu mogli namirivati danci područnih zemalja i nadavati ratni sužnjevi prvih godina vladanja Ramsesova. Nije dakle čudo, da je narod, uza sve blagostanje, teško stenjao pod tim teretima, pa da su se toga sjećala i kasnija koljena onih azijskih plemena, koja su nastavala u pograničnim predjelima Donjega Egipta (toga kao da se sjećaju uspomene u Bibliji). No zato su se došljaci Semiti, od kojih su mnogi obogatili trgovinom, tako da su ovi imali u Memfisu svoj posebni tuđozemski gradski dio sa svojim semitskim svetištima, znali i visoko

* Danas stoje 3 u Rimu, a od 2 obeliska iz Luksora 1 je u Parizu.

uspeti na dvoru i u vladi. Tako je jedan Sirac, Ben-Ozen, postao »vrhovnim glasnikom« u nasljednika Ramsesova, a Ben-Anat, vojni pomorski časnik, udao je svoju kćer za sina Ramsesa II. Koliko se stari kralj i ponosio svojom brojnom djecom (imao ih je 200) i potomstvom (»Ramsesima«; još 400 godina poslije Ramsesa II. nosili su to ime kao ime svoga visokoga plemstva), ipak se može misliti, da je u kraljevskoj porodici bilo mnogo trvenja. I inače su se uzde vladavine popuštale redom na možno svećenstvo i brojnu veliku gospodu u zemlji.

A Libija se počela okupljati i čekati na prvu zgodu bogate pljačke; po morima su se, možda već duže vremena, počela pojavljivati manja jata oružanih lađa iz velikih »sjevernih« daljina.

Početak navalâ »sjevernih naroda« za Merenptaha I. — Kad je umro Ramses II., naslijedi ga 13. njegov sin, *Merenptah* (Merneptah; oko 1225. — 1215.), i on već dobrano ostario. Bez sumnje je daleko u svijet dopro glas, da na životu više nema velikoga staroga kralja. Još je postojao savezni ugovor s Hetitima; faraon im za gladi pošlje pune lađe žita. No već potkraj 2. svoje vladarske godine trebalo je da Merneptah ide s vojskom u Aziju, pobunjenu počevši od Askalona sve dalje k sjeveru do »plemena Izraela«. Možda je sada i hetitski kralj, nepoznati nam nasljednik Armantin (str. 48), stajao za ovim buntovničkim pokretom, ali, kako nam od sada nestaje vijesti o samoj velikoj hetitskoj državi, ne možemo o tom sigurno suditi. — A tada jedan starješina ili kralj Libijaca (»Lebu«) — Maraju (Merjej), sin Didov — okupivši ostale starješine prisili sa svojim četama egipatske zapadne susjede Tehennue, da mu se pridruže za navalu na Donji Egipat. Ali tu već ne bjehu Afričani sami: eno im se pridružile oružane rulje, koje su se naletjele lađama s mora i iskrcavale u Libiji (kasnijoj Kireni). Bijahu to, kako nam kaže pobjednički natpis Merneptahov, »sjeverni narodi iz svakojakih zemalja«, »narodi iz morskih zemalja«. Već u vrijeme Staroga Carstva (oko 3315. — 2160. pr. Is.) dobro su znali Egipćani za narod »Hanebuâ« »velikoga mora na sjeveru«. A sada navaljuju ne samo valjda sa Krete i okoline, nego evo poimence: »Turše«, »Šardane«, »Sakaluše«, »Akuaivaše«, »Luku«, zajedno sa ženama i djecom. I Libijci vođahu sa sobom svoje porodice. Bijaše to dakle prava vojna za naseljavanje u Egiptu. — »Šardane« već znamo, rođaci im već su dugo išli u egipatsku vojnu službu; bijahu to isto što i *Sardi*. »Luku« su »*Lyki*« grčkih kasnijih vremena, koji su već za Amenofisa III. uznemirivali egipatsko primorje, srodnici *Kilikima*, dakle s južnoga primorja Male Azije; spominjali su se i u vojsci hetitskih kraljeva. »Turše« su *Tyrseni* (Tyrreni) [Etrusci], kojih ima još u 5. stoljeću na dvama egejskim otocima Imbru i Lemnu. »Akuavaše« su po svoj prilici *Aheji* (grčki: Akhaivoi); »Sakaluše« tako isto što i *Sikeli*. Bijahu to dakle rulje ili čete uskoka i gusara iz sjevernih primorja i otoka — počevši od južnoga primorja Male Azije pa dalje k zapadu možda* sve do Sicilije i možda Sardinije —, koji sebi traže nove postojbine na tom dijelu sjevernoga afričkoga primorja.

Navala Libijaca. — Kralj Merenptah (ili: Merneptah), s obzirom na nedavno iskustvo u azijskim područjima, upravo je utvrđivao gradove On (Anu, Heliopolis) i Memfis, kad li mu dopane vijest o spremanoj oluji sa zapada; bijaše to koncem marta 5. njegove vladarske godine. Za dvije sedmice već mu se okupi vojska, pa već 15. aprila zametne kod kraljevskoga zamka Per-jerera (iz grčkih vremena: Prosopis?) odlučnu bitku, u kojoj odluče egipatski strijelci. Kralj Maraju izmače, ali cijeli mu tabor i porodica dopade egipatskih ruku; u boju i progonu pade 9000 neprijatelja, gotovo toliko bude i zarobljeno; bar trećinu tih gubitaka pretrpješe »prekomorski« narodi. Usred svoga slavlja u Tanisu dočuje stari Merenptah, da su Libijci svrgli ratobornoga Maraja, a vlasti se dostao protivnik mu, pristalica mira. I Merenptah mogao je biti bez brige sa zapadne strane svoga carstva: kraj bi učinjen neprekidnim sitnim zatrkama afričkih četa u Deltu.

Prijestolni meteži u Egiptu. — Sa Merenptahovom smrću (oko god. 1215.) nastadoše u Egiptu trzavice pod vladom dvaju starih kraljeva: možna zemaljska gospoda, najamnici

* Velimo to stoga, što na pr. ti Sardi, Tirseni ili Sikeli tada možda još nijesu nastavali Sardiniju, Etruriju ili Siciliju, ili je možda sve po jedan ogranak tih naroda probio sa sjevera na Egejsko more, a drugi na Tirensko.

vojnici, jaki svećenički zborovi, mnoštvo tuđinaca u visokim položajima na dvoru, raskol u vladarskom domu, nametnici za prijestolje — to bješe oznaka vremena. Sam kasniji kralj Ramses III. (oko 1198. — 1167.) bistro ocrtava to vrijeme ovako: »Zemlja Qemt (Egipat) pade u bunilo; svatko je radio što je htio, ne bješe joj glavnoga gospodara. Zemlja bijaše u rukama velmoža, i gradski vladari bjehu gospodari zemlje; sve jedan drugoga ubijahu od preuzetnosti i bijesa.« Drugoga Merenptahova nasljednika, Setija II., ukloni vrhovni namjesnik Nubije; ali ni oni, koji ga srušiše, ne bijahu dorasli općemu metežu. Tako se neki Sirac domogne faktične vlasti, sve i ne budući kraljem: »Cijela zemlja plaćaše danak njemu; jedan se udruživaše s drugim, oni pljačkaše posjede Egipćana. Bogove uzimahu kao ljude, i u hramovima ne prinošahu se žrtve«. Nametnik Merenptah II. Siptah oženio se s kraljevnom Tausertom. Tako je trajalo tridesetinu godina. Napokon se domogne vlasti kralj Setnekht, možda potomak zakonite kraljevske loze, pa u dvije godine ukloni nametnike i uvede red. Još pred smrt postavi glavnoga svoga pomagača, sina svoga Ramsesa III., sebi za nasljednika. Sa Setnekhtom se zakraljila *20. dinastija, Ramessidâ.*

Faraon Ramses III. i njegove pobjede. — U prvom redu *Ramses III.* (oko 1198. — 1167.) odmah usavrši svoju vojsku, sve više samo od tuđih najmljenih momaka, a tako ostade i dalje za sva vremena. Kako su za tih godina meteža u Egiptu stali Libijci (Lebu, Mašavaše i mnoga druga plemena) opet provaljivati u Donji Egipat i njihovi čopori pljačkati sela i gradove, pa je po svoj prilici kasnije glavna zasluga Setnekhta i sina mu Ramsesa, što je njih ukrotio: to je i sada još bilo »pitanje Libijsko« glavna briga novoga kralja. A baš se sada ponovno pojavljivahu nove preteče sve većih i većih jata »pomorskih naroda«; među njima se sada ističu dva skupa, Zakkari (Zekeli) i Pulste (Puluste, Pulusate). Pulusate su ona plemena, koji su nam s imenom *Filista* (Filisteja) toliko poznati iz Biblije. Oni bijahu jedno od najstarijih plemena velikoga otoka *Krete* (u Bibliji: Kaphtor), koji se koči na južnoj razmeđici Egejskoga Mora. Zakkara su *Teukri,* naseljeni kasnije u palestinskom gradu Doru k sjeveru od Filista; neki ih broj ostade na Kipru u gradu Salamini.

Zajedno s odjelima Danauna *(Donaja* = grč. Danaoi), poznatih nam već Šardana (Sarda), Turuša (Tirsena ili Etruska), Šakaluša (Sikela) i Vašaša bili su Zakkari i Puluste pošli iz daljine u dva pravca, istočnim (jugoistočnim) i južnim; bez sumnje su ih naprijed tiskali drugi narodi iz još veće sjeverne daljine. Išli su po suhu i moru. Tako su iz Male Azije i Egejskoga Mora prodrli u Siriju i u sirsko primorje. Bit će, da je pod udarcima ove ili ovake poplave narodâ konačno propala i hetitska vlast u Maloj Aziji i spaljena i porušena bila ponosna njihova prijestolnica Hatti kod današnjega sela Boghazköja. Tako dopriješe do Sirije i do područja Amorejaca, a najveći pustolovi od njih zaplovili su i k primorju Donjega Egipta. Tu se (u 5. godini Ramsesove vlade, 1193.?) pridruže četovanju libijskoga kralja Temera, da prodru u zapadnu Deltu po suhu i morem. Ali im se tu upopriječi s vojskom Ramses III. i odlučno ih potuče, tako da ih pade 12.500, među njima mnogo »sjevernih pomoraca«. Na mjestu, gdje glavna cesta izlazi iz Delte, sagradi faraon tvrđu nazvanu njegovim imenom.

Dotle je u Siriji užasno nabujala silna bujica te seobe naroda. Bilo ih je nemjerena množina, koja je napredovala na suhu i po moru uz primorje; porodice su im se vozile na nezgrapnim dvokolicama; upregnuti bijahu volovi; lađa ili čamaca bio je veliki broj. Dobro oboružani, vješti boju i junačni, polomiše na Eufratu i Arvada na moru, pa opustošiše, napredujući s glavnom silom uz rijeku Orontes, i zemlju Amurru (Amorijaca, ispor. 6. arak!). Tu se za neko vrijeme zaustaviše, ali su dotle pomorski njihovi čopori napali i otok Alašju (Kipar) i jedni mu dio posjeli. Nigdje ne nađoše jaka otpora. Vidi se veliki neki osvajački plan; tko li ih vodio, tko bi rekao?

Prva poznata pomorska bitka. — No zato se kralj Ramses III. s velikim razborom i odlučnom krepčinom spremi na odlučnu vojnu. Utvrdivši istočnu egipatsku granicu, brzo okupi bojno brodovlje u svojim sjevernim lukama (u 8. godini svoje vlade, 1190.?). On sam povede krepku obranu na čelu svoje kopnene i pomorske vojske. Zametnu se *odlučna bitka;* gdje li, ne znamo; možda kod brda Karmela, nikako pak mnogo dalje k sjeveru od amorijsko-palestinske granice, ili po svoj prilici sasvim blizu istočne egipatske granice, kod druge po-

granične tvrđave *Magdola*, ili na istočnim ušćima Nila.* Po prikazbama (relijevima) Ramsesove pobjede vidimo samo završetak boja: kraljevska šardanska garda probija kroz polomljene bojne redove neprijateljâ i plijeni neprijateljske dvokolice zajedno s porodicama i imanjem neprijateljskim. I pomorsku bitku dobiše Egipćani. Kralj je bio u svoje bojne lađe (»kao jak bedem ladâ, baraka i čamaca, opremljenih od kljuna do krme junačkim ratnicima pod oružjem«) postavio veliki broj vještih svojih strijelaca, koji svojim sigurnim gađanjem prorijediše teško oklopljenu neprijateljsku momčad još prije šakačkoga sukoba. Kad onda egipatske lađe zaveslaše na juriš, smetoše neprijatelje i mnogo im lađa prevališe. — Sve do amorijske granice ponovno se u Aziji ustali neosporiva vlast faraonova, dakle do granice nekadašnjega hetitsko-egipatskoga ugovora.

Filisti i Teukri u Palestini. Hebreji. — Još skoro poslije svoje posljednje kasnije libijske vojne (poslije god. 1187.) trebalo je ipak da Ramses III. ponovno dođe s vojskom u Aziju; na juriš uze pet gradova, jedan od njih svakako u Amoriji, drugi bijaše možda Kadeš na Oronti, a na jednom se vide hetitski branitelji. Ramses nije možda daleko prodro u sjevernu Siriju, gdje su amorijsko-hetitske kneževine (Haleb, Kadeš, Karkemiš i druge), sada bez zaštite velikoga hetitskoga kralja i polomljene poplavom »sjevernih naroda«, teško živjele. Faraon je za osiguranje svojih azijskih posjeda gradio novih tvrđava. Na jedome mjestu sagradi i hram državnom bogu Amonu s velikim likom njegovim, gdje su se područni kneževi svake godine sastajali i danke svoje polagali. — U samoj pak Siriji, zapravo u zemlji Kanaanu, ostade od te velike poplave »sjevernih« naroda dosta ljudstva. Glavno su nam poznati upravo oni Pulusate ili Peleseti, *Filisti*, koje ćemo naskoro vidjeti kao politički organizirane gospodare u pet južnih gradova (Gaza, Askalon, Ašdod, Gath, Ekron) — na moru ili blizu mora, baš ondje, gdje izbijaju glavni putovi iz Egipta i sjevero-zapadne Arabije k sjeveru za Siriju. Valjda je s njima faraon Ramses III. učinio ugovor vazaliteta, ne mogući ih do

* Kako su obrambene vojne kasnijih stoljeća pokazale, na pr. poslije smrti Aleksandra Velikoga, najuspješnije se Egipat od istočne provale obično mogao braniti na samoj istočnoj svojoj granici.

kraja pobijediti; bili su se već usjeli u zemlju, a otporni oružjem. Još dugo sačuvaše svoju ratničku ćud, pa su im kneževi (kraljevi) bili neko vrijeme gospodari i nad »izraelskim« plemenima. Inače brzo, kao i drugi došljaci — semitski i nesemitski —, primiše Filisti kulturu i vjeru, nađenu u novoj svojoj postojbini, pa i sam kanaanejski jezik. Ali zato narodno njihovo ime ostade kasnije cijeloj zemlji od sirske do egipatske granice: Palestina, dokaz nekadašnjega njihova pretežitoga položaja u njoj. — U ovo vrijeme stalno već među predašnjim kanaanejskim žiteljstvom, osvojivši već i više njihovih gradova, živu u tim azijskim posjedima egipatskoga vrhovnoga gospodara i ostala plemena nekadašnjih »Habira« (str. 41. i dalje) (Hebreja) pod zajedničkim imenima: Edom, Moab i Ammon na južnoj i istočnoj strani Slanoga jezera (»Mrtvoga Mora«) i na istočnoj strani rijeke Jordana.

Dotle je junački Ramses III., posljednji veliki domaći obnovitelj stare veličine Egipta, poslije teških obrambenih ratova živio i radio na zadaćama mira u Egiptu, brinući se poput velikih svojih prethodnika i za trgovačke suhozemske i pomorske veze s cijelim poznatim svijetom. Veliki hramovi bogova Amona, Rêa i Ptaha imali su svoje lađe na Sredozemnom i Crvenom Moru, koje su u riznice i skladišta bogova dovozile plodove iz primorja i sredozemlja Sirije i Punta; druge lađe, kraljevske, dovozile su i bakra sa Kipra i malahita iz Sinajskih rudnika ili dragocjene stvari iz Punta. Brodarstvo se, poslije sjajne pomorske pobjede, visoko razgranilo; tako je sveta barka tebanskoga boga Amona bila građena od greda cedara sa gore Libana, dugih preko 67 metara.

Za opće dobro brinuo se tako kralj i sađenjem drveća i drugim korisnim pothvatima. I novih je zgrada podizao, a za spomen svoga slavnoga života na zemlji. A očekujući život u carstvu velikoga boga Amon-Rêa, sagradio je Ramses III. kasnije veliki hram kod današnjega sela *Medinet-Habua* na zapadnom kraju stare prijestolnice Tebe. Na vanjskim stijenama toga veličanstvenog dokumenta djelâ kralja Ramsesa III. prikazani su prizori njegovih slavnih pobjeda na kopnu i u prvoj poznatoj nam bitki na moru. Sa značajnom preciznošću vide se prizori bojeva i triumfa, po kojima se oštro ističu karakterične crte pobijeđenih neprijateljskih naroda. Jasno se razbiraju sjeverno-afrička (»berberska«) ple-

mena i narodi e v r o p s k i, pače i upravo i n d o - e v r o p s k i. Nema sumnje: ovo bijaše prva velika n a v a l a E v r o p e n a k u l t u r n i O r i j e n t — možda čak i iz velikih s r e d i š n j i h i z a p a d n i h n j e n i h d a l j i n a —, koju ovako j a s n o v i d i m o.

Ali nadođe još jedna navala. Po svoj prilici potaknuti još onim velikim valjanjem sjevernih gomila preko Sirije i u Levantinskome Moru, zaustavljenih Ramsesovim pobjedama 8. njegove vladarske godine, bili su na noge skočili M a š a - v a š e (grčki: Maxyes) u zemljama Velike Sirte i dalje k zapadu, pod svojim kraljem M a š a š a r o m, sinom Kapurovim, da se stalno namjeste u Egiptu, povukavši sa sobom i Tehennue u Marmarici. Bješe to Ramsesove 11. godine (1187.?). Tu ih na zapadnoj granici Donjega Egipta dočeka kod granične tvrđave H a t s o a dobitnički Ramses i potuče Mašašara, a oca mu zarobi. Tako evo bude složna velika navala »zapadnih naroda« treći put krvavo odbita, okupljena snaga libijskih plemena na daleko vremena razasuta, pa su se Libijci odsada samo u malim hrpama i pomalo mogli useljavati u Donji Egipat. Tako je to i nekada bilo prije početka egipatske historije, a faraoni takvo mirno useljavanje nijesu držali opasnim.

Svakako stoji jedno: »sjeverni« i »pomorski« narodi i »narodi sa otoka« bili su oborili veliku hetitsku kraljevinu u Maloj Aziji i sjevernoj Siriji; bili su Egipat zatjerali u obrambeni stav. Možda je koji njihov val zahvatio prije toga i Asiriju, dosta jaku još pod nasljednikom Salmarassara I. Tukulti-Ninibom I. (1260.—1231.); (str. 63.), kasnije opet oslabljenu, ali onda pomalo opet ojačanu pod kraljevima Mutakkil-Nuskuom (1137.—1127.) i Asur-reš-išijem I. (1127.—1215.). Ovoga sin, jaki *Tiglat-Pileser I.* (1115.—1102.) stupit će pobjedničkom nogom na Levantinsko More kao pravni nasljednik velikih kraljeva Hetitâ.

C) C a r s t v o H e t i t â; v r š a k m u i p a d.

I.

Tragovi posebne kulture u Maloj Aziji. — Osim »Amorita« (Amorijaca, Amurrua) spominjala je Biblija da su u predizraelsko vrijeme bili gospodari u Siriji i dalje k jugu u P a l e s t i n i još i narod »Hittim«. To su »Kheta« u Egipćana, H a t t i ili

kako ih se dosada u nauci naviklo zvati: H e t i t i (H i t i t i). Već na str. 64.—67. rekosmo nešto o njima. Od njih ili od još starijega naroda — a svakako s l i č n e k u l t u r e — ostalo je mnogo pisanih i likovnih spomenika na velikim nekim prostorima Male Azije, pa u sjevernoj Siriji i Armeniji sve do negdje 8. stoljeća pr. Is.; najgušće su posijani oko Iskenderunskoga zatona, u Kapadokiji, Kilikiji i sjevernoj Siriji. Tu je i «h e t i t - s k o« pismo, slikovno (»hijeroglifsko«), koje ni izdaleka nije tako fino kao egipatsko, ali ga dosada nauka nije odgonenula.* U skulpturama »hetitskim« značajne su kljunaste crevlje (cipele) i šiljaste visoke kape; ženske imadu na glavi spljoštenu navlaku, od koje se kasnije razvila »bedemska kruna« na glavama gradskih božica zaštitnica po Maloj Aziji i Siriji. Značajno je na skulpturama hetitsko-maloazijske umjetnosti i to, da neki glavni bogovi stoje na leđima životinja, a mnogi likovi stoje na vršcima brdâ. Ovo simboliziranje prodrlo je i u spomenike otoka Krete i grčkoga kopna (Mikene), a i Asiriju. Naprotiv su ušli iz Egipta: krilati sunčani kolut i sfingi pretvoreni u žensko na vratima palače, a iz Babilonije dvoglavi orao kao državni grb, krilati bogovi, krilati demoni s ptičjom glavom ili demon od čovjeka i životinje sa mjesečnim srpom.

Značajni je za tu kulturu narodni bog bio T e š u b (Egipćani ga zamjenjuju svojim Sutekhom); u pojas mu je zataknut velik mač; u jednoj ruci drži dvosjekli topor (sjekiru, grčki »labrys«), a u drugoj svežanj munjâ. Asirci ga zamjenjuju svojim Adadom, a zapadni Semiti svojim Rammanom. Jedan se bog zvao T a r k o (T a r k h u).** — Glasovito jedno »hetitsko« svetište bijaše prodolica, sa svih strana zatvorena strmim stijenama, kod današnje *Jazyly-Kaje* blizu prostranih gradskih razvalina kod današnjega sela Boghazköja. Tu su u stijeni uklesane dvije povorke bogova, koje se susreću, stojeći na životinjama...; prikazuju vjenčanje velike božice s nekim bogom: to je ona »Velika Mati« (Mâ) kasnijih grčkih vijesti; u pratnji joj je narodni hetitski bog gromovnik Tešub. A onaj

* Te natpise, koliko ih je dosada poznato i kopirano, izdao je nedavno L. M e s s e r s c h m i d t u svojem »Zborniku« »C o r p u s i n s c r i p t i o - n u m H e t t i t i c a r u m«) u »Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft« u Berlinu (5., 7. i 11. godište).

** Isporedi u grobnici etrurskoga grada Caere (u sadašnjoj Toskani) ime »Tarkhunias« i rimsko ime »Tarquinius«.

vjenčanik može biti samo bog proljeća ili novoga sunca: Atis (ili semitski: Tammuz = Adonis). Ta procesija uzor je kasnijim velikim svečanostima »Velike Matere bogova« (Kybele, Mâe). — Važan je i relijev na stijeni kod I v r î z a blizu Ereglija u nekadašnjoj Kilikiji, s hetitskim hijeroglifima, iz vremena nove države Kilikije VII. i VI. stoljeća pr. Is. — Skulptura se našlo i na razvalinskom humu nadomak selu *Sendžirliju* k sjeveru od antiohijskoga jezera u dugodolini (»Hamku«); iskopavanje toga huma otkrilo je počevši od 1888. godine po Is. kneževski hetitski utvrđeni grad građen na način staro-mikenski. — Hetitskih spomenika našlo se i u R a s - e l - a i n u u povirju rijeke Khabura u Mesopotamiji; slično i kod iskopavanja u Sakčegözu, pa u *Džerabisu*, gdje je nekada bio važni grad Karkemiš na glavnom prelazu preko Eufrata iz Sirije u Mesopotamiju.

Našlo joj se središte. — Sve je to stalo već pred 40 godina upozorivati nauku, da je u Prednjoj Aziji, uz eufratsku (babilonsku) i egipatsku kulturu, postojala još i treća: m a l o - a z i j s k a, kojoj su glavni nosioci bili Hetiti, sa svojim je državnim razmicanjem šireći na sve strane već počevši od II. tisućljeća pr. Is. A ako vidjesmo (str. 51. i 52.), u Amarnskom se nalasku otkriše i pisma u dva nova jezika iz toga područja: u »m i t a n n s k o m« zapravo *(subarskom)* i a r s a v - s k o m (zapravo: *luvijskom)*.

I kulturni nalasci i ispravno shvaćanje vijesti o ratnim i političkim događajima, a i razumijevanje geografijskih mogućnosti upućivahu, da je središte i ishodište hetitske vlasti bila zemlja, koju počevši od 8. stoljeća zovemo K a p a d o k i j a, u središtu Male Azije. Njome je protjecala najveća maloazijska rijeka Halys (Kyzyl-Irmak).

Slučajno se u isto vrijeme s hetitskim nalascima stalo baš u Maloj Aziji, a napose u Kapadokiji, kupnjom dobivati i pisanih spomenika s k l i n a s t i m pismom, a jezikom b a b i l o n s k o - s e m i t s k i m, doduše nešto izobličenim, ali bez tragova hetitskoga govora. Često se u njima spominjao bog Asur, a lična imena imala su obični značaj babilonski i asirski. Poslije više godina sazna se za mjesto, odakle su te pločice: razvalinski hum *Kül-tepe* nadomak selu K a r a - Ü j ü k, do tri sata k istoku od grada K a i s a r i j e (str. 52.). Pred 22—25 godina donese franceski arheolog C h a n t r e odanle i iz doduše već dugo poznatoga B o g h a z k ö j a u Evropu nekoliko ilovnih ploča

s klinastim pismom, a u n e p o z n a t u jeziku. I Nijemac B e l c k utvrdi, da u toj okolini ima takih nalazaka. Onaj nepoznati jezik na tim oskudnim još nalascima boghazköjskima nije pokazivao sličnosti s »mitannskim« jezikom Amarnskoga nalaska, ali se moglo opravdano suditi, da je srodan ili isti s jezikom »arsavskim«, kojim su bila pisana dva el-Amarnska pisma kralju neke zemlje Arsave (str. 52.). Napokon se odluči tada već glasoviti historik orijentalist H u g o W i n c k l e r, da u ime Otomanskoga carigradskoga muzeja, a s novčanim sredstvima »Prednjo-azijskog Društva« u Berlinu i nekih njegovih članova, pođe na glavno nalazište toga starinskoga blaga, u *Boghaz-köi*, 50 km od grada A n g o r e k istoku. Razgledavalo se i iskopavalo godine 1905.—1907.

Nađen glavni grad hetitski. — Selo B o g h a z - k ö i (i Jükbas) stoji u prostranoj dubodolini. Počelo se iskopavati na razvalinama visa B ü j ü k - k a l e a, koji se prislanja k istočnim visovima dubodoline. Što se dalje kopalo, nalazilo se sve većih komada ispisanih ilovnih pločica. Bijahu u onom nepoznatom jeziku. Ali se naskoro nalazilo pločica i u jeziku babilonskom. S jednom riječju: Na tri visa (drugi je Jemidžekale) stajale su k r a l j e v s k e t v r đ a v e i k r a l j e v s k i d v o r o v i; niže njih na zaravancima i podno njih dolje bio je veliki utvrđen grad; na jednom prirodnom zaravanku stajao je veliki hram ili velika palača; pozna se, da je požar uništio zgradu. Donji dio zidova građen je od silnih kamenih trupaca. Velike gradske dvojne kapije branile su jake kule; pred visokim kamenovima za vanjske vratne direke južne kapije stoje i sada veliki sfingi; u visoke kamenove za unutarnje direke istočne kapije isklesan je relijev boga Tešuba. Sve to bio je g l a v n i g r a d velike države. Zvao se *Hatti (Hattušas)*, a država se zvala: z e m l j a g r a d a H a t t i, kao što su se po Rimu zvali i narod i država. Tu su stolovali i kraljevi S u b b i l u l i u m a i H a t t u s i l III. (str. 64. i 67.).

Nađeni kraljevski arhivi. — I nađoše u gruhu i prahu razvalinâ, prekopavajući ga, dva d r ž a v n a a r h i v a: manji u ruševinama soba i odaja tvrđe na visu Büjük-kaleu, odronjenima niz sjevero-zapadni obronak brda: veći niz istočnu stranu onoga zaravanka, na kojem je stajao onaj silni hram (ili palača) donjega grada.

Traženje u ruševinama otkrilo je na oba nalazišta golemo arhivalno blago, mnogo veće i važnije od el-Armanskoga. No i to bilo je samo dio onoga, što se rasteplo. I gle: na pol puta uz brdo Üjük-kale u odroncima manjega arhiva našlo se, klinastim pismom i babilonskim jezikom pisan, primjerak onoga međunarodnoga ugovora, kako ga je također na srebrnoj ploči poslao »Khattusilu, velikom kralju, kralju od Khattija, hrabromu, sinu Mursilovu...« egipatski kralj Ramses II.; samo je već § 14. vrlo oštećen (analogno egipatskomu 17.), a ostalih paragrafa nema na toj krnjoj ploči. U cijelosti su odredbe ugovora iste. Ovo otkriće bio je triumf modernoga historičkoga istraživanja. — Dalji nalasci na tome mjestu bijahu isprave baš tih triju kraljeva, spomenutih u Ramses-Hattusilovu ugovoru: Subbiluliume, Mursila III. i Hattusila III., ali pretezale su isprave Hatusilove. — Još obilniji bio je veći arhiv, iz istočne prigradnje (dakle okrenute prema Üjük-kaleu) velikoga onoga Tešubova hrama: veliki broj isprava potječu doduše iz vremena Hatulisa III.,* a našlo se i komada obiju njegovih nasljednika: Hatusilova sina Tudhalije III. i unuka Arnuande III., ali tako isto veliki broj isprava potječe od Hattusilova prethodnika i brata Mursila III. i osobito oca im Subiluliume, kojega se najvažnije isprave baš samo ovdje nađoše. Jer se i na drugim mjestima hetitske prijestolnice našlo dosta znatnih komada, osobito će toga biti mnogo niz cijeli zapadni obronak brdnoga rtnja Böjük-kalea (glavne akropole prijestolnice), koji se ispeo više glavnoga hrama (ili palače); i drugdje se našlo oveći broj isprava, na pr. kod jedne gradske kapije našla se velika katastralna isprava kralja Arnuante.

I već sada možemo reći: za historiju Staroga Orijenta nema većega nalaska staro-orijentalnih dokumenata poslije nalaska velike biblioteke u ninivskoj palači asirskoga kralja *Asurbanipala* (Sardanapala; 660.—626. pr. Is.). Ovi novi tekstovi upravo tumače podatke nalaska Amarnskoga i mnoge vijesti asirskih natpisa; složnost i upotpunjavanje različnih vijesti iz nalazišta Staroga Orijenta, katkada po više tisuća kilometara razdaljenih, veliko je. A

* Konačni sud o silnoj sadržini obiju arhiva moći će se izreći istom poslije potpunoga pregleda cijeloga materijala.

veliku korist već sada ima nauka o jezicima (lingvistika) po onim ispravama iz tih hetitskih arhiva, koje su pisane domaćim govorom; njima se dobiva pogled u dosada nepoznate jezike.

Ti dokumenti kraljevskih arhiva prijestolnice Hatti-grada većinom nijesu originali, nego su prepisi, načinjeni za pretposljednjega kralja novo-hetitskoga carstva, Tudhalije III., ali su im originali sezali iz nekoliko ranijih stoljeća. Ti novo-hetitski kraljevi savremenici su egipatskih faraona počevši od Amenofisa III. do potkraj vlade Ramsesa II., vladali su dakle nešto 170 godina (nekako 1380.—1200.) i to: »veliki kralj, kralj od Hatija« *Subbiluliuma* (oko 1370.—1340.) sin Hattusila II. sin mu *Arnuandas* II. (oko 1340.—1335.); brat ovoga: *Mursil III.* (oko 1335.—1305.); sin mu *Muttalu* (Muvattallu; oko 1305.—1290.); brat mu *Hatusil III.* (oko 1290.—1260.); sin ovoga *Tudhalias III.* (oko 1360.—1240.); ovoga sin *Arnuandas III.* (oko 1240.—1230.) i unuk *Tudhalias IV.*

II.

Iz spisa spomenut ćemo neke:

Iz spisa Subbiluliume. — Kralj Subbiluliuma (oko 1370.—1340.), savremenik egipatskih kraljeva Amenofisa III. i IV., djed Hatusila III., bio je i veliki osvajač, oružjem i politikom. Boghazköjski arhivi potvrđuju mnoge vijesti iz egipatskoga Amarnskoga. Konačno se amorijski onaj knez *Aziru* (str. 41.—44.), na koga se toliko tuži gebalski knez Rib-Addi, javno odmetnuo od faraona i priznao vrhovnu vlast hetitsku, a za njim se povedoše i drugi glavari sjeverne Sirije. Ako ne možda već i prije, a ono se tada hetitska narodnost pomalo selila u te sirske krajeve. Subbiluliuma je preživio i mitannskoga kralja Tusrattu i zahvatio u metež, koji je u Mitanniji nastao. Historički uvodi u ugovore hetitskih kraljeva s mitannskim vladarima daju nam gotovo cio pregled povijesti mitannske, pa nam razjašnjuju ona Amarnska pisma, koja potječu iz sjeverne Sirije, gdje su se uz egipatske političke interese unakrštavali i interesi hetitski i mitannski. No poslije onoga meteža nalazimo mitannsku zemlju u hetitskom podanstvu. Vijesti iz opsežnoga historičkoga uvoda pred vazalnim ugovorom *(Mitannskim ugovorom)* Tusrattina sina Mattiuaze prema Subbiluliumi pripovijedaju ovo: »Kad je sa

Suncem Subbiluliumom, velikim kraljem, kraljem od Hatija, Tešubovim ljubimcem, Artatama, kralj »*Harrijâ*«, ugovor sklopio, podigao se Tusratta, kralj od Mitannije, protiv velikoga kralja, kralja od Hatija, plemenitoga«. »Tada se digoh ja, veliki kralj, protiv Tusratte, pa sam poplijenio zemlje na lijevoj obali Eufrata i svojim područjem učinio gorje Niblani«. Protiv toga protestirao je Tusratta krepko, grozeći se, da će on sada poplijeniti desne eufratske zemlje; — bit će da se i tu misli na gornji tok Eufrata, u gorskim još krajevima. Zaista javlja Tusratta Amenofisu III. o nekom ratu s Hattima. — Taj rat s Tusrattom dao je Subbiluliumi povoda, da zaratuje na zemlju *Isuvu* među gornjim tokovima Eufrata i Tigra, pa da hetitskoj kraljevini nanovo podvrgne one hetitske krajeve i ljude, koji su se za oca njegova (Hattusila II.) bili odvrgli i pridružili se zemlji Isuvi. Subbiluliuma posjedne vojskom i samu zemlju Isuvu, ali je ne zadrži za sebe. No hetitski odmetnici onih krajeva ne ostadoše u svojim postojbinama, nego se sada iseliše u Isuvu. — U daljem pohodu dođe Subbiluliuma u nezavisnu zemlju Alše u najsjevernijem dijelu Mesopotamije; osvoji jednu mitannsku tvrđu, koju preda knezu od Alšea; Tusratta mu se htjede usprotiviti s vojskom, ali uzmakne. Tada Subbiluliuma zavine polukrugom desno i smjerom k zapadu opet pređe natrag preko Eufrata niže u Siriju: u zemlju *Khalpu* (danas: Haleb) i dalje podvrgavajući redom kneževe, koliko su pripadali Tusratti ili se od njega ili od Subbiluliume odmetnuli. Ali je jasno, da je pri tome osvajao i područja, koja su dotle državno-pravno pripadala Egiptu, pri čemu mu je već pomagao sporazum s amorijskim knezom Aziruom; mnoga imena poznata su nam iz Amarnskoga arhiva. Tako je Amenofisu III. javljao jedan od tih sirskih kneževa o prodiranju hetitskoga kralja i molio ga za pomoć pripominjući mu, da knez Aitakama, Suttatarrin sin (od obojice ima pisama u Amarnskom arhivu), vabi njega i druge kneževe, da se odmetnu k hetitskomu kralju. Sada Subbiluliuma baš ovu dvojicu, oca i sina, koji su mu se oprli, odvodi u roblje. I tako je hetitski veliki kralj, vojujući protiv mitannskoga Tusratte, redom osvajao i u Siriji egipatskoga suvereniteta. Kad je kasnije hetitski kralj Aitakamu s ocem Suttatarrom pustio iz ropstva, jamačno kao svoje područnike, vidjeli smo, kako je ovaj nastojao, da ostale kneževe navrne u hetitsko vazalstvo. — A sada taj historički uvod Subbiluliumina ugovora s Tusrattinim sinom Matiuazom prikazuje dalje: »Kad je njegov sin* sa svojim slugama skovao zavjeru i oni ubiše njegova oca Tusrattu, odluči bog Tešub spor Artatame II.«, mlađega možda Tusrattina brata (koji je već bio umro ili ga Tusratta uklonio s vlasti) i »odluči u prilog sinu Artataminu Sutarni. I zemlja Mitanni propade sasvim. *Asirci* i *Alšejci* razdijeliše je među sebe... Kada je veliki kralj doćuo, da je zemlja Mitanni osiromašila, pošlje svojih dvorskih ljudi, goveda, ovaca i konja, jer su Harri-ljudi bili ondje zapali u ljutu nevolju. Suttatarra (Sutarna) zajedno s velmožama gledao je da ubije Mattiuazu, sina kraljeva (kralja Tusratte); ovaj pobježe, Suncu Subbiluliumi dođe. Veliki kralj reče: Spor je Tešub odlučio (sada) za njega time, što primam za ruku [pomognem mu] Mattiuazu, sina kralja Tusratte, postavljam ga na njegovo prijestolje. Da ne bi propala zemlja Mitanni, velika zemlja (velika vlast), veliki je kralj životu povratio zemlju Mitanni svoje kćeri radi; Mattiuazu, sina Tusrattina, uzeo sam za ruku, svoju kćer dao sam mu za ženu«. — A sada dolaze uvjeti *ugovora* (»*mitannskoga*«): Mattiuaza stupa prema Subbiluliumi u odnošaj »sinovlji«; država njegova nije pravo područna (vazalna), nego u odnošaju zaštitničkom. Mattiuaza ima da otpusti sve druge svoje žene i samo Subbiluliuminu kćer držat će za supругu. Djeca njihova imadu naslijediti mitannsko prijestolje. Između hetitske države i mitannske vladat će prijateljstvo. I ostali uvjeti slični su uvjetima hetitsko-egipatskoga ugovora Hattusil-Ramsesova, a možda i onih ugovora, za koje kaže ugovor Hatusila III. i Ramsesa II. da su postojali za očeva i djedova njihovih, samo što egipatsko-hetitska granica tada možda nije bila toliko k jugu. — Kako se za svega toga rada Subbiluliumina držala Asirija, ne vidimo iz historičke ekspozicije toga »Mitannskoga ugovora«; asirski kralj, krepki Asur-uballit (1380.—1340.), možda se i nije još mogao direktno upletati; ona pripomena Subbiluliumina, da su »Asirci i Alšejci među se podijeliti Mitanni«, bila je prije Subbiluliumine intervencije u korist Mattiuaze. Neosporno je u to vrijeme hetitski kralj bio najjači u Prednjoj Aziji.

* To bijaše drugi neki Tusrattin sin, Abu-Tešub.

Dopisivanje kraljicâ. Depeše između Babilona i hetitskih kraljeva. »Exposé« Hattusila III. — 1. Ima u l o m a k a p i s a m a, koji pokazuju, da se dugim dopisivanjem između obiju dvorova s p r e m a o onaj ugovor Hattusil-Ramsesov, jamačno revidirajući pređašnje ugovore između obiju država. Tu su i o b j e k r a l j i c e, egipatska i hetitska, pismeno utjecale, jer eno, Ramsesova žena kraljica N a p t e r a raduje se u jednom pismu »sestri svojoj« hetitskoj, što su pregovori uspjeli. — 2. Što više raste i širi se a s i r s k a m o ć, to su prijatniji odnošaji između Babilona i Hattija; iz međusobnoga dopisivanja imamo ulomak pisma babilonskoga kralja K a d a š m a n - T u r g u a (1293.—1276.) Hattusilu III. — 3. D u g o p i s m o (preko 100 redova u dužinu) H a t t u s i l a III. (oko 1290.—1260.), unuka Subbiluliumina, sinu i nasljedniku toga babilonskoga kralja K a d a š m a n - t u r g u a, veli: »Ja i tvoj otac bili smo bračno srođeni i prava braća. Kad ti je otac umro, oplakah ga i pisah velmožama babilonskima: Ne priznate li sina brata moga kraljem, bit ću vama neprijatelj i zauzet ću [neki grad ili kraj] u Babiloniji. Ali ako vas tko napane ili vam napakosti, priskočit ću vam u pomoć.« Vidi se, da te velmože, a osobito prvi doglavnik (ministar) babilonski (Itti-Marduk-ballatu) nijesu htjeli priznati kraljem sina pokojnikova, pa mu nijesu propuštali ni Hattusilova pisma, nego je onaj prvi doglavnik protestirao veleći: »Ti nam ne pišeš kako se piše u bratinstvu, nego nam zapovijedaš kao kakvim područnicima«. Ali im je mudri Hattusil — u novu pismu babilonskom mladome kralju, a znao je, da će ga one nepokorne velmože i njihov (Hattusilu mrski) predvodnik zaustaviti i čitati — odgovorio: »Niti mogu Babilonci zapovijedati Hattima, niti ovi onima. Ja sam samo pisao, da oni priznadu djecu moga brata Kadašman-Turgua. U tome nema nikakva nasilja da bi mi onaj čovjek [Itti-Marduk-ballatu] — koga bogovi dali da živi bez daha! — tako odgovorio. Ja sam im, zaboga, pisao samo ovo: Ne priznate li sina gospodara svoga, to vam j a n e ć u d o l a z i t i u p o m o ć, ako vas napane koji neprijatelj. No ja to nijesam zamjerio tebi [mladomu babilonskom kralju], jer si tada bio još dijete, a onaj je zao čovjek, koji po svojoj glavi radi. Što bih ja tebi zamjerio?« Nato je bio Hatusil III. obustavio redovno izmjenjivanja poslanstva [danas: prekinuo bijaše diplomatičke veze], pa sada to opravdava »zbog opasnosti od beduina« [naime na putovanju]; »no onaj zlobnik svaku sitnicu prikazuje kao zlo«. — A onda dalje H a t t u s i l III. izvješćuje mladome babilonskom kralju, da je prispio poslanik iz E g i p t a s ponudama za mir i savez od Ramsesa II.: »A što brat moj pita za poslanstvo egipatskoga kralja,« sjeća kralja babilonskoga, kako njegov otac »i ja bračno smo se srodili i pobratili pa smo odlučili: »»»Braća smo, i zato hoćemo da se zajednički borimo protiv neprijatelja, a s p r i j a t e l j e m z a j e d n i č k i ć e m o d r ž a t i p r i j a t e l j s t v o.«« A kad je prije toga kralj egipatski napao Hatte, tada sam ja tvome ocu Kadašman-turgu pisao . . .«. Ostaje dakle d v o j n i s a v e z b a b i l o n s k o - h e t i t s k i, ali se sada može proširiti u t r o j n i, uklopivši u nj i savez hetitsko-egipatski. — Dalje odgovara Hattusil na novu stavku, jamačno također dugoga memoranduma mladoga babilonskoga kralja. Taj se bio potužio, da mu P e n t e - s i n a, kralj amorejski, »uznemiruje zemlju«. Pente-sina bio je svomu vrhovnom gospodaru Hattusilu III. odgovorio, da je on samo imao tražbinu od 30 talenata srebra protiv žitelja (babilonskoga) grada Akkada (pa dakle silom uzeo za se neki zalog). No kako je Pente-sina sada područnik hetitski, to Hattusil poziva babilonskoga kralja, neka ga tuži njemu na redovno suđenje sam ili po ovlašteniku i svjedoku. »Jer, tko uznemiruje moga brata, ne uznemiruje li mene samoga?« — Javivši dalje mladom kralju, da je neki babilonski mađijač umro a liječnik će se sada vratiti [obojica su za Hattusilova prethodnika bila »posuđena« iz Babilonije u Hattiju], vrlo laskavim riječima savjetuje Hattusil svoga mladoga prijatelja i saveznika babilonskoga, neka svoju mladenačku snagu, koju mu je dao veliki bog »Tešub«, upotrebi na rat protiv »svoga neprijatelja«, od kojega da je on nekoliko puta jači. Ne sumnjamo, da je taj neprijatelj — asirski kralj S a l m a n a s s a r I. (str. 63.; 1280.—1260.) . . . No pošto valjda i dalje postoji ona hetitska obaveza, da se u nevolji ima priskočiti u pomoć babilonskom kralju, to nam se ovom stavkom Hattusilova pisma otvara d a l e k i v i d i k u m e đ u n a r o d n u p o l i t i k u. Svakako bi babilonski napadaj na Asiriju rasteretio asirski pritisak, koji postojano ide smjerom u sjevernu Mezopotamiju i prema samim jugo-istočnim granicama Hetitije.

Otpisi hetitskih kraljeva amorijskim vladaocima. — Vratimo se ponovno k onomu A z i r u od A m u r r i j a (Amo-

rejcu), o kome ima toliko vijesti, a ima i pisama u Amarnskom arhivu (str. 41.—44.); i otac mu, Abd-Ašera (Abd-Ašrat) pisao je egipatskomu kralju i visokim egipatskim oblasnicima. Već Subbiluliuma i njegovi nasljednici potvrđuju, da je Aziru postao mudro privržen područnik hetitski. O prilikama u zemlji (državi) Amurriji donosi vijesti više hetitskih kraljevskih ukaza i ugovora, pisanih jezicima: hetitskim i babilonsko-asirskim. Tako se po njima može sastaviti pravi ljetopis amorejski počevši od Subbiluliuminih i Aziruovih vremena do četvrtoga im koljena.

Tako piše (u »*Amurrijskom ugovoru*«) hetitski kralj Hattusil III.:

»U vrijeme Subbiluliume, djeda moga, bio se Azira, kralj od Amurrija... odmetnuo k Egiptu, ali se onda podvrgao k nogama moga djeda Subbiluliume. Djed moj dade mu milost. Ugovor mu istavi, ispiše mu granice amurrijske kao za otaca njegovih, dade mu ih. — Kad je Subbiluliuma, djed moj, umro, zasjedne na kraljevski prijestol Mursil, otac moj, Subbiluliumin sin. U Amurriju učini se kraljem Te-Tešub (Du-Tešub).* Za Te-Tešubom učini se kraljem Abbi-Tešub.** Prema ugovoru, koji je sklopio bio Subbiluliuma, djed moj, s Azirom, zadržaše oni ugovor djeda moga. — Poslije oca moga učinio se (hetitskim) kraljem Muttalu (Muvattal) . . . Abbi-Tešub umrije i Put-Akhi [Bod-akh***] učinio se kraljem Amurrija. Muttalis, brat moj, svrgnuo je Put-Akhija, kralja Amurrija, i doveo ga je u Khatti-zemlju. Ja sam tada Put-Akhija izmolio od svoga brata i doveo u grad Haggamissu. Dao sam mu... kuću, ništa mu se zla ne dogodi, štitio (čuvao) sam ga. — Kad je umro Muttallu, veliki kralj, uspeo sam se ja, Hattusil, na prijesto oca svoga. Put-Akhija sam po drugi put postavio nad Amurrijem, vratio mu očinsku baštinu i dao mu kraljevski prijesto. Jedan s drugim sklopismo svojaštvo: moj sin

---

* Amorejsko teoforsko (bogonosno) ime, dakle zapadnosemitsko, prevedeno je na hetitski (baš kao od »Theodoros« naš »Božidar«).

** Dakle amorejski valjda: »Abbi-Ramman« ili »Abbi-Addad«.

*** Bod-akh je ime zapadnosemitsko (»feničko-kanaanejsko«). Istoga vladara ime nalazimo drugdje u mitannskom jezičnom obliku: Pente-sina« (»bente« = čelo, »seni« = brat).

Nerigga-Šams uzeo je za ženu kćer Put-akhija amurrij-
skoga, a kraljevnu Gašuli-javie dao sam za ženu da bude
u Amurriju u kraljevskim dvorima; u Amurriju da ostane kra-
ljicom. Kraljevstvo nad Amurrijem neka u buduće
bude sinu i unuku moje kćeri.« Dakle u ovom
»Amurrijskom ugovoru« ista je pogodba, koju je Hat-
tusilov djed Subbiluliuma nametnuo svome mitannskom štiće-
niku Mattiuazi (str. 83.). — Nadopunjujemo: kad je Muttallu
svrgnuo Bod-akha, postavio je za amorejskoga kralja Sa-
bilisa.

U ispravi hetitskoga kralja Mursila III. amorejskom Abbi-Tešubu čitamo ovo:

»Azira, djed tvoj, Abbi-Tešube, pobunio se protiv moga oca. Moj ga je otac vratio u pokornost. Kad su se kraljevi od Nuhasse i Kinze protiv moga oca pobunili, tvoj se djed Azira nije pobunio. Kad moj otac ratovaše protiv svojih neprijatelja, i tvoj je djed ratovao protiv neprijatelja oca moga. On je Alarandu čuvao, oca moga nije srdio. A otac moj zakrilio je Aziru i njegovu zemlju, Aziri i njegovoj zemlji nije zadao nikakva jada. 300 šekela zlata... kao dar i danak moj je otac tvome djedu nametnuo. Godinu za godinom plaćao je, nikada nije to uskratio, nikad ga nije rasrdio. Kad je moj otac umro, ja sam se uspeo na prijesto oca svoga. Djed tvoj Azira, kako se pokazao prema mojemu ocu, tako se pokazao i prema meni. Kad se kraljevi od Nuhasse i Kinze ponovno protiv mene pobuniše, tvoj se djed Azira i otac tvoj Du-Tešub ovim kraljevima ne pridružiše.«

Isti se događaji pripovijedaju i u ispravama, koje su pi-
sane jezikom »hetitskim«, nadopunjujući isprave babilonsko-
asirskoga teksta. Zašto je pak Muttalu svrgnuo Bod-akha,
razjašnjuje nam isprava iz vremena hetitskoga kralja Tu-
dhalije III., sina Hattusila III., upravljena Bod-akhovu
Pente-sinovu sinu: »(Azir) Subbiluliumu za go-
spodara priznavaše; Hattiju bio je privržen. I Mursila za
gospodara priznavaše; Hattiju bio je privržen, i protiv Hattija
ništa nije uradio. — Kad se na prijesto uspeo Muvattalis
(Muttallu), brat Sunčeva oca [stric sadašnjega hetitskoga
kralja Tudhalije], tada se ljudi od Amurija... pobuniše i
njemu« pokornost otkazaše, »i oni se odmetnuše kralju
od Egipta. I brat Sunčeva oca [kralj Muttallu] zaratio se

s kraljem od Egipta z a r a d i l j u d i o d A m u r i j a i Muttallis je... na zemlju Amurri oružjem udario i opet je područnom učinio. I u Amuriju kraljem učini S a b i l i s a. — Kad je Muttalis, brat Sunčeva oca, umro, tada se otac Sunca H a t t u - s i l a [III.] uspeo na prijesto i svrgnuo je Sabilisa. P e n t e - s i n u [Bod-akha], oca tvoga, učinio je kraljem u Amurriji i ovaj je Sunčeva oca priznao; Hattiju je bio privržen. I ništa nije uradio protiv Hattija«. — Možda je Hattusil III. P e n t e - s i n u (Bod-akha), kad je u Hetitiji bio sužnjem, zato i dobro pazio i čuvao, da ga u zgodno vrijeme upotrebi u Amuriji protiv egipatskih privrženika... Bilo je dakle oštro vojno i diplomatičko hrvanje između dviju velikih vlasti — egipatske i hetitske — za iste one zemlje, za koje će se i kasnije boriti s Egiptom i Asirija i Babilonija, a za koje će se u kasnom Starom Vijeku boriti velike vlasti, pa će na pr. i makedonsko-grčki veliki kraljevi Seleuki i Lagidi voditi tri velika rata (oko g. 275., g. 262. — 250. i 246. — 240. pr. Is.) i mnogo manjih vojnih i diplomatskih boraba. Slično će se događati i kasnije sve do u naše najnovije vrijeme: isti geografički položaj zemalja donosi u podatim međunarodnim prilikama iste historičke događaje.

Amorijska država u Siriji i sirskoj pustinji. — Sjetimo se, da se mladi babilonski kralj, sin Kadešman-turguov, bio potužio hetitskomu Hattusilu III. (str. 85.) na amorejskoga vladara Pente-sinu, da mu »uznemiruje zemlju«, a ovaj je svome vrhovnomu gospodaru odgovorio, da je imao samo tražbinu protiv žitelja babilonskoga grada Akkada. Jasno je dakle, da je *Pente-sina (Bod-akhi)*, Aziruov unuk, imao vlast ne samo u srednjoj Siriji, u cijelom zaleđu primorskih (»sjeverno-feničkih«) gradova Gebala i Arvada, nego i daleko preko cijeloga prostora, i pustopoljinskoga (pustinjskoga), sve do granica same Babilonije i donjega Eufrata, budući da je mogao oružane odmazde izvršivati (str. 85.) protiv samoga babilonskoga područja radi duga. Jamačno je to bio trgovački dug, jer kraljevi staroga Orijenta bili su i najveći trgovački pothvatnici, pa zato se uvijek namjeravamo na raspravljanja između vladarâ zaradi ubijenih ili opljienjenih trgovačkih ekspedicija. Sada je dakle Pente-sina (Bod-akhi) veliki gospodar prostranih zemalja: srednja Sirija sve do sjeverne granice egipatske vlasti, a ta granica teče od Sredozemnoga (Levatinskoga) Mora počevši

do ušća današnjega Nahr-el-Kelba (k sjeveru od grada Beiruta) dalje do »Hiobova kamena« u Istočno-jordanskoj zemlji (na oba ova mjesta postavio je kralj Ramses II. svoje spomenike); obuhvata dakle i područje Ubea (Damaska) i gospòdari sirskom pustinjom. Pradjeda Pente-sinina, Abd-ašrata (Abd-ašeru) vrstala je Amarnska korespondencija među »Habirue«, koji osvajaju sirske zemlje; Aziruov otac bio je dakle beduinski šeikh (starješina), komu je zajedno sa sinom pošlo za rukom, da sebi u kulturnim gradskim krajevima osnuju državu: »Sinovi Abdaširtini prodrli su u Amuru. Njihova je cijela zemlja«; »Eno, Aziru, Abd-aširtin sin, sa svojom je braćom u Ubeu [Damasku]; pošlji vojsku, da ga uhvate i da kraljeva zemlja ima mira«; »Ne dođu li ove godine tvoje čete, sve će zemlje pripasti Habiruima«; — tako jadikuju depeše iz Sirije pred faraonom. A eno, za Hattusila III. k r a l j Pente-sina, doduše u međunarodnoj zaštiti hetitskoj, stupa u dvojake rodbinske veze (str. 86/7.) sa »kraljem suncem« Hattusilom. Velikovlasni položaj amorejskih kraljeva i svrha hetitske kraljevske politike izrazuje se u g o v o r o m Hattusilova sina T u d h a l i j e sa P e n t e - s i n i n i m sinom *(II. amurrujski ugovor):* »Kraljevi, koji [valjda: zaradi kojih obaveza vrijedi] jesu: kralj od E g i p t a, kralj od Kardunije (b a b i l o n s k i), kralj od A s u r a. Ako je kralj od Egipta prijateljski Suncu [Tudhaliji], budi tvoj prijatelj! Ako je Suncu neprijatelj, budi tvoj neprijatelj!« A tako i za Babiloniju; no za A s i r i j u uzima se na oko samo slučaj n e p r i j a t e l j s t v a. Obaveza amorejskoga kralja — koji drži glavne putove između Egipta, Babilonije i Asirije i zaklanja jugoistočni bok Hatti-zemlje prema Babiloniji — uperena je protiv sve tri ostale moguće takmice hetitske vlasti, a osobito protiv onda sve to ekspansivnije Asirije kraljeva Salmanasara I. i Tukulti-Niniba I. (str. 63.). Zato dalji redovi toga ugovora zajamčuju zaštitu amorejskoga kralja hetitskim trgovcima, koji idu u Asiriju. Jasno je, da ova amurrujska država, obasežući veliki dio Sirije i vladajući stepom i pustinjom između Sirije, Mesopotamije i Babilonije, daje hetitskomu velikom kralju odlučnu pretegu vojničku i gospodarsku i da ona z a t v a r a k Sredozemnom Moru pristup Babiloniji i Asiriji. Zato će u buduće ići glavni asirski udarci o v i m p r a v c e m.

III.

Novo nađene državne tvorbe u Maloj Aziji i Armeniji. — Silno obilna arhivalna građa, nađena 1906. i 1907. godine u razvalinama hetitske prijestolnice, dosada je jedva nešto pristupna historijskoj nauci. Ali i ovako, kako vidjesmo, daje i neslućeno dosada novo znanje. Željeli bismo, da više novo čujemo i o nepoznatim narodima na sjevernoj i zapadnoj strani hetitskoga carstva, prema Kavkazu, Crnom i Egejskome Moru, odakle su u tadašnji središnji kulturni svijet dolazile oluje i poplave novih naroda, a dolazit će i kasnije. Ali takove se građe nije za sada još mnogo našlo u tim kraljevskim arhivima; nije to ni bila glavna fronta hetitske politike. — Zemlju, dosada amo po egipatskim natpisima poznatu, otkriva nam ugovor kralja Mursila III. (oko 1335. — 1305.) s vladarom Sunassurom od Kizvadne *(Kizvadna-ugovor)*; Hattusil III., u jednom pismu egipatskomu kralju, veli, da Kizvadna proizvodi gvožđa, a u Staromu Vijeku proizvode gvožđe samo narod Halybâ, dakle »Kappadokija na Pontu« helenističko-rimskih vremena, dakle na Crnom Moru. Kizvadna graniči s Hatti-zemljom k istoku od ove, i to »na moru«. A graniči i sa zemljom Isuvom, koja pada u područje naroda (nama gotovo nova) Harijâ; tu Isuvu nađosmo (str. 82.) da je u brdima među gornjim Eufratom i Tigrom (poznata i asirskim vijestima), da »preko Eufrata« (k zapadu) graniči s hetitskom zemljom, a ta zemlja »Hatti« dopirala je k istoku do današnjega grada Malatije (u helenističko-rimsko vrijeme zemlja Melitena) i Male Armenije. — Kizvadna-ugovorom sada su se obje zemlje, Hatti i Kizvadna, uže spojile, jer se u Hattusil-Ramsesovu ugovoru naročito ističe, da je iz te zemlje hetitska kraljica Pudukhipa, žena Hattusila III. Ona je poslije bila i suvladarica njihovu sinu Tudhaliji. Hattusil III. ima u Kizvadni svoje posebno skladište gvožđa; i inače je žiteljstvo isto, »hetitsko«; za Subbiluliuma još su obje zemlje bile spojene, jer bogovi obiju zemalja svjedoče u saveznim ugovorima, a ti su bogovi isti u obje zemlje.

Narod »Harri« (»Hari«). — Ali tko su bili ti Harri? Po vijestima egipaskoga kralja Setija I. (oko 1313. — 1292.) pozdraviše ga »kneževi od Harua«, kad se primakao granici Palestine; uopće: prelaženjem preko južne palestinske granice kazivali su Egipćani da »se ide u Haru«; pomalo su Egipćani

ime »Haru« prenijeli preko cijele Palestine, a Ramses III. (oko 1198. — 1167.) uopće veli, da je sve osvojio od »Kuša« (Etiopije) »do Haru« (Sirije); spominje se i »Haru«-rob iz (feničkoga) Arvada. I biblija, koja pozna i »Hittime« (str. 76.), uporno pozna neke »Horite« u palestinskoj davnini. A dok smo na pr. čak u Urasalimu (Jerusalemu) našli oko god. 1400. pr. Is. gradskoga glavara (kneza) Abd-khipa (Abd-khebu), dakle s imenom tako zvanoga »hetitskoga« kova (zapravo subarskoga),* baš kao ono mitannsku kraljevnu Kilkhipu, sestru mitannskoga kralja Tusratte; u Hetitiji Pudukhipu, ženu hetitskoga kralja Hattusila III. a kraljevnu od Kizvadne: to nađosmo naprijed (str. 47. i 48.) ova imena, koja kao da su indoevropska i to indijsko-iranskoga (arijskoga) kova: Suvardatu Abd-khipina susjeda, i onda gotovo sva imena onih kraljeva i kraljevića, koje smatrasmo vladarima mitannskima: Saussatar, Artatama, Sutarna (Suttatarra), Artasumara, Tusratta i sina Mattiuazu. A u onom velikom historičkom uvodu ugovora hetitskoga Subbiluliume sa mitannskim Mattiuazom (str. 81. — 83.) čitasmo, da su »Harri-ljudi« u mitannskoj zemlji »zapali u ljutu nevolju« (str. 83.), kad je »zemlja Mittani propala sasvim«; prije reče Subbiluliuma, da je »Artatama, kralj od Harrija« s njime »ugovor sklopio« (str. 82.) — gotovo sigurno je to bio djed Tusratte, kralja od Mitannije. A nije za ugovor suvereniteta Subbiluliumin nad mitannskim Mattiuazom odgovoran samo ovaj, nego i svi Harri, dakle su ovi vladajuća naslaga žiteljstva: plemstvo, kao što je onaj Suvardata u susjedstvu jerusalemskoga Abd-khepe velmoža ili knez neki. Uzmemo li pak na um, da je Subbiluliuma ugovor sklopio i s Artatamom [I.] »kraljem od Harrija« pa da se protiv toga s oružjem digao mitannski kralj Tusratta, unuk Artatamin, a da u zemlji Mitanniji živu i Harri: onda se čini gotovo sigurno da je zemlja Mitanni neka sekundogenitura od Harrija. Harriju kao glavnu ili bar prethodnu zemlju možemo tražiti među Hetitijom (Kapadokijom), Kizvadnom (kapadočkim Pontom), Isuvom i Mitannijom (Mesopotamijom); dakle je to dio one zemlje (kod Vanskoga jezera), koja se mnogo kasnije prozvala Armenijom. Artatama bio je tada u prijateljstvu i savezu

* Pobliže u IV. dijelu C II. ove I. knjige.

sa Subbiluliumom, pa se Tusratta zato živo oslonio na Egipat. A kad je Tusratta ubijen, vidjeli smo, kako je Subbiluliuma proveo svoju zamašnu političku svrhu: dok za onoga meteža u Mitanniji nije ni »prekoračio Eufrat« niti »uzimao poreza i podavanja iz zemlje Mitanni«, sada je protiv prisajedinjenja zemlje Mitannije s Harri-zemljom uzeo u zaštitu Tusrattina sina Mattiuaza i po mogućnosti (koliko se moglo zbog Asirije) spasao tu državu, ali je uza se i privezao (str. 83.).

Da se u boghazköjskim arhivima našao jezik, koji se čini srodan indoevropskima, a napose indijsko-azijskomu, upućuje nas i to, što se u zakletvenoj formuli Mattiuaza-ugovora navode, uz ostale prastare i »hetitske« bogove Mitanni-zemlje, još i arijski bogovi: *Mitra, Varuna, Indra i Nasatja* (»Dvojci«, t. j. oni, koje su Grci zvali Kastor i Polideukes).*

Novo nađen jezik. — Za bližnju sličnost novo nađenoga jezika »harrijskog« *(kanisijskoga ili hetitskoga)* s indoevropskima navodimo samo ovo: 1. zamjenice: ja: staroslov. az', lat. ego, har. uga, ug; meni: grč. ἔμοιγε (emojge), har. ammug; ti: grč. σύγε (syge), har. zig, ziga; tebi, tebe: staro-visokonjemački dih, har. tug; on, ovaj: armenski na, har. nas; vi, vas: novopersijski šumâ, har. sumês, sumâs; ovo: staroslov. on', har. eni; to: staroindijski tát, har. tat(d); koji: lat. quis, har. kuis; koje: lat. quid (što), har. kuit(d); gdje, kamo: isporedi lat. ne-cubi, har. kuvabi; tkogod: lat. quisquis, har. kuis kuis; netko: ispor. lat. quisque, har. kuiski; — prislovi: od: ispor. staroind. apa, grč. ἀπὸ (apò), har. appa; pred, odatle: isp. grč. παρὰ (para), har. para; dolje: isp. grč. κάτα, κατὰ (kata), har. katta; unutri: ispor. lat. endo, indu, grč. ἔνδον (endon), har. anda; okolo: ispor. grč. πέρι, περὶ, πέραν (peri, peran), har. piran; — neke riječi: jesti: staroind. adanam, har. adanna; piti, piće: lat. aqua, har. akuvana; voda: starosaski watar, har. vatar; dar: lat. donum,

* Babilonsko-asirski tekst: »ilâni [isporedi plural »elohim« u Bibliji za »Bog«] Mitraššil, ilâni Arunaššil, ilâni Našatianna, ilu [bog] Indar«. — Do ovoga se nalaska iz 14. stoljeća pr. Is. još sumnjalo, je li riječ »mitra« u jednom babilonskom popisu bogova iz 8. ili 7. stoljeća pr. Is. dobro pročitana i znači li iranskoga boga Mitru, pa su iranske Međe držali za prve Indoevropljane (Arijce), za koje su znali semitski Asirci.

har. dana; krilo: ispor. starovisokonjem. fedara, novovis.-njem. feder, har. pétar (dakle naše »pero«); dužina: staroslov. dl'gost', grč. δόλιχος (dolikhos = dug), har. dalugasti; odjeća: staroind.: vásanam, lat. vestis, har. vasuvar; odbijanje, odbrana: isp. lat. arceo, grč. αρκέω (arkeo), har. arkuvar; pristao: ispor. staroind. prislov aram, grč. ἀραρίσκω (ararisko), lat. ars, har. ara; jesam: staroslov. jesm', staroind. asmi, har. esmi; uzimam: staroind. harmi, har. harmi; žrtvuje: ispor. grč. σπένδει, har. sipanti; daje: lat. dat, har. dai; velim: staroslov. dêti, har. tezi; — glagolski nastavci sadašnjosti, na pr. harijskoga glagola ja-uvar (»činiti, djelati«): ja-mi, ja-si, ja-zi, jaue-ni, ja-teni, ja-nzi, a staroindijski: ja-mi, ja-si, ja-ti, ja-máh, ja-thá (ja-thána), ja-nti; staroslov: jes-m', je-si, jes-t', jes-mo, jes-te, [je]s-ont'; — muški glagolski pridjev sadašnjosti: harijski: nominativa jednine daan (za), lat. dans; u drugim padežima ima nastavak na ant- ili ent; muški nominativ množine: dantes, lat. dantes; — genetiv jednine har. humandas (ispor. lat. ferentis, grč. φέροντος (ferontos), dativ har. humanti, (lat. ferenti), akuzativ har. humandam (lat. ferentem); — zanimljivo je ovo: u grčkom riječ ὕδωρ (hydor) nema genetiv ὕδορος (hydoros), nego ὕδατος (hydatos), dakle slovo »n« mjesto »r«, jer je u grčkoj riječi ὕδατος slovo »a« nastalo od slova »n«; tako isto u latinskom riječ femur ima genetiv feminis (»n« mjesto »r«); tako i »harrijska« riječ vatar nema u genetivu »r«, nego ima »n« ne: vataras, nego uetenas, au ablativu (instrumentalu) ima uetenid(t). Ova izmjena u deklinaciji značajna je samo u indoevropskim jezicima (vrlo starinska *r-n*-deklinacija).

Taj novo nađeni jezik pokazuje, uz vrlo starinske crte, ipak i crta nastalih zbog jednostavnosti, a i istrošenosti ili izmetnuća (degeneracije), na pr. izjednačenje muških i ženskih oblika, vrlo vjerojatni gubitak dvojine (duala), ujednačenje padežnih dočetaka u imenica, nestajanje razlike u značenju pojedinih pokaznih zamjenica. Uzroci tim pojavama bit će to, da je taj jezik iz onoga vremena, iz kojega mu nađosmo spomenike, već bio jezik kulturan, a rastvarali su ga i tuđi i vrlo različni jezici, usred kojih je taj jezik živio.

Drugi novo nađeni jezik. — Tu u prvom redu pominjemo jezik onoga velikoga pisma kralja mitannskoga Tusratte, nekih pripisa k Amarnskim pismima iz Sirije, nekih imena u ispravama iz istočne Asirije, koja su jednaka imenima iz Mitannije. I imena nekih starih asirskih kraljeva (na pr. U š p i a) čini se da su »hetitska« (subarska); drugi pak dio imena babilonskih kraljeva Kaššu-dinastije (1746. — 1170. pr. Is.), koji glasi B u r i a š ili Š u r i a š (Burna-buriaš, Šagarakti-šuriaš) očito je indoevropska riječ, a znači boga B o r e a s (grčki) ili Sunca (iranski S u r j a). Govorila su ga ona plemena, koja su iz sjevernih krajeva s velikim mnoštvima prodrla u krajeve između srednjega i donjega Eufrata i Tigra (prva im se pojava ondje zabilježila oko 1930. godine pr. Is.) pa su oborila babilonsku dinastiju, koju po najvećem njenom kralju zovemo H a m m u r a b i j e v o m (2057. — 1757.). Ista je poplava narodâ — što dalje, sve to raznolikijih elemenata — držala i Mesopotamiju (odsada »M i t a n n i j u«) i, gotovo se sigurno može reći, preplavila je Siriju i Palestinu, pa zavladala i Egiptom: poplava »H i k s a« (str. 52.—54.; vlast Hiksâ u Egiptu trajala je otprilike od 1680. — 1580. pr. Is.). Tragove pojavi i širenju imena »Hetita« pratimo po tome, gdje kasnije nalazimo poštivanje glavnoga im boga, gromovnika i ratnika *Tešuba* (Tešuva). Sada razumijemo i odakle u Amarnsko vrijeme ima u južnoj Palestini (oko Jerusalema) ime hetitsko »Abdi-kheba« (»Abd-hipa«), i kako to, da B i b l i j a (I. knjiga Mojsijeva, 23. glava) pripovijeda ovo: A b r a m (A b r a h a m), želeći da za svoju ženu Saru, kad je umrla, kupi grobnicu (u stijeni) Efrona sina Seharova, glavara starosjelačkoga kanaanskoga žiteljstva, išao je tražiti privolu od »H e t i t â« (»b n ê H ê t«) za kupovni ugovor, govoreći im: »Stranac sam i došljak kod vas; d a j t e m i d a i m a m grob kod vas...« i da k u p i od Efrona grobnicu, koja je sasvim na kraju njegova zemljišta. Tu su »sinovi Hêtovi«, oni Hetiti, koji kao hetitska gospodujuća naseobina živu u onom gradu (Sikhemu?)! njihovi prvaci kao predstavnici državne vlasti baš eno »uredujú« pred gradskim vratima (po orijentalnom običaju), a među njima sjedi i domaći glavar Efron, komu je Abram kao glavar (šeik) svoga »došljačkoga« (atensko-grčki rečeno: »metoičkoga«) plemena ravan. Već u ovo vrijeme egipatskih »Hiksâ« bit će da se u sjevernu Siriju naselilo dosta »hetitskoga« naroda, u Karkemišu na Eufratu i drugdje dalje na zapadu odatle. Razumljivo je dakle, ako su ljudi na donjem Eufratu i Tigru već onda te krajeve, a i cijelu Siriju, zvali »H a t s k o m z e m l j o m«.

Jezik velikih kraljeva od Hattija. — Onim prvopomenutim jezikom »harrijskim«, a nazivat ćemo ga k a n i s i j s k i m, pisane su one isprave u arhivima »boghazköjskima« grada Hattija, prijestolnice Subbiluliume i njegovih nasljednika. Taj jezik, koji je, kako vidjesmo, vrlo sličan indoevropskomu, vrlo je različit od onoga, kojim je (s u b a r s k i m) pisao mitannski kralj Tusratta ono jedno pismo faraonu (str. 51.). Tim prvim, pravim »hetitskim«, jezikom govorili su i pisali kraljevi Subbiluliuma i nasljednici, dakle vlast tih kraljeva predstavlja ono mnoštvo, koje se, prodrijevši iz zapadnih krajeva Male Azije, domoglo centralnoga položaja i vlasti, pa je bilo prihvatilo Tešubovu kulturu i religiju. Taj novi val, spojivši se s onim indijsko-arijskim (gdje su imena Suvardatta i t. d.) sa sjeveroistoka, ojačao je snagu maloazijskih i okolišnih naroda. Oni su kasnije, poslije osvajanja egipatske 18. dinastije, mogli ponoviti »hetitsko« prodiranje u Siriji, služeći se pri tome i »habirujskim« (na pr. Amorijca Abd-ašrata) prodiranjem iz sirskih pustopoljina. Ti su elementi posjeli i zemlju *Arsavu* u Kilikiji, s kojom je kralj M u r s i l III. sklapao ugovore svojim jezikom, a egipatski Amenofis IV., piše arsavskomu kralju T a r k h u n d a r a b i jezikom hetitskim, a ne babilonskim (str. 52.). Svakako su u vezi s tim provalama, i oni »Hariji« (Horiji) iz Armenije, koji su neko vrijeme zajedno s njima kao osvajačka manjina zagospodovali Mitannijom. Ali je obojima dinastija indo-arijske krvi: kraljevi Saussatar, Artatama I. i t. d. (str. 42., 47. i 48.).

Eufratska (babilonska) kultura prije Hetitâ u Armeniji i Maloj Aziji. — A kada je — uzimajući na um mnogo toga, što netom rekosmo — ušla semitska kultura, njen jezik i njezino klinasto pismo u ove daleke zemlje preko gora? Da su tu kulturu Hetiti n a š l i ondje, preuzeli njeno pismo i za pisanje svoga jezika, a semitski jezik da su uzeli za svjetski saobraćaj, jasno je. A budući da još u 15. i 14. stoljeću pa i prije postoje i semitsko-eufratska božanstva i njihova svetišta u ovim zemljama, to je pretpostavka sasvim utvrđena, da je već bar u III. tisućljeću preplavila te zemlje eufratsko-semitska kultura i

državna vlast, dakle prije gospodstva »Tešubova« žiteljstva. Zato i postoji još u 15. stoljeću, uz boga Tešuba, semitska velika sunčana božica S a m a s u hetitskom gradu A r i n n i; isto i božica babilonska I s h a r a. Još više svjedoči za vlast neke sumersko-semitske velike države s Eufrata i Tigra u Maloj Aziji opća pretežnost ondje velikoga drevnoga boga Z a m a m e (= Ninib, Mart) po svoj Hetitiji; i on je svjedokom velikih državnih ugovora hetitskih, pa je jamačno imao i svoje svetište u glavnom hetitskom gradu. A taj bog bijaše državni bog onoga grada sjeverne Babilonije, grada K i š a, koji je prije grada Babilona i njegova vrhovnoga boga Marduka prevladavao na Eufratu i Tigru; vlast kraljeva od Kiša pada u nekim stoljećima i prije 3000. godine, a i u 27. stoljeću. Zato drevni naslov »kralja od Kiša« (semitski: »šar Kiš« ili »šar Kiššati«) uzimaju svi kasniji veliki kraljevi na Eufratu i Tigru, i on im označuje osobito vlast u Mesopotaniji i k sjeverozapadu. Taj važni naslov daje sebi i stari jedan kralj Asirije, za koju se u najnovije vrijeme utvrdilo da je u njoj već koncem III. tisućljeća bilo jakih sastojina nesemitskoga žiteljstva.

*

Vojno i činovničko uređenje hetitske države. — U unutarnje uređenje hetitskoga carstva možemo sada istom bar zaviriti, kad smo primijetili, da uz njegovu jezgru ima i nekih više manje saveznih zemalja: K i z v a d n a (Kizzuvadna), I s u v a, M i t a n n i (?) i povrh njih još i tuđih vazalnih kneževina i gradova. No istom s prvom publikacijom *Hetitskih zakona* godine 1921.—2.* nalazimo nešto pobliže iz same unutrašnjosti hetitske zemlje. Po *§ 36.* toga zakonika najniži položaj u društvu imadu »u g o t o v l j a č i p o m a s t i« i p a s t i r i, jer ako se tko od njih vjenča sa slobodnom ženom, to i ova bude robinjom. — Po § 43. n a j m i l i netko nekoga pa ga povede** u v o j s k u i ovaj ondje umre, ne treba mu plaćati odštetu, ako mu je već isplatio najamninu; no ako mu nije isplatio najamnine, ima mjesto njega dati »1 osobu« u zamjenu — valjda njegovoj rodbini, a najamnine ima platiti, 12 sekela srebra.

* Po njemačkom prevodu; francuski (opsežnijega izdanja) još nije gotov. Pobliže gledaj u IV. dijelu B IV. ove I. knjige.

** Tako shvaćamo to mjesto.

Za žensko čeljade treba da plati (samo) 6 sekela srebra. — Osobiti položaj u državi imali su »p o v j e r b e n i c i« (feodni ljudi), »o r u ž a n i c i« i »s v i r a č i«* tim postupnim redom. Svi su oni uživali kraljevsku zemlju i izvršivali kraljevsku službu. — *§ 41.* kaže ovako: »Isprazni li se (s l u ž b a) o r u ž a n i k a, pa *istupi*** povjerbenik i povjerbenik reče: »»to budi moje oružje (oružna služba), i to budi moje imanje!««, slobodno neka onda *preuzme* oružnikova polja, neka prihvati i oružje (oružaničku službu) i imanjem upravlja; ali ako uskrati oružje (oružnu službu), ima se odricati ispražnjenih polja oružanikovih; onda ga ljudi vode u grad; kada kralj dijeli plijen, tada mu da[ju] polja, tada on bude oružjem (oružanikom).« — *§ 42.:* »Isprazni li se s l u ž b a p o v j e r b e n i k a pa *istupi* oružanik i oružanik reče: »»To budi moje oružje (oružna služba), i to (budi) moje imanje!««, slobodno neka onda *preuzme* povjerbenikova polja, neka prihvati i oružje (oružnu službu) i imanjem upravlja; ali ako uskrati imanje, onda se povjerbenikova polja uzmu natrag za (kraljevsku) palaču, a i imanje je ispražnjeno.« — *§ 46a.* »Primi li tko polje kao kraljev dar, ima plaćati podanke; no proglasi li ga kralj slobodnim (od podanaka), ne treba da daje podanaka«. — *§ 46b.:* »Primi li tko sve skupa polje od koga oružanika, vlasnik pak polja pogine, ima da za njega, što kao imanje kralj uzme, tada upravlja tim imanjem; pa ako je na životu vlasnik polja ili ako postoji domaćinstvo vlasnika polja — b i l o u o v o j z e m l j i, b i l o u k o j o j d r u g o j z e m l j i —, tada ne treba da upravlja tim imanjem. — *§ 47.* »Primi li tko u kojem gradu u posjed imanjska polja,*** ima davati podanke, ako su mu polja sva skupa podata; ako li mu polja nijesu sva skupa podata, (nego) mu je podato (samo) malo, ne treba da daje podanaka, iz njegova očinskoga doma

* Njemački prijevod ima »Spielmann«; moglo bi značiti »svirači«, »trubači«, »bubnjari«; i t. d. — Meni to nije vjerojatno; moglo bi biti, sudeći po osobitom položaju tih ljudi u § 49. i 50., nešto kao ljudi, koji s kraljem živu intimno, dakle kao na pr. »comites Augusti«, ili možda: neki red s v e ć e n i k â.

** Te riječi koje uzimamo ovdje navodeći tekst tih hetitskih zakona, k u r s i v n o štampane, nijesu još prevedene potpuno sigurno.

*** U njemačkom prijevodu veli »Gutsfelder«.

imade ih se podavati; ako on sebi od vlasnika (nekretnoga) posjeda prisvoji polja kao *oružje (oružnu službu)* ili mu ljudi iz grada polja dadu, ima da daje podanke.« Drugi jedan ulomak toga paragrafa ima to nešto jasnije: »Ali ako je to bilo polje (nepokretnoga) posjeda, koje je vlasnik napustio ili ako su mu ljudi iz grada polje dali.« — *§ 48a.* »Primi li tko kao kraljev dar polje kao imanje, ne [treba da] [daje] podanke; kralj sa jestvenoga stola uzima hljeba i daje mu ga«. To je po sv. pr. bio simbolički čin, kojim ga oslobađa podanaka. Drugi jedan ulomak ima to ovako: »Primi li tko polje kao kraljev dar, ima da podaje podanaka za polja; no ako ga se u palači proglasi slobodnim (od podanaka), onda ne treba podavati podanaka.« — *§ 48b.* Steče li tko sva zajedno polja kojega oružanika, ima davati podanke; steče li polja (samo) u većem dijelu, ne treba da daje podanaka; no ako *sebi uzme* polja kao *oružje (oružnu službu)* ili (mu ih) ljudi iz grada dadu, onda ima podavati podanke«. To isto kaže drugi neki ulomak ovako: »Steče li tko polje nekoga oružanika cijelo, ima se kralj pitati, i što kralj reče, to neka daje kao podanak; steče li nečija polja (samo) *u dijelu,* to ne treba davati podanaka; ako je polje bilo ispražnjeno ili mu ga dadu ljudi u gradu, onda ima davati podanke.« — § 49. »*Svirač** ima davati podanka, ali protiv nekoga *svirača* neka nitko ne diže *tužbe;* njegove kuće,** njegova polja, vinograda njegova neka nitko ne teče; no tko protiv *igrača* digne *tužbu,* ima zatim odreći se *tužbe; svirač* može ono, *za što je tužio,* opet (sebi) uzeti«. — *§ 50.* »Krade li *svirač,* nema naknade.« Dalje u tom paragrafu čini se da se govori o tom, kako se u p r e đ a š n j e vrijeme radilo u takovu slučaju pa je, katkada imala cijela udruga kraljevih »svirača« jamčiti za krađu. — *§ 54.* »Ako su oružanik i njegov d r u ž i n i k« (u drugom nekom ulomku piše: »njegova družina«) »zajedno, ali zatim budu nesložni i dom svoj razriješe pa ih (je) u svemu (bilo) 10 osoba, to neka 7 osoba uzme oružanik, a 3 osobe neka uzme njegov družinik; goveda i ovce neka sve skupa na isti način razriješe. Ako je tko primio bio i s p r a v u o k r a-

* U hetitskom originalu riječ je složena od x (nejasne riječi) i »čovjek«; ta druga je jasna; njemački je prevedeno ovako: »S p i e l m a n n«.

** U originalu je riječ »sin«, ali možda je to krivo mjesto »kuća«.

l j e v u d a r u, to neka, ako pređašnja polja razriješuju, i od onoga dara *2* dijela uzme oružanik, a 1 dio njegov družinik.« — *§ 55.* »P r i j e nijesu davali nikakovih podanaka niti su upravljali kojim imanjem M a n d a - v o j n i c i, S â l a-vojnici, vojnici grada T a m a l k i j e, vojnici grada K h a l a r â, vojnici g r a d a Z a l p e, vojnici grada T a š k h i n i j e, vojnici grada K h i m m u v e, lukači,* kopljari,** momci*** i K a r u k h a l i s - l j u d i.« — *§ 56.* »Kad dođoše stanovnici g r a d a K h a t t i j a, nadarbenici, *tvrdili su* ocu kraljevu: »»(Oni ondje su) slobodni«« i rekoše njemu: »»pa i ne plaća nitko zakupnine««. K r a l j e v o t a c *[odgovori] u skupu«* (zboru, skupštini): »»Vi povjerbenici, izmičite *obavezi;* kao što su (oni) slobodni, to neka ste tako isto slobodni i vi!««. — *§ 57.* »*Podvrgne* li se na kojem kraljevu putu† tvrđava i uzme li se u *posjed* koji vinograd, to između kovinara nitko nije slobodan od danaka, k tomu i vrtlari svi skupa imaju davati danaka.« — Još prije nego se posebni pravni stručnjaci pozabave tim odredbama hetitskoga zakonika, koji potječe iz doba oko 1300. godine, možemo reći, da se vojska hetitskih kraljeva osniva na uživanju kraljevske zemlje; to je donekle feodalna vojska. Odlični između njih, »o r u ž a n i c i«, imaju i svoje oružane d r u ž i n e i po jednoga zamjenika, »d r u ž i n i k a« *(§ 54.).* Ako i ne svi, ali mnogi od tih vojnika razmješteni su po gradovima (*§ 55.*); ima ih i u glavnom gradu Hattiju. Zanimljivo je, da se uz vojnike »Sâle« i »ljude Karukhalise« na prvome mjestu pominju »Mande«, ime, koje će se u 9. stoljeću kao »Umman-Manda« pojavljivati u vojnama ratobornih asirskih kraljeva u sjevernim gorskim zemljama, napose oko Urumijskoga jezera. Za uživanje onih zemljišta, kojima oružanici »upravljaju« kao »kraljevim darom«, ne plaćaju danaka. Razlika između »oružanika« i »povjerbenika« ta je, da su samo »oružanici« stajaća vojska, a oni »povjerbenici« mogu uvijek stupiti u položaj »oružanika«, ako se ovakvo imanje isprazni. Oni »igrači«, »svirači«, imaju osobiti položaj *(§ 49.).* Vojničke i povjerbeničke zemlje

* Njemački: »Bogner« moglo bi značiti isto što i »strijelci«, ali i oni, koji prave lukove.

** U njemačkom prijevodu piše: »oni koji prave koplja«.

*** Njemački: »Knappe«.

† Znači »vojnu«, baš kao i u babilonskom Hammurabijevu zakoniku.

nijesu nikako nasljedne; uvijek su kraljevske. Osobito je važno ono razmještenje vojnika po gradovima, osim Mandâ i Karukhalisâ.

Zanimljivo je, da postoje u poslovima građanskoga prava donekle različna postupanja i pravne posljedice između nekih naročito pomenutih područja: tako *§§ 19a.—23.* razlikuje pripadnika »g r a d a L û i j e«, »z e m l j u L û i j u« (jedan ulomak ima mjesto toga »A r z a v a«), »g r a d K h a t t i u [z e m l j i] K h a t t i«; a razlikuje se i postupanje, ako bjegunca roba netko povrati, je li to »s ove strane rijeke« ili »s one strane rijeke« (valjda rijeke Halysa ili današnjeg Kyzyl-Irmaka).

I po babilonskom Hammurabijevu zakoniku,* koji je više od 600 godina stariji od ovoga hetitskoga, vojska je uređena na osnovu uživanja kraljevskih zemljišta. Kako u Babiloniji osim vojnika ima i drugih ljudi, koji se smatraju da su u kraljevskoj »povjerbi« (Hamm. zakonik, § 40.: »No kojemu čovjeku od posla ili kojemu drugomu povjerbeniku« smiju vojnici polje, vrt i kuću za u p o t r e b l j a v a n j e prodati, ali po § 41., kad se vojnik vrati, opet ulazi u posjed uz povratak kupovnine), tako se mogu i u hetitskoj državi oni »povjerbenici« (§§ 41. i 42. i 56. hetitskoga zakonika) smatrati da vrše svakojake kraljeve »poslove« i s l u ž b e pa zato uživaju kraljevsku zemlju. »Prije«, kaže hetitski *§ 55.*, oni ondje nabrojeni vojnici nijesu »upravljali« kakova (kraljevskoga) imanja pa nijesu ni davali podanaka; a i sada (to pretpostavlja sadržaj § 56.) imaju imanja, ali ipak ne plaćaju podanaka, a to isto po § 56. traže i postignu oni »povjerbenici« (možda: činovnici) samoga glavnoga grada Khattija. Takvo imanje, slobodno od podavanja, ima se po *§ 48a.* smatrati »kraljevim darom«. — *§ 52.* »P r i j e, tko je bio od grada A r i n n e (str. 67.; u Ramses-Hattusilovu ugovoru), *svećenik*,... i njegova kuća, slobodan čovjek, njegovi d r u ž i n i c i i njegova zadruga (bijahu) slobodni [od podavanja]; s a d a ima njegova kuća, slobodan čovjek pa njegovi d r u ž i n i c i i njegova zadruga *od* imanja podanke davati; i o gradu Zippalantiji vrijedi to na slični način.« A *§ 51.*, kojemu je mjesto na ploči vrlo oštećeno, veli: »... tko (je) od grada N e r i k a ...., tko (je) od grada A...., tko je od grada Z i p p a l a n t i j e, *svećenici* u gradovima svi skupa, njihove

* Vidi IV. dio B. III. ove I. knjige.

kuće, slobodni ljudi i njihovi d r u ž i n i c i imaju podanke plaćati; no tko (je) od grada A r i n n e, taj neka svaki mjesec *dođe*...« (svršetak je osakaćen i nerazumljiv). — *§ 53.* (također sakat): »Rob na kamenom domu« (možda = »riznica«), rob n a s l j e d n i k a p r i j e s t o l j a, posjednik nekoga ..., o r u ž a n i c i... polja *napuštaju*, imadu podanke davati«. — U svemu se vidi, da je kraljevska vlast dinastije Subbiluliumine, koliko je u kaznama liberalnija, toliko je financijski pritegla stanovništvo. A to je i razumljivo.

*

Ovo, što ovdje u ovom odjeljku (*C*: »Carstvo Hetitâ i njegov pad«) rekosmo o tom nedavno otkritom dijelu prošlosti, n a d o p u n i t ć e m o u »Č e t v r t o m d i j e l u« ove I. knjige prema drugim još n a j n o v i j i m izvještajima.

IV.

Novo stečeni vidici indoevropski. — Dobavismo se novih, velikih i neočekivanih vidika u svjetska događanja; dobavismo se i proširenja historičkoga obzora na mnogo veće prostore. Historija ne samo zemalja, koje dosada držasmo čisto semitskima, postaje jasnija i zapravo sada mnogo jasnija; ali u isti mah zalazimo i duboko u prošlost velikoga prostora između Kavkaza, Hvalinskoga i Urumijskoga jezera pa Crnoga, Egejskoga i Levantinskoga Mora. Napose stara m a l o a z i j s k a k u l t u r a, toliko zanimljiva, mnogostruka i nama još vrlo nejasna (jer slabo još ispitana), dobiva novu osnovku za naše proučavanje; uza sve utjecaje semitskoga i egipatskoga Orijenta ukazuje nam se donekle samostalnom i originalnom. Čini se samo, da su se svi n o v i n a r o d i, koji su na mahove u taj O r i j e n t dolazili iz nepoznatih sjevernih i sjevero-zapadnih daljina, naprosto priljubljivali nađenim već ondje kulturnim činjenicama, pa je tako ondje ispremiješano živjelo različno stanovništvo, a u zajedničkom kulturnom životu. I k a n i s i j s k i jezik, u kojem ima vrlo mnogo tuđih riječi pa je u tom pogledu možda samo mješavina jezika, već je istrošen. A za indoevropski element uopće, koji je već prije bio zamršen nalaskom nova takova jezika, *tokharskoga* čak u s r e d i š n j o j Aziji (kod grada Turfana, k jugu od istočnih ogranaka Thian-

šan-gorja pod 43° sjev. šir. i 107° ist. duž. od Pariza, u zapadnome području Kitajskoga carstva) ušao je nov problem nalaskom sada jezika kanisijskoga u Maloj Aziji, a *indo-arijskih elemenata* u Mesopotamiji, Siriji i Armeniji. Kanisijski (hetitski) svojom strukturom pripada, po j e d n o m shvaćanju, onomu užemu kolu, koje čine jezici: italički, grčki, keltski, germanski i tokharski (»zapadni« ili »*kentum*«-jezici*), a najbliže je l a t i n s k o m u, on čini i most k tokharskomu; podjedno ima važnih veza osobito s arijskim (iranskim) i s l a v e n s k i m jezicima a donekle i s armenskim (»*satem*«-jezicima)* (pa i s staro-likijskim). Mnogo su na nj ipak utjecali i k a v k a s k i j e z i c i, kojima su po svoj prilici pripadali ostali stari jezici Male Azije, pa i mitannski (subarski) i govori u Kilikiji, Lidiji, Kariji it. d. No po d r u g o m shvaćanju današnje jezične nauke taj je kanisijski jezik samo stričević očevima zapadno-indoevropskima (»centum«-jezicima) i istočno-indoevropskima (»satem«-jezicima).

Ako ćemo suditi po geografijskoj mogućnosti i po poznatim nam kasnijim poplavama sjevernih naroda u Malu Aziju i u bližnje njoj istočne zemlje, ti su n o v i narodi provaljivali u egipatski i sumersko-subarsko-semitski Orijent iz srednjega i donjega P o d u n a v l j a preko Balkanskoga poluotoka; iz j u ž n e R u s i j e preko Crnoga Mora i kavkaskih ždrijela, pa još i dalje i iz z a p a d n o g a T u r k e s t a n a, koliko nijesu bili već starosjedioci na Kavkazu, u Armeniji i Maloj Aziji.

D) E g e j s k o p o m o r j e.

a) Arheologijska otkrića. Trojanska i kretsko-mikenska kultura.

I.

Kasniji Grci sjećali su se nekadašnjega sjaja svojih postojbina. — Egipatski nam spomenici kazaše (str. 68.—76.), kako su u tridesetini godina oko god. 1200. pr. Is. o granice faraonovih zemalja zapljuskivali žestoki valovi oružane seobe »sjevernih naroda iz svakojakih zemalja«, »naroda iz morskih zemalja«, »naroda s otokâ u velikome moru«. Vidjesmo i to, kako su neka takva jata potakla ili pojačala težnju starosjedilačkih plemena (libijskih i »berberskih«) sjevernoga ruba Afrike, da se zajedno obore na zapadne granice Donjega Egipta i ondje se s oružjem u ruci nasele. A slično je bilo kod one struje te velike »seobe narodâ«, koja se kopnom i morem valjala preko Male Azije i Sirije i duž njihovih primorja k jugu, u plodne, kulturne i bogate zemlje; i ona je — tko da o tome sumnja? — napredujući pridruživala sebi takvih elemenata, često od nevolje njihove, koji su s njome dalje išli; to je opća pojava takih »seoba naroda«.

Znamo, da je ta poplava zahvatila Malu Aziju. Da je zahvatila i Egejsko more — sve da i ne pomislimo na područja dalje k zapadu —, jasno nam je po tom, što se među tim narodima spominju i *Aheji* i *Danaji*, i što ne bi mogli egipatski spomenici spominjati »otoke u velikome moru«, kad ne bi tu mislili i na otoke Mora Egejskoga. Ali ne samo Aheje i Danaje i neke druge narode, koje Merenptah I. i Ramses III. zove »gusarima« i slično, nego već Ramses II. napominje kao »saveznike Hetitâ« uz D a r d a n e još i narod »J e v a n n â«, a to su bez sumnje isto što u hebrejskom »J a v a n e«, dakle grčki J a v o n e s, I o n e s (Jonjani), kojim je imenom kasnije zvao sve Grke Stari Orijent.

Time ulazimo u ona vremena, za kasnije G r k e, H e l e n e, davna i pradavna, iz kojih su Grci kitili svoje priče: o Aigyptu i Danai, o zlatnome runu i o bajovitoj zemlji Kolkhidi i o Argoplovcima (Argonautima), o možnom kralju *Minosu* na Kreti i o njegovoj palači Labirintu; o ratnicama Amazonkama i njihovu carstvu u dalekoj Maloj Aziji; o velikom kralju Agamemnonu i visokim njegovim dvorima Mikenama; o drevnom gradu Iliju (Troji) i starome njegovu kralju Prijamu i o junacima trojanskoga rata, koji da je bio, doduše po kasnijim maglovitim računima, oko 1184. pr. Is. Sjećahu se i nekih prastarih stanovnika grčke zemlje, koji kao da nijesu bili Grci: *Lelega* i *Pelasga*, a spominjahu i neke tuđe narode u Maloj Aziji i uopće u okolini grčke zemlje. A onda o povratku Heraklovih potomaka u Polopones i o pridolasku grčkoga plemena Dorana. A sva ta pripovijedanja o starim velikim vremenima kao da su za svjedoke imala velike porušene građevine tih krajeva i čudne negrčke gdjekoje nalaske na samom tadaš-

* Zovemo tu granu po značajnoj riječi »sto« (100) u pojedinim jezicima: lat. c e n t u m (»kentum«) i sanskrtskim s a t e m (staroslov.: s'to).

njem grčkome tlu, a i ostatke tuđih narodnosti na njem, na pr. Eteokreta i Tirsena; ovi su još u 5. stoljeću pr. Is. živjeli na otocima Lemnu i Imbru u sjeveroistočnom dijelu Egejskoga Mora. A ta davna vremena bila su visoko kulturna, tako ih shvaćahu ta grčka pripovijedanja; samo odjek toga davnoga sjaja jesu kraljevski i gospodski dvorovi Homerovih pjesama.

Ima li u jezgri istine u tim uspomenama kasnijih Helena? Moderna Evropa nije u to vjerovala sve do nedavna. Sada vidi, da su se kasniji Grci u glavnome dobro sjećali nekadašnjega k u l t u r n o g a i d r ž a v n o g a sjaja E g e j s k o g a M o r a i o k o l i š n i h z e m a l j a. Evropa vidi, ali ona slova, nova — ni egipatska, ni babilonsko-asirska, ni hetitska —, koja se nedavno nađoše na Minovoj Kreti, još nam, neodgonetnuta, ne progovoriše.

Ali nam zato pred nekoliko pedeset godina stadoše progovarati, općenim svojim govorom, nađeni ili iskopani i otkopani i protumačeni spomenici *Egejske kulture* kao četvrte kulture staroga vremena sa zapada, nadopunjujući time veličanstvenu sliku Staroga Orijenta.

Najstarije stanovništvo toga područja nama je nepoznato. Davno je udarilo u oči to, da se u području kasnijih Helena (Grka) nalazi mjesnih (topografijskih) imena s istim svršecima kao i po cijeloj Maloj Aziji, na: -n d a, -n d o s (-n t h o s) i -a s s o s, -i s s o s (a s a, i s a), po čemu bismo mogli slutiti, da je u pradavna vremena isto žiteljstvo, maloazijsko, nastavalo i grčke kasnije zemlje. I u čisto narodnom (pučkom) vjerovanju Grka, dakle još nedirnutom od vjerovanja kasnijih viših narodnih redova zadojenih homerskom i olimpijskom vjerom, nalazi se mnogo zajedničkih crta s vjerovanjima maloazijskima. A još u čisto historijsko vrijeme znalo se za tragove stanovništva srodna onomu maloazijskomu, koje je živjelo u Kariji; bijaše to ne samo na istočnoj trećini otoka Krete.

Trojske gradine. — No za nas novi, a u istini drevni, svijet tih krajeva otkriše nam istom a r h e o l o g i j s k a i s k o p a v a n j a u području Egejskoga mora. Pokretač ovoga naučnoga rada bio je hamburški bogati trgovac S c h l i e m a n n. Diveći se ljepoti Homerove poezije, kojom se zanosi evo gotovo tri tisuće godina čovječanstvo grčko-rimske kulture, bio je Schliemann uvjeren, da je državna i društvena podloga onoga Homerova svijeta nekada zaista ona-

kova i postojala: da su zaista postojali drevni I l i o n (T r o j a) i njegovi kraljevi i junaci, a tako isto i Agamemnonova prijestolnica Mykene i drugi kraljevski i velikaški dvorovi, koje prikazuje Homer.

Tik do egejskoga ulaska u Dardanelski (Helespontski) morski tjesnac utječu dvije rječice: Homerov Skamandar i Simoent; ondje, gdje se obje riječne doline sastaju u primorsku ravan, stoji danas 3 do 4 kilometra od mora na rubu ravnjaka, do 15 metara visoku, jak razvalinski hum; Turci ga zovu Asarlyk (»razvalište«), Evropljani: H i s s a r l i k. Tu je stajala tvrđava (akropola, »višegrad«) novoga grada Iliona helenističkih (poslije Aleksandra Velikoga) i rimskih vremena. Tu je stao iskopavati Schliemann vjerujući, da će tu naći zidove Homerove *Troje*. I zaista: samo malim brojem tankih naslaga odijeljeni od razvalina helenističkoga grada, nađoše se ostanci trojanske tvrđe (»pergama«), kraljevskih dvorova staroga Prijama, okruženi silnim zidovima onakim, kakovi su nam još i danas u južnoj Grčkoj na vidiku u razvalinama grada Mykenâ: zidovi od velikih nepravilnih kamenih trupaca, t. zv. kiklopskih, kakvi se eno god. 1906. nađoše i oko glavnoga hetitskoga grada kod Boghazköja. To bješe *6. razvalinska naslaga*. Niže od ove, 5 metara dublje, nađe se i *2. naslaga;* vidjelo se, da je ovaj 2. grad više puta pregrađivan, da je dakle trajao više stoljeća. Istom još 5 metara niže od ove naslage nađoše se ostaci najstarijega naselja na prirodnom tlu. — Po redu tih naslaga (helenistička je deveta) možemo suditi, da je Homerova tvrđa zidana jedva poslije 1500. godine pr. Is., a da je razorena najkasnije oko god. 1200 pr. Is. Prema tome je početak »drugoga grada« negdje poslije 3000. godine pr. Is., a najstarija su naselja toga mjesta, koje gospoduje nad tako važnim morskim prolazom i nad jednim od dva uska prelaza iz Balkanskoga poluotoka u Malu Aziju, stajala već u ranom IV. tisućljeću pr. Is. Ovakovo vremensko određivanje slaže se i sa sličnim iskopavanjima na K r e t i. Što se dublje kopalo, to se nalazilo sve starijih ostataka oruđa i ostaloga ljudskoga pribora, osobito i lončarskoga; to su a r h e o l o g i č k i v o d i č i istraživanja. A vrlo je važno to, da se vidi, kako su homerske pjesme upravo dobro poznavale mjesne prilike Prijamove Troje, dakle š e s t o g a g r a d a (brojeći odozdo). Tu su dakle, u VI. g r a d u, živjeli vladari naroda Trojanaca, a može

se već unaprijed držati, da su drugdje postojali i Homerovi Teukri i Gergiti: Teukri (str. 72.) ondje, gdje su razvaline na Ballykdaghu više Bunarbašija nad gorskim prodorom riječice Skamandra, a riječ Gergithes stoji u vezi s više mjesta u zapadnom primorju Male Azije, pače i na Kipru. Možda su se i Troji (Trojanci), a svakako i Teukri i Gergiti doselili ovamo morem. Kulturu 6. grada u asarlyčkim razvalinama zovemo mikenskom (po Agamemnonovu gradu »Mykenai« u južnoj Grčkoj), a onu 2. asarlyčkoga grada napose trojanskom.

II. trojski grad. »Trojanska kultura«. — Tlo toga *II. grada* bilo je čovječjom rukom povišeno i poravnano; opseg grada mali je, samo 400 metara, dakle je grad služio samo zbjegom ljudstvu za neprijateljske navale i domom vladaru. Bedemi mu stoje na vrlo kosim temeljima od maloga kamenja, a sagrađeni su od velikih četverougaonih sušenih cigala s umetnutim drvenim gredama; ulaz na kapije brane iznutra veliki zidovi, a na više mjesta brane bedeme ispupčeni branici nalik na kule. Pozna se, da se ova tvrđava pregrađivala i k jugu nešto razmicala, pri čemu su se i kapije premještale; k jednoj kapiji treće gradnje vodi kos put položen velikim kamenim pločama. I inače vidi se kod treće pregradnje tehnički napredak: kameni temelj manje je kos, kapije su izgrađene u zgradu s dvostrukim zatvorima. U svemu: ova je tvrđa postojala dugo vremena; napokon je uništena vatrom, valjada neprijateljskom, možda za one poplave narodâ, koja je konačno donijela Hikse u Egipat a oborila Hammurabijevu dinastiju u Babiloniji. U središtu posljednje pregradnje, u velikom dvorištu, stajala je vladarska zgrada, do koje vođaše poseban kapijski put; ona je velika dvorana s prednjim trijemom; usred nje je ognjište. Uz tu zgradu stajalo je više manjih sličnih zgrada; osim ovih sačuvano je još samo malih četverougaonih soba. Sve te građevine načinjene su od velikih i pomnjivo rezanih sušenih opeka na kamenim temeljima, pa imaju i kamene pragove; u stijene umetnute su u dužinu drvene grede; direci vratâ i uglovi stijena obloženi su drvenim gredama, koje stoje na kamenim osnovkama. Tlo je od nabite gline. Stubova nema.

Vidi se, da se za stoljećâ, što je taj grad postojao, napredovala vještina građenja i obilje i vrsnoća kućnoga pribora. Od ovoga su žare s čovječjim licem značajne za *trojansku*

kulturu. Ornamentika posudâ linearna je, pa se po tom načelu ravnaju i prikazbe sunca, drveća, jelenâ, pasa i ljudi. Razvila se kamena tehnika: izvrsno izglađenih sjekira i batova tvrda kamena, ali se vidi već utjecaj kovinskoga stila. Takih se sjekira našlo u posebnoj zgradi uz bedem zajedno s čavlima i kuglicama od zlata i srebra i s kuglicama od fejanse (ulaštene ilovače); bez sumnje to bijaše vladarska riznica. — Našlo se i mnogo kamenih likova nalik na daske, jamačno prikazbe idolâ; neumješni su, jer umjetnost ovoga kulturnoga stupnja još ne misli — a umjela bi — da čovječji lik baš prikaže; ona ga hoće samo da nagovijesti, jer u njoj još vlada samo načelo crtâ. — Dotle su se stale upotrebljavati kovine: zlato i srebro za ures, a mjed (bakar) s jakom primjesom kositera (tuča = bronsa) za oružje i kućni pribor. Našli smo i kamenih kaluna za lijevanje kovinâ. Dakle je trojanska kultura 2. grada mješanica kamena i kovine. Zlata se kopalo u samoj trojskoj okolini (= Troadi), a možda se dobivalo i trgovinom iz Lidije; odakle je dolazilo srebro, a pogotovu kositer, ne znamo. U podrtinama trojanske kulture našlo se i velikoga blaga (u velikim ilovnim posudama ili uzidana). To su drage kovine i druge dragocjenosti vladara i njihovih žena, a u isti mah vidljivi izraz njihove moći i njihova sjaja; njime su sebi vladari i gospoda lako pribavljali pristalicâ i nagrađivali službe. Nalazimo naime i dosta kupâ (čašâ), plitica, vrčeva od srebra, zlata i elektra (mješanca srebra i zlata) — ovoga posljednjega ima i drugdje po Maloj Aziji — jednostavnih zgodnih oblika; no obilno su ornamentovani (ukrašeni) dijademi (vijenci za gospodske glave), ogrlice, igle za kose, naušnice s dugim privjescima od zlatnih listova, narukvice; tu često nalazimo ures rozetni ili spiralni (kao cvijet ili zavojnica). Na nađenim ilovnim vretenima ima i značaka kao od kakova kursivnoga pisma.

Značajni su za trojsku zemlju visoko nasuti grobni humci (mogile); to ističu i Homerove pjesme. Ima ih što uz more, što na samačkim visovima usred ravnicâ. Nasulo ih je već vrlo staro vrijeme, još za 1. i 2. trojskoga grada, a ima ih još i iz grčkoga vremena. Takih grobnih domova ima doduše posvuda na zemlji, pa i u Makedoniji i Trakiji, ali ih osobito mnogo vidimo na zapadnom maloazijskom primorju u dolinama rijeka Kaika (Bakyr-Čaja) i Herma (Gediz-Čaja), a onda se dalje u

Lidiji ispinju velike grobne mogile lidijskih kraljeva. Ima ih i na ravninama Frigije, ali ih nema u sjevernim zemljama Male Azije, gdje su se mjesto toga izrovale grobne odaje u gorskim stijenama, pa se kasnije kod toga razvila osobita građevinska i plastična dekoracija. Odatle je onda najposlije nastao odasvuda osamljeni pešterski grob, najsavršeniji u Likiji. — U onakvim grobnim mogilama, pričahu kasnija koljena, pokopani su drevni božanski ljudi (heroji) ili takvi junaci, koji padoše u boju. Na takovu je grobu, Ahilejevu, žrtvu svoju prinio i kralj Aleksandar Veliki.

Daleko prostranstvo te kulture. — Kultura, kakovu nadosmo najprije u II. trojskom gradu, bila je na daleko rasprostrta, svakako po svim zemljama Egejskoga mora, pa i u maloazijskom sredozemlju, bar u sjeverozapadnome mu dijelu. Još obilnija je bila na levantinskom otoku Kipru uz neke značajne crte; tako značajnih za Kipar posudâ našlo se ne samo po Egejskim otocima, nego i u Etruriji (Tirseniji) italskoj. No na Kipru prevladava mjed (bakar) nad kamenom, a već od početka III. tisućljeća veliki je ondje domašaj eufratske (babilonske) kulture u vezi s političkim dosegom velikih država s donjega Eufrata (kraljevi Lugalzaggisi, Sargon i Naram-Sin). — Velika jednoličnost te »trojanske« kulture po tako dalekim prostorima dovodi nas do te misli, da je i žiteljstvo tih krajeva bilo jednolično, a isto ono, koje je bilo starosjelačko u cijeloj *Maloj Aziji.* Jamačno je već i u to vrijeme bio i pomorski saobraćaj vrlo živ po svim otocima i primorjima tih zemalja, jer se bogatstvo i moć već stare (druge) Troje osnivalo na osobito istaknutom smještaju toga grada na vratima tako važnoga morskoga prolaza iz južnih mora u Crno. A škrbotinâ kiparskih posuda našlo se u egipatskim arheologijskim nalazištima iz vremena 12. dinastije između 2000. i 1800. pr. Is. na ulazu u faijumski jezerski kraj (Kahun kod Illahûna); u Troji su neki nalasci po svoj prilici iz Egipta. Svakako su postojale i veze s Balkanskim poluotokom i dalje sa srednjim Podunavljem. — Ne može se poreći, ali se za sada ne može izravnim činjenicama potvrditi, jesu li i koliko su zemlje kulturnoga Orijenta i zemlje trojanske kulture vojnički i državno utjecale u ovo vrijeme jedne na druge. Napose: je li maloazijska kakova jaka država; je li svjetska koja vlast iz eufratskoga (semitskoga) koga središta; je li Egipat Staroga ili Srednjega Carstva za najveće svoje snage (oko 2895.—2540. pr. Is.; oko god. 2000.—1760.) dosegao i u ovo područje? Pa: Je li ona poplava narodâ, koja je (došavši iz Male Azije ili iz bližnjih istočnih zemalja) sa svojim posljednjim valovima oborila u Babiloniji Hammurabijevu dinastiju (oko g. 1757. pr. Is.) i izbacila u Egipat Hikse, donekle potekla i iz područja trojanske kulture ili je li i ta područja samo dosegla i poharala?

II.

Stari gradovi u Grčkoj i na Kreti. — Isti neumorni i oduševljeni istraživač grčkih starina S c h l i e m a n n, poslije sjajnih svojih uspjeha iskopavajući zasute podrtine devet trojskih gradova i naselja, stao je iskopavanjima u grčkim starim gradovima *Mykenama* i *Tiryntu* (g. 1876. i 1884. po Is.) pootkrivati obilnu kulturu otoka i zemalja Egejskoga Mora iz II. t i s u ć l j e ć a pr. Is.; po gradu Mikenama nazvao ju je *mikenskom.* Iskopavalo se dalje na drugim mjestima po kopnu i otocima. Silno razmaknuše naše znanje iskopavanja na velikom otoku K r e t i počevši od god. 1899.: talijanska (Federika Halbherra) u *Festu* (Phaistos) i osobito engleska Arthura E v a n s a u *Knosu* (Knossos), pa i po drugim mjestima (amerikanska u *Gurniji*).. Evans je arheologijske naslage (kasnije od mlađih vremena upotrebe samoga kamena za oruđe i oružje) razdijelio na troje i nazvao ih po mitičkom kretskom kralju Minosu: »*rane minojske*«,* »*srednje minojske*« i »*kasne minojske*«; svaki taj razdio raspada se na 1., 2. i 3. Prema tomu je na Kreti: 1. »rano minojsko doba I., II. i III.« (zaobljeno rečeno: od 3000. do 2000. godine) i »srednje minojsko I.« s t a r i j a k u l t u r a t u č a; srednje minojsko I. čini p r e l a z k 2. »srednjem minojskom II.« ili kulturi p r v i h p a l a č a n a K r e t i, k t. zv. vremenu »k a m a r e s k o g a« stila, započetu oko 2000. godine; 3. »srednje minojsko doba III.« i »kasno minojsko doba I., II.« c v j e t a n j e j e k r e t s k e k u l t u r e, koje se započelo oko god. 1700. Za ovim periodom onda istom nastupa »kasno minojsko doba III.«, istovetno s m i k e n s k i m vremenom ili kulturom, kako je nalazimo u VI. trojskom gradu (Prijamovu) i u Agamemmonovim Mikenama.

* »Minojsko« se ime dalo po imenu mitskoga kralja M i n o s a, o kojim su kasnije Grci pripovijedali kao o svemožnom starom kralju na Kreti.

Nalaske kretskih iskopavanja nadopunjuju iskopavanja po *Kikladskim otocima*. Nalasci najnižih naslaga na Kreti pokazuju nam, što li su preteče mikenskoj kulturi, ali pokazuju nam i to, da je kultura »mikenskih« građevina i naselja po Grčkoj i u VI. trojskom gradu samo nastavak starije jedne i životnosnije dugovjeke kulture, kojoj je središte bila Kreta. Pojedine periode razvitka pokazuje nam i na Kreti red naslagâ kao i kod drugih iskopavanja, ali potpunu sigurnost pa i samo približno određivanje godina osiguravaju nam nalasci ljudskih rađevina — kretski u Egiptu i egipatski na Kreti. A to znači, da je između obiju područja u to vrijeme bilo trgovačkoga i drugoga saobraćaja.

Veze Egejskoga pomorja s Egiptom. — Na sjevernom primorju otoka Krete, na jednom brežuljku blizu kasnijega grada Knossa, stajala je u II. tisućljeću prije Is. velika vladarska palača, a bez sumnje podno nje stajao je »veliki« ili »širokoprostorni« grad (varoš), kako ga zove Homer. Podrtine joj kasnije grčko kazivanje zvaše labirintom (»labyrinthos«). Tlo zapadnoga njezina dvorišta leži $2\frac{1}{2}$ metra pod sadašnjom površinom brežuljka, a pod tim tlom iskopale su se redom naslage starijih građevina iz vremena, koje je Englez Evans nazvao »srednjim minojskim III.« i »kasnim minojskim I. i II.«, dakle u cvjetanju kretske kulture. Pod ruševinama te palače leže razvaline neke starije palače; u njima su se našle ilovne posude sa crtežima i prikazbama takova stila, koji nauka, po prvim nalascima u kretskom kraju Kamaresu na prigorju najviše kretske Ide, zove *kamareskim*. Taj stil neko je vrijeme vladao na Kreti i na Kikladskim otocima. A pošto se razlominâ takovih posuda ovoga stila u sve većem broju nalazi u razvalinama prijestolnice *Sesostrisa II.*, egipatskoga kralja velike 12. dinastije, u današnjem mjestu Kahunu kod Illahûna na ulazu u jezersko područje Faijûm, a ta je prijestolnica bila zapuštena već za 13. dinastije: to je vrijeme, kad su se te kretske posude u Egipat donosile, određeno godinama 1906. do 1780. pr. Is. Tako se isto u jednom grobu egipatskoga grada Edfua (grč.: Abydos) našla krasna kamareska posuda, a s njome i pečatâ kraljeva Sesostrisa II. i drugoga mu nasljednika Amenemheta III. (oko 1849.—1801. pr. Is.). — Pod tom naslagom »kamareskoga« doba leže ostanci mnogo oskudnijih naselja, debeli nešto $1\frac{1}{2}$ metar, ispunjujući vrijeme od nekoliko stoljeća

prije 2000. godine kao počeci više kulture; to je Evansovo »rano minojsko doba I., II., III.« i kao prelaz »srednje minojsko doba I.«. Odavle niže do prirodnoga tla naslaga je debela do $6\frac{1}{2}$ metra; njezino vrijeme još je poznavalo samo kamen za pravljenje ljudskih radnja (»novo kameno doba«, t. zv. »neolitsko«). Zgradâ se tu nije našlo, ali je mjesto ipak bilo stalno naseljeno, jer je u gruhu nađeno bezbroj komada posuđa; bit će da su tadašnji stanovi bili od rogoza ili od slame pokrite blatom. Debljina te naslage i drugi znaci uvrštavaju tu naslagu u IV. tisućljeće prije Is., a možda čak i u V., jer je dosta deblja od one, koja dijeli II. trojski grad od najstarijega naselja. Ornamentika posuđa pokazuje sličnost s ornamentikom iste arheologičke periode na Kipru, a i oblik je isti koji se zajedno s istom »linearnom« i »geometrijskom« ornamentikom našao i u predhistorijskim (dakle prije 3300. pr. Is.) naslagama u Egiptu (u današnjim ondje mjestima Negâdi, Ballâsu i El-Amrahu). To pokazuje već za ta pradavna vremena na živ saobraćaj između Egipta i Krete (i uopće s Egejskim zemljama), a takovo se ukrašavanje posuđa našlo osobito i u Trakiji, pa i u Bosni.

Negdje potkraj IV. tisućljeća stala se upotrebljavati mjed, i tada se u razvalinama pojavljuju ostanci prvih zgrada; tako u Sitiji, u istočnom dijelu Krete, ostanci kuće od običnoga kamenja i ilovače, okruglasta (ovalna) tlocrta kao i u *Orhomenu* i drugdje u Srednjoj Grčkoj, a tako isto i u Tesaliji, razdijeljene na komorice; ali ima ostataka kućâ i pravokutna tlocrta. Bogatiji ljudi zakopavaju se u podzemne kamene okrugle građevine, gore pokrivene nadstrešenjem kamenova, tako da nastane kao kube (kupola); to su preteče kubetnih grobova (grč.: »tholos); što je veća taka građevina, to je duži kameni hodnik (grč.: »dromos«), koji dolje vodi do ulaza u grob. Ilovne se posude sada već peku crno ili tamno-crveno; ornamentika se bojadiše bijelo (na crno površje); obličje i geometrijska ornamentika slažu se uopće s onim, što se našlo u II. trojskom gradu i dovodi nas daleko u III. tisućljeće. Osim vezâ kretsko-egejskih krajeva sa maloazijskima i s Kiprom uvijek se poznaju i veze s Egiptom: u njihovim se naslagama našlo izvrsnih posuda od sijenitskoga i drugoga tvrdoga kamena, bez sumnje donesenih iz Egipta za 1. i 2. njegove (tinitske) dinastije (oko god. 3315. — oko 2895. pr. Is.);

naprotiv se u grobovima 1. egipatske dinastije nalazi posudâ, koje potječu iz Egejskih zemalja. Rano su se na Kreti upotrebljavali i (valjkasti ili prizmatski) p e č a t i od kamena, ilovače ili slonove kosti iz Egipta, a onda i probušeni pečati oblika dugmetskoga, kako se u Egiptu počinju nositi sa 6. dinastijom (počevši nekako od god. 2540. pr. Is.); u jednom starom grobištu na pristranku brežuljka *Agia-Triadi* kod kasnijega grada *Festa* (Phaistos, na južnom primorju srednje Krete) ovješeni su taki pečati mrtvacima oko vrata...

Grad Filakopi na otoku Melu i otok Kreta. — Već dakle početkom »ranoga minojskoga vremena« (od početka III. tisućljeća) vlada istolika »t r o j a n s k a« kultura počevši od Kipra i unutrašnje Male Azije preko Egejskog Mora dalje k zapadu, stojeći u međusobnoj izmjeni s kulturom gore k sjeveru do daleko preko Dunava, a more posreduje veze s Egiptom, kao što preko maloazijskoga kopna dolaze utjecaji iz daljega istoka. Pa dok Troja i Kipar ostaju u glavnome na istom razvitku, počinju napredno kolo voditi *Kikladski otoci*, što osobito pokazuju nalasci otoka *Mela*. On uvelike izvozi, sve do Egipta, male trupce tvrdoga vulkanskoga kamena opsidijana, koji se lako i oštro kala na tanke pločice pa je osobito podesan za noževe, britve i vrhove strjelica. Od prastaroga ondje grada, današnjega *Filakopâ*, ima mnogo ostataka, a pravokutne kuće i pravci ulica pokazuju smišljeno građenje. Na ostancima ovoga najstarijega grada kasnije se sagradio nov grad iz *»kamareskoga vremena«* s uskim pravilnim ulicama i jakim utvrdama, a ondje je na istome mjestu nastao i treći tvrdi grad, kretsko-mikenskoga vremena.

Već u najstarijem filakopskom naselju i u grobnim nalascima s drugih otoka ima kultura, kako se razvila sredinom III. tisućljeća, oblike obilatije nego li na Kreti. Kao urezane urese posuda — osim trakâ, romba (pačetvorina) i uglatih pruga — vidimo već i razne krugove, grane i slično, a već se našao ocrt i ribe i duga uska čamca s dugim krmilom, sasvim slično kao što je naslikano i na starim egipatskim posudama. Pomalo se pojavljuju i preteče crte z a v o j n i c e (spirale), a u prazne prostore uvršteni su ocrti vodenih ptica i četveronožaca u trku, pa i l j u d î. Nalazi se već i mjedenih bodeža, pa se svagdje opaža, da već vlada k o v n a kultura. A onda, potkraj III. tisućljeća, naglo iskoči napredak otoka *Krete*. Kreta odsada

v o d i kulturno kolo Egejskoga svijeta. Osim općih grobova za siromašnije ljude ima velikih kamenih četvorokutnih grobnih komora s vratima od velikih kamenih trupaca; u srednjoj Kreti ima općih grobova okruglasta oblika, početak kubetnih grobova. U grobovima se uopće nađe i dragocjena pribora: tako u grobovima kod šila Mokhla našlo se obilna uresa od zlatnih pločica, kao i u Troji, i zlatnih i draguljnih lanaca, zatim mnogo posuđa od šarena kamena, izvrsno rađenih, sličnih egipatskima, ali bez sumnje domaćih. Tako sudimo, da je Kreta bila tada vrlo naseona, a pristaništa kod Mokhla i bližnjega otočića Pseire kazuju nam na živ pomorski saobraćaj ne samo po Egejskome Moru, nego i u daleki Egipat. Znatni ostanci građevina vide se na istočnim izbojcima toga velikoga otoka — na istočnom primorju kod mjesta Z a k r a i *Paleokastra*, a kod S i t i j e i M u l i a n e na sjevernom —, pa osobito jako na istočnom dijelu središta toga otoka: u sjevernoj primorskoj ravni kod grada *Knossa*, a na južnoj vrlo plodnoj kod grada *Festa* (Phaistos); oba ta grada gospodare nad pristupom od mora, ma da 1 sat daleko od njega. Da istočna polovina Krete kulturno i inače preteže, pokazuje i to, što je za cijeloga starijega vremena sveto (bogoslužno) težište otoka bila gora D i k t e (2000 m), a ne Ida (premda visoka 2500 m). U Dikti je bila sveta pećina, u kojoj je velika gorska božica rodila nebeskoga boga (Zeusa); tu se našao zidan oltar i mnogo posvetnih darova, a među njima više žrtvenih stolova, pa na jednom ima i n a t p i s ispisan k r e t s k i m h i j e r o g l i f i m a; ima tu i mnogo škrbotina od posudâ, počevši od ranoga geometrijskoga stila pa do kasno-minojskoga (mikenskoga). Tu se dakle vrlo revno služilo kroz cijelo II. tisućljeće.

Kretska (»minojska«) kultura. — Prema tome je sjedište kretske kulture i s t o č n a polovina Krete, koja se prostrla prema jugozapadnom izbojku Male Azije pak je na udarcu putova iz Egejskoga Mora u Levantinsko, sa triju strana okruženo zemljama visoke stare kulture: Kilikijom, Sirijom s Palestinom, i Egiptom. Kasniji grčki Krećani nazivali su pređašnje stanovnike te istočne polovine Krete »E t e o k r e t i m a« (a zapadne: »Kydonima«), pri čemu bi, odbivši od te složenice riječi opći naziv »Kretes«, ostalo ime »E t e i« (jednako: »Heti«?, »Hati«? = Hetiti?); oni bi bili, došavši onamo, dali zamaha onoj višoj kretskoj kulturi II. tisućljeća,

koja se započela kamares-stilom, stegnutim na samu Kretu. A i ono *kretsko pismo* s a m o s e t u n a d e. U grčko vrijeme ti »Eteokreti« živjeli su samo na jednom dijelu istočne Krete, u gradu Praisu, a sačuvalo se od njih više natpisa pisanih grčkim slovima, ali jezikom nama još nerazumljivim. Ne znamo, kako da sudimo o tome, što su se žitelji daljega maloga otoka Karpata k istoku od Krete zvali još u 5. stoljeću pr. Is. »Eteokarpati«; da nijesu i oni: »Heti, Hati, Hetiti s Karpata«? Samo tjelesno obličje tih starih Krećana, kako ga prikazuju domaće i egipatske prikazbe, nije pravo maloazijsko, a gotovo je sigurno, da su oni isto što i »K a f t i« (stare uspomene Biblije zovu otok Kretu: »Kaftor«), koje Egipćani 16. i 15. stoljeća pr. Is. poznaju da su jaki pomorski narod s osobitom i visokom kulturom, istom, koju mi sada zovemo staromikenskom. A kasnije vidimo te iste ljude u bližnjoj vezi s dva druga pomorska naroda: s gusarskim L u k k i m a (Lykima) Amarnskih vremena (oko g. 1400.), kasnije nastanjenima na jugozapadnom izbojku Male Azije (u Likiji), prema Kreti, jezično srodnima (po kasnijim grčkim vijestima) s »Eteokretima«, — i u 13. i 12. stoljeću (str. 71. i 73.) s T u r š a m a (Tirsenima), pa dakako i s ostalim »pomorskim narodima« iz izvješća egipatskih kraljeva Merenptaha i Ramsesa III. Svakako su ti došljaci, »Eteokreti«, bili ili postali *silan pomorski narod*, i njihovi su vladari gradili palače na vidiku mora, kojim su im oružane lađe plovile, trgujući i plijeneći.

Kraljevske palače na Kreti. — Iz prelaznoga vremena »srednje-minojskoga I.« (prema koncu III. tisućljeća) našlo se svakojakih ostataka u Knossu i u kućama i grobovima P a l e o k a s t r a; blizu ovoga grada našao se i sveti okrug na brdu P e t s o f u, pun malih ilovnih posvetnih likova ljudî osobitim načinom odjevenih, životinja i pojedinih údova. Kopajući u zapadnom dvorištu *palače* u F e s t u našlo se (uz mnogo drugih izgrađenih prostora) ostataka četverokutne komore s niskim kamenim klupama uza zidove, a u sredini je usađena žrtvena ilovna tamna ploča, na rubu ukrašena zavojnicama na slovo »S« i crtežima malih goveda; na onim klupama položene su se našle kamene i ilovne zdjelice, plitice i vrčevi; tu je dakle bilo n e k o s v e t i š t e. Od ovakih naprednijih osnovaka razvila se zatim mnogo viša kultura; središte joj bjehu *starije palače* kod Knossa i Festa. Ne znamo, jesu li ti dvorovi

s njihovim gradovima bili svaki za sebe prijestolnica posebnih država — jedne sjeverne (Knos), a druge južne (Fest) — ili su to bili dvorovi istoga kralja. No jedno je vanredno značajno: dok je na pr. II. filakopski grad na otoku Melu, istoga vremena, utvrđen bio bedemima, a tako isto i mnogo stariji II. trojski grad, pa su utvrđeni bili i dvorovi na grčkom kopnu: to ni grad i dvorovi Knossa ni Festa niti naprosto nijedno naselje na Kreti n i j e s u b i l i u t v r đ e n i ni sada a ni u budućem (»mikenskom«) vremenu. Tu sumnje nema, da je otok Kreta bio siguran svoga mira, da je dakle jaka njezina flota bila g o s p o d a r i c a s v i h o k o l i š n i h m o r a.

Obje p a l a č e građene su na isti način, s mnogo soba, hodnika, skladišta i pivnica, sve to postavljeno oko vrlo prostranih četverokutnih dvorišta. Na podlozi lomljena kamenja stijene su od sušenih opeka; kameni upornjak drži krov, a često i okrugli drveni stubovi na kamenoj podlozi i s pravokutnim završnim kamenom. Vidi se, da su se često izvodile nove gradnje, valjada zbog slabe trajnosti sušenih opeka, a i prema novu ukusu; vladar u Festu kasnije je sagradio i novu palaču bliže moru, kod današnje A g i a - T r i a d e. — U tim zasutim ruševinama nalazimo ostatke k u l t u r e, koja je d a l e k o v i š a od najstarije kretske, pače i od kikladske. To se najbolje vidi na ilovnim posudama. Tako je na pr. posuda oživljena crtežima složenima najljepše. Uz punu crnu (ili tamno smeđu) i jasno žutu mast pređašnjih posuda uzima se sada još i bijela i crvena; ornamenti crtama, krugovima i rozetama izmjenjuju se zavojnicama i stilizovanim vodnim biljkama, listovima i cvjetovima. Htjelo se, da cijela posuda bude svojim ukrasom kao jedna cjelina; prema tome su i milovidni oblici samih posuda, a često se razbira, da se radnja ilovačom ravnala prema kovnim posudama. Vrhunac ovoga stila, koji se zove po sadašnjem selu K a m a r e s u na gori Idi, pada oko god. 1900. pr. Is. (str. 110.); bit će da su se u to vrijeme i gradile one v l a d a r s k e p a l a č e. Zanimljivo je, da se kamareski stil uklanjao realističkom ponavljanju prirode, pa da i ne prikazuje živa bića, što je oboje radio stariji stil; cijela posuda ima biti samo cjelina, oživljena svojim šarenilom u harmoniji. Već nešto 100 godina kasnije nalazimo na Kreti posudâ tamnije masti, od koje se izdižu bijeli ljiljani, ili je na svijetloj osnovi vjerna slika obotnice

s mnogim hvataljkama. Time kretsko posudno slikanje ulazi u daljnji razvoj, u kretsko-mikenski stil.

Kretsko pismo. — U ono se vrijeme stalo na Kreti razvijati pismo, i to slikovno: ocrti ljudi ili udova čovječjih, oružja i oruđa, lađa, životinja, grančica i cvjetova, sunca, mjeseca i zvijezda; od oružja vrlo često vidimo sjekiru dvosjeklicu; češće ima i samo više crtica na okupu ili samački, oboje na pečatima. Odavle se razvila slikovna (hijeroglifska) kursiva (tekuće pismo), a nalazimo je mnogo na probušenim ilovnim prizmama i okruglim pločicama od ilovače, često i uz otisak slikovnih pečata. U ovih prizama i pločica jasno je da su oni znaci pravo pismo, no u starijih pečata možda su to samo simboli, koji nagoviještaju koju osobu ili koji pojam. Vrlo često na onim prvima ima znakova brojeva na osnovu desetinskom, kojima se označuju popisi vrčeva, ormara i skladišta u palačama. Od toga su se kursivnoga pisma pomalo razvila dva sustava linearnih kursiva. Jedan se rasprostro po cijeloj Kreti; drugi se upotrebljavao samo u Knossu i to u posljednje vrijeme kretske kulture, poslije pregradnje stare palače; tu je onda sasvim i istisnuo onaj prvi sustav. — Kretsko se pismo još nije odgonenulo; kada to pođe za rukom, nadamo se, da će i drevna prošlost područja Egejskoga Mora steći jasnijih vidika.

Nova kultura kretsko-mikenska. — Otprilike u vrijeme ovoga obrata pada velika pregradnja ili nova gradnja palače na Knossu. U njoj se sačuvalo nešto ostataka fresko-slika na stijenama; tako: mali jasno-modro naslikan dječak, koji na polju bere bijelo cvijeće (proljetni šafran) i u vrč ga skuplja. U isto vrijeme ima mnogo ostataka vrlo razvite fejansne (»fayence«) industrije u dubokim pivnicama kasnije palače; ilovna tehnika preuzeta je iz Egipta, ali su motivi gotovo svi (osim pupova i cvjetova lotosa) sasvim domaći; inače vidimo na slikama krepku prirodnost (naturalizam) i oštro motrenje bilinskoga i životinjskoga života, protivno konvencionalnim (uobičajenim) ukrasima kamareskoga stila. Oboje se vidi ne samo na savremenim posudama, nego i na fejansnim relijevima, utisnutima u obljepu zidova. Prekrasna je na jednom zidu prikazba gorskoga kraja, gdje pase divlja koza sa svojim mladima, a jedno je sisa (blizu toga prizora i tele sisa kravu); kraj toga stoje prikazbe s mora: vodno bilje i bljušture na hridima na morskom dnu; osobito su krasne leteće ribe. Slična se slika našla u II. filakopskom gradu (str. 112.), jamačno od kretskoga slikara. Istomu stilu, rano-mikenskomu, pripadaju i ženski fejansni likovi s vrlo razvitom nošnjom: u ruci drže zmije ili im se zmije ovijaju oko ruka i vrata sve do vrha naglavka: to su ili zmijske čarobnice ili božice. Na osnovu starih idola bogova nešto su se razvili sadašnji božanski likovi: već se prije utvrdilo, da su jedni od njih prikazbe babilonsko-kiparske božice spolnoga života; od dviju drugih božica jedna nosi u ruci cvijet — božica vegetacije —, a druga, božica rata, nosi dvosjeklu sjekiru, taj maloazijski (i hetitski) simbol boga ratnika i gromovnika Tešuba ili Tarkua (str. 77.). Tako na krasnu kamenu sarkofagu toga vremena iz velikoga jednog kubetnoga groba u Agia-Triadi nadomak gradu Festu s prikazbama pokojničke žrtve stoje na stepenastoj osnovci dva debla, a na njihovim vrhovima vidimo dvosjekle sjekire; na njima sjedi golub. Među jednim i drugim deblom izlijeva svećenica livenicu žrtvu, dok druga žena donosi dvije košarice, a jedan čovjek prati taj sveti čin udaranjem u liru. Na drugoj nekoj slici izlazi iz grobne kapele duh pokojnikov, omotan u plašt, a pred njim stoji paoma.

b) Vjerovanje, arhitektura i umjetnost.

I.

Već po tome, što kretske vladarske palače kod Knossa i Festa nisu bile utvrđene, rekosmo da je siguran znak, da su kretski vladari bili gospodari mora, dakle i Egejskih otoka i po svoj prilici i istočnih i južnih krajeva grčkoga kopna a i bližnjega maloazijskoga primorja. Vidi se utjecaj Krete u II. filakopskom gradu na Melu, tada najvažnijem kikladskom otoku; uvoze se kamareske posude ne samo onamo, nego i na otok Theru, pa na grčkom kopnu u gradove Mikene i Tirint. Otočani Egejskoga Mora ipak su održali svoj posebni stil i dalje ga u rano-mikenski razvili i, uz važne doduše preobrazbe, nametnuli ga kasnije i Kreti.

Maloazijska vjera i kultura. — Nema sumnje, i vidjeli smo na istočnoj polovini Krete, da je velik bio vjerski utjecaj Male Azije u tom kraju. Može se pak zamisliti, sudeći i po kasnijim stoljećima, da je taki bio i na

cijelom području Egejskoga Mora, možda čak i po tome, što je tu u davnini bilo istorodno stanovništvo (str. 103.—104.). A kolika se moć, ne samo politička nego i kulturna, razvila u M a l o j A z i j i, dokazuje nam postojanje i širenje drevne maloazijske prosvjete i vjere u kasnijem grčkom narodu, a bar za II. tisućljeće jamstvom nam je silna i kulturna hetitska država sa svojim gradovima i osobito sa velikom svojom prijestolnicom. Svakako su H e t i t i i njihovi prethodnici Luviji, ma da nijesu starosjedioci u Maloj Aziji, tu prastaru kulturu ondje i prihvatili. Imposantna ona dvojna nasuprotna povorka bogova urezana u stijene prodola *Jazylykajskoga* (str 77.) k istoku od današnjega grada Angore blizu sela B o g h a z k ö j a, koja prikazuje vjenčanje mladoga boga proljeća sa zemnom božicom *Velikom Materom*, veličanstvena je simbolizacija maloazijske vjere s velikim njenim nebeskim bogom rata i oluje, koji u jednoj ruci drži snop munja, a u drugoj dvosjeklu sjekiru (»l a b r y s«), Tešubom ili Tarkuom (str. 77. i drugdje). Eno na K r e t i svagdje tih simbola: dvojna sjekira, golubica, a oboje na deblima drveća (str. 117.). Po v j e r o v a n j u, napose nam predanu u maloazijskoj zemlji P a f l a g o n i j i i F r i g i j i, bog neba, stvaralac života, zimi je sponama (smrću?) ili snom sapet; u proljeće im se otme (= bog S a n d o n grada Tarsa u Kilikiji i s k u l p t u r e kod *Ivrîza;* str. 78.). Ove misli najsavršenije su izražene u bogoslužju i mitu (božanskoj priči) na Kreti, a preuzelo ih je grčko vjerovanje o porodu vrhovnoga grčkoga boga Zeusa: u pećini gore Dikte na Kreti rodila je velika zemna božica Rea (Mati bogova, Velika Mati) dječaka, boga neba; pčele mu donose meda, koza Amaltheia doji ga, gorske nimfe (vile) paze ga i dvore. Ali je dijete nejako, a neprijateljske ga sile hoće da unište. Zato se na obranu okupi oružana omladina, Kureti, i bučno igraju oružani ples, ne bi li plač djeteta nadglasili i time nedali, da mu viku začuju neprijatelji. Kad je dijete odraslo, bude gospodarom svijeta (= Tešub). No trajna mu vlada ne može biti, jer eno s jesenI zamire priroda; bog umire; kazivao se i njegov grob kod grada Knossa.

Viersko jedinstvo maloazijsko-egejsko. — I inače se dosta jasno već za najstarije vrijeme vidi uopće v j e r s k o neko j e d i n s t v o e g e j s k o - m a l o a z i j s k o; to nam pokazuje već opće rasprostranjenje onoga glavnoga (nama

poznatoga kao) »hetitskoga« boga T e š u b a ili T a r k u a, koje jamačno ovamo seže iz velike davnine, s različnim pokrajinskim imenima. I Karima je glavnim bogom, i to kao ratni (»Zeus Stratios«) s velikim kasnijim svetištem u Labrayndi* (»labrys = ona dvosjekla sjekira) kod grada Mylase, a u sjeverozapadnoj Frigiji kao »Zeus gromovnik« (Zeus Brontôn); u Lidiji je »munjevni i gromovni bog«. Takvi su specijalni munjevni i nebeski bogovi gospodari pojedinih krajeva i njihovih svetišta i gradova, ali uvijek i s općom oznakom »svevišnji«, »gospodar«, »kralj«, ili sjede na visokim brdima (Zeus brda Ide u Troadi ili u divljem Olgassys-gorju u Paflagoniji); — vidjeli smo ono u hetitsko-egipatskom ugovoru kraljeva Hattusila III. i Ramsesa II., kako se za svjedoke uzimaju takvi bogovi gospodari pojedinih gradova i krajeva (str. 67). Pravih građenih hramova doduše ne nalazimo u Egejskom području ovoga vremena, a ne znamo ih ni za Malu Aziju (možda u gradu Hattiju), ali svagdje ima posvećenih mjesta za bogoslužje (na Kreti na gori Dikti, Jazyly-kaja kod Hatti-grada) ili sveta komora u vladarskoj palači kod Knossa. Kasnije nalazimo u Maloj Aziji, baš kao i u egipatskom i semitskom svijetu, da hramovi i svetišta imaju velikih imanja s mnogo podređenoga seljaštva (kmetova), kojima upravlja moćno svećenstvo: tako su kasnija svetišta božice Artemide u Efesu i boga Apolona kod Mileta svakako predgrčka; tako i svetište »Zeusa [Tarkua] Zakletve« u južno-kapadočkom gradu Tyani. — Razumljivo je, da su svetišta (bogovi) svojim vjernima davali i upute, »proricanja«, što se kasnije uvelike razvilo napose kod nekih svetišta; izravno to ne znamo iz ovoga staroga vremena.

Da su v e l i k u z e m s k u b o ž i c u maloazijsku osobito poštivali i ti stari Krećani, vidjeli smo (str. 117.); no dok je na Kreti njezin sin znatniji, to u Maloj Aziji stoji na odlučnu ili prvome mjestu ona, velika rodna mati »*Mâ*« ili »*Ammas*« (»Velika Mati«). Bogoslužni predmet (simbol ili zamjena) joj je na pr. u gradu P e s i n u n t u (u Frigiji) svet kamen; ali ona živi u prirodi i osobito u gorama kao »Gorska Mati« s dodatkom imena gore (na pr. »idska«, »sipylska«) ili nazvana

* S tom riječju po svoj je prilici u vezi i riječ »labyrinth«; možda se slično zvalo i koje svetište na Kreti ili u gradu Knosu a i sama kraljevska palača, koja se može pomisliti i kao svetište i kao dvorovi.

»K y b e l e«. Ona hrani sve, što u prirodi živi, lik joj u Efesu ima zato mnogo dojaka; ondje slave njezino rođenje na način sličan kao ono rođenje Zeusovo u gori Dikti na Kreti, oružanim plesovima. U trojskoj gori Idi služe joj grdni divovi Daktyli kopajući u rudnicima. U proljeće joj nabuja snaga života, pa onda je lavovi ili pantere nose kroz šume, a za njom ide sve, što je živo u gori. Pridruže joj se i ljudi, sluge njene (»korybanti«), pa u opojenoj povorci, s talambasima i frulama, slave, divlje raskalašeni, »javljenje« božice (»epifaniju«). A tada se velika zemska božica vjenča s bogom neba (skulpture kod Jazyly-kaje) ili se sva razdragana predaje lijepu mladiću A t i s u, božanstvu srodnu bogu Sandonu od Tarsa. Obojica su predstavnici vegetacije, koja živi i — umire. Zato podlegne Atis smrti, ranjen od vepra. A onda se žalosti velika božica; s njome se žaloste i ljudi divljim svečanostima, koje su za Malu Aziju osobito značajne. Najglasovitije su bile u »pontskoj« K o m a n i na rijeci Irisu (= Ješil-Irmak, utječe u Crno More) i u kataonskoj na Saru-rijeci (utječe u Levantinsko More), oba već u krajevima k istoku od velike rijeke Halysa (Kyzyl-Irmaka). U ovom se komanskom bogosluženju božičine sluge sami bičuju, pa i mrcvare si golo tijelo, ranjavajući ga dvosjeklicom sjekirom, i svojom krvlju škrope božičin lik i oltar. Ovakovo vjersko ludilo išlo je i do najvećih skrajnosti u oba spola (kastracija); bilo ga je i u sjevernoj Siriji (u Bambyci = Hierapolu), u Lidiji, na Kipru i u Armeniji. — To sve znamo dakako iz kasnijih vremena, ali možemo suditi, da mu je korijenje bilo već u davnoj davnini. Koliko je pak na maloazijsko i onda dalje i na egejsko vjerovanje i bogoslužje utjecalo to, što su već u IV. tisućljeću pr. Is. prodrle u Malu Aziju vlast i kultura e u f r a t s k i h z e m a l j a starih vremena (str. 95., 96.), ne možemo još u mnogom prosuditi, a i e g i p a t s k i stariji utjecaj nije jasan; možda će nam se jednom više toga reći, kad se odgonene pismo »hetitsko« i kretsko. No općenim i o s n o v n i m utjecajima vjerovanja najstarijih kulturnih koljena čovječanstva imat ćemo kasnije prilike ocrtati glavnu sliku.

Kraljevstvo »Amazonaka« hetitsko. — Jedno jošte: svagdje u Maloj Aziji i na Egejskome Moru pričalo se kasnije o *Amazonkama*, ratničkim ženskama, koje ne mare za spolni život, pa oboružane dvosjeklom sjekirom krstare po zemljama i boj biju s muškarcima. Na zapadnom maloazijskom primorju

one da su osnivale gradove; Homer zna, da su na rijeci Sangariju (Sakariju) vojštile na Frige, da su udarale na grčke heroje i da ih je Ahilej pobijedio. Grčke ih priče u prvom redu dovode u vezu sa zemljištem rijeke Thermodonta (ondje grad Themiskyra) k zapadu od rijeke Irisa; tu su na njih vojštili heroji Tesej i Heraklo, pa su u pradavnini Amazonke odavle pošle i protiv grada Atene. A vrlo je zanimljivo ovo: Baš u onim krajevima oko Thermodonta (od Sinope do Temiskyre) nekada je bila država K i z v a d n a, također nastanjena *Hetitima*, pa njezin vladar Sunassura sklapa ugovor s Mursilom III., s velikim kraljem od Hatija (str. 90.); iz Kizvadne udala se k r a l j e v n a P u d u k h i p a za toga velikoga kralja od Hatija i (možda kao baštinica od Kizvadne) dovela svoju Kizvadnu opet u državnu vezu s velikom hetitskom kraljevinom. Pudukhipa je znatno utjecala i u sklapanju saveznoga ugovora s Ramsesom II., a poslije je bila suvladarica svome sinu (str. 90. i d.), dakle je u hetitskim zemljama vrijedilo *»materinsko pravo«*. I u j u ž n i m krajevima Male Azije vladali su Hetiti: u Kilikiji i Solimiji; pa i na zapadu i na egejskome maloazijskom primorju između Troade na sjeveru pa Karije, Likije, Pisidije i Pamfilije na jugu, dakle i u dolinama glavnih zapadnih rijeka, Kaika i Meandra, koje iz sredozemlja vode k Smirni i Miletu. Svagdje su tu tragovi velike države, preteče frigijske i lidijske, a ta je mogla biti samo hetitska. To kaže i golemi lik Božice Matere Kybele (Grci ga kasnije nazvaše: »*Niobin* lik«) s natpisima njegove niše*; zatim produženje velike vojne ceste do mora, t. zv. »Memnonova cesta«. H e t i t s k o c a r s t v o držalo je dakle iz sredozemlja sve tri velike strijeke na izlaze na tri mora: na Crno, Egejsko i Levantinsko. A to se dobro pamtilo i onda, kad toga carstva već davno nije bilo. — Kad je onda grčko spominjanje zametnulo ime hetitsko, znalo je još i za odlučni položaj hetitskih kraljica; hetitski je kralj bio živo božanstvo Sunca, a ovo je u H e t i t â žensko, dakle božica — kralj je dakle b o ž i c a, pa je na jazylykajskim reljejevima i prikazan takim, u ženskom svećeničkom odijelu, a tako su prikazani i svećenici na *relijevima u Üjüku* (str. 78.), pa i bradati likovi jazylykajskih relijeva nose slično odijelo. K tomu

* »niša«, franc.: »niche«, engl.: »nich« ili »niche«, njem.: »Nische« = udubeni prostor u sobi ili gdje drugdje.

još i vjerski običaji, po kojima se zamjenjuju funkcije muškoga i ženskoga spola*... Naposljetku, kad već davno nije bilo hetitskoga carstva, ali su ostala vidljiva djela njegova, počeše grčki Jonjani pričati o nekadašnjem carstvu žena Amazonaka: one su vojevale; one su osvajale zemlje i gradile gradove, hramove i drumove. Ipak ostade i u kasnijim vremenima jedno veliko muško ime, i to u I. kraljevskoj lidijskoj dinastiji: posljednjega kralja te dinastije otac zvao se (po grčkom) »Myrsilos«, a to »Mursil«, kako se zvao i hetitski kralj 14. stoljeća pr. Is., otac Hattusila III., saveznika Ramsesa II. Bez sumnje su ti lidijski kraljevi I. dinastije — premda stisnuti indoevropskim Frizima, koji su bili iz Balkanskoga poluotoka provalili u Malu Aziju i po svoj prilici znatno pomogli oborenju hetitske velike kraljevine koncem 13. i početkom 12. stoljeća kao dijelovi one velike poplave »sjevernih naroda« (str. 70.—76.) — sebe i svoj narod držali pravnim nasljednicima velike hetitske dinastije Subbiluliumine i njezina naroda.

II.

Tako zatekoše Egejske zemlje ona plemena, koja bjehu praoci kasnijih Helena, Grka. Na samom grčkom poluotoku Heladi zatekoše stariju trojansku kulturu, t. j. kulturu II. trojskoga grada (str. 105.—109.); no na heladskim arheologijskim naslagama ne nalazimo nastavka te trojanske kulture, kako ga vidjesmo na Kreti, t. j. kamaresku, jer što se kod iskopavanja u Mikeni i Tirintu našlo kamareskih predmeta, uvezeni su sa Krete. Praoci Grkâ dođoše dakle u vrijeme naslaga još najnovije egejske kulture, t. zv. kretsko-mikenske (str. 116.). Protivno se na Kikladskom otoku Melu — kako vidjesmo (str. 112.—117.) — može pratiti i sustavni razvitak od geometrijskoga (trojanskoga) stila k ranomu mikenskom time, što se mjesto ravnih crta upotrebljuju zavojnice, valovite crte, kružnice i druge krivulje, među kojima već vidimo listovâ i grančica, ptica i riba. No taj melski stil

* § 37. hetitskoga zakonika, nađena u Boghazköjskim kraljevskim arhivima (izdana u njemačkom prijevodu ove godine 1922.), određuje ovo: »Ako rob slobodnu mladiću poda bračnu cijenu, smije ga uzeti za milosnika; nitko mu to onda ne smije braniti«. Ne znamo, što je, »ako slobodan čovjek« to učini.

podjedno je značajno oprečan kretskomu kamareskomu, jer koliko radnje i zaostale za tančinom i savršenstvom, ipak je kasnije nadvladao i kretskim stilom, ali znatno preobražen.

»Mikenski« gradovi. — Tako se u isto vrijeme pojavljuje najnovija kultura ovoga staroga Egejskoga svijeta: kultura »nova minojska« (= »srednja minojska III.« i »kasna minojska I., II.) *novih* i najrazvijenijih palača na *Kreti, III. filakopskoga grada* na otoku Melu, *VI. trojskoga grada* (»Prijamova« ili homerskoga) kod ulaza u Dardanelski morski tjesnac, pa u utvrđenim kraljevskim gradovima u istočnoj Grčkoj: *Mikenama, Tirintu, Argu, Amiklama* (k jugu od kasnije Sparte), *Ateni* (na akropoli ili višegradu), *Orhomenu*, na *Kopais-jezeru* (oboje u kasnijoj Beotiji) i na *Pagasejskom zaljevu* — svagdje, gdje je kasnije grčko pričanje zadržalo spomen sjajnih vladara i velikih junaka. Po ruševinama onoga grada, gdje je sadašnja nauka izvodila prva iskopavanja, zovemo ovo vrijeme mikenskim, a još bismo ga ispravnije mogli zvati *kretsko-mikenskim*. Starije i novije doba te kulture dobro označuje gradnja i sadržaj kraljevskih grobova mikenskih: grobovi na rovove (rovni grobovi) — najkasnije u isto vrijeme, kad je u Egiptu bio prelaz od Srednjega Carstva u Novo (13. i 14. dinastija i dinastije Hiksa; oko 1788.— oko 1580.) — i *grobovi na kube* (kubetni grobovi) — u vrijeme snage egipatskoga Novoga Carstva (18. i 19. dinastija, oko god. 1600.—1200. pr. Is.). Vršak te kulture stoji u prvom dijelu ovoga drugoga doba, »*u ranom mikenskom*«.

U kraljevskom gradu (tvrđavi) *Mikenama*, desno za glavnom kapijom (»Lavljom«), ima okrugao prostor s promjerom od 26½ metara. Tu se naišlo na bar 7 uspravno u živac kamen isječenih rovova; u njima je bilo 19 kostura muških i ženskih. Imali su, osobito u 4. rovu (grobu), pokojnici vanredno obilnih dragocjenih uresa, datih im da ih ponesu u drugi svijet: zlatnih krunskih vijenaca (dijadema), vrlo fino na rozete izrađenih; zlatnih ili srebrnih a zlatom utkanih čaša sa živim relijevnim prikazbama; zlatnih dugmeta, zlatnih prstena s relijevnim bogoslužnim prikazbama; bodežnih držaka; ornamentiranih zlatnih listova; komad srebrne zdjele s utisnutim zlatom, sa dramatski živom relijevnom prikazbom nekoga ratnoga događaja; zrcalni držak od slonove kosti; zlatan idol s tri goluba; fino izrađenoga

tučanog (brončanog) oružja i t. d.* Mrtvaci su na licu imali zlatne pokojničke krinke sa značajnim »grčkim« profilom, a grobni stupci s relijevima (na pr. prizor, gdje junak na bojnoj dvokolici, s kopljem u ruci, goni neprijatelja) označivali su, je li tu pokopan pokojnik ili pokojnica. Nad 4. grobom stajao je žrtveni oltar. — U donjem mikenskom gradu (u varoši) ima razito u stijenu usječenih grobova: pristup (hodnik, grčki: dromos), vratni ulaz (grč.: stomion) i grobna komora. Ovaki »građanski« grobovi čine građevinski prelaz između onih gore u tvrđavi i između posebnih velikih građenih grobova n a k u b e dolje izvan utvrđenoga grada; tako u Amiklama u Lakoniji, u Atici, u Tesaliji i na Kreti. U Orhomenu su Grci takov grob zvali »riznicom Minijinom« a u Mikenama »riznicom Atrejevom«. Ovaj je najveći od svih i ovakvi su grobovi upravo značajni za mikensko-kretsku kulturu, pa nas sjećaju ideje egipatskih piramidnih grobova. Zidan hodnik u brežuljku vodi na vrata u presvođen glavni prostor. Ovomu je tlocrt kružnica, pa se ta komora gore poput košnice sve više sužava u svod. Do ovoga velikoga prostora ima posebna grobna komorica. Vrata takve mikenske grobnice ukrašena su umjetnički izrađenom nadstrešnicom, koju nose dva vitka stuba. Orhomensko kube ukrašeno je na način ćilimskoga veziva; u amiklejskoj grobnici našle su se dvije č a š e, najsjajnija zlatarska radnja ove kulture: prikazuje lov i onda pitomljenje divljega bika, koji zatim mirno pase; cijela je prikazba vrlo živa i sva je u kretnji, a krepka. Mnogi kubetni grobovi jesu upravo savršene gradnje, a ideja je uzeta od okrugle kuće davnih stanovnika.

Za primjer utvrđena kraljevskoga grada neka nam služi g r a d u M i k e n a m a. Smješten je u skrovnoj dolinskoj jaruzi na stijeni visokoj 278 metara; uskim se sedlom drži brda visoka 800 metara, a na protivnoj strani slazi u široku ploštinu, na kojoj je bila neutvrđena varoš. Tlocrt grada nepravilan je trokut, kojemu je vrh okrenut k strani onoga sedla. Glavni ulaz u grad brani naprijed jedna kula, a nad kapijom, nadsvođenom jednim jedinim silnim kamenom, stoji u trokutu glaso-

* U 4. grobu, najodličnijem po dragocjenom sadržaju, našla se i srebrna kravlja glava sa zlatnim rogovima — kao simbol velike grčke nebeske kraljice Here?

viti simbol i grb mikenskih kraljeva: na dvostrukom kamenom podnošku propeo se prednjim nogama sa svake strane po jedan lav — lice mu je okrenuto prema polaznicima, a među njima je stub, koji zajedno s nadglavkom nešto nadvisuje one dvije lavlje glave. Zidovi utvrdâ, ponajviše »kiklopski« (od velikih netesanih kamena), debeli su 3—7 m. (U *Tirintu* su južni i istočni zidovi široki do 17½ metara, jer su u njima galerije, koje vode u posebne komore u zidu.) Od »Lavljih vrata« vodi put uzbrdo do viših dijelova grada, a onda se k jugu uspinje preko 20 kamenih stepenica u pravokutno popločeno dvorište palače (usred dvorišta stoji u Tirintu zidana žrtvena jama). Od dvorišta k jugu diže se sama palača. Glavni su joj dijelovi (kao i u Tirintu i drugdje): trijem, predvorje i velika dvorana (grčki: »megaron«). Trijem je u Tirintu imao dva drvena stuba među dva ugaona upornjka; troja su vrata vodila u predvorje, a odavle je vodio bez vratnica jedan otvor, sagovima prevješen, u gospodarevu dvoranu; njoj su stijene bile urešene slikarijama, a nad njima je tekao alabastrov rozetni friz* od modra slitka (»kyanos«). Četiri drvena stuba, svaki prema jednom kutu, nosila su nadvišen gredni krov, a u sredini dvorane bilo je okruglo ognjište od 3·30 m promjera... Takovu gospodsku dvoranu opisuje i Homer, t. j. kad su grčke epske pjesme nastajale, još su svojim očima pjesnici gledali ovake sjajne gospodske dvorove... Od predvorja vodili su hodnici u druge odaje, a obilazno se dolazilo u gospođinski dom, koji se nalazio uz gospodarevu dvoranu: dvorana manja od gospodareve, ali i ona je imala ognjište. U palači bilo je i drugih prostora, za oružje i živež. Iz otražnjega dvorišta izlazilo se u Tirintu na manju kapiju kroz bedeme van preko zavojita stepenasta puta. U mikenskom gradu bio je na palači jedan viši sprat, u koji se s dvorišta palače uzlazilo stepenicama. I taj grad ima otražnju kapiju, a osim toga u bedemu tajan hodnik, koji se izvan bedema nizbrdo 80 stepenica produžuje podzemno, dva puta pravokutno lomljen; svršava se u bunar usiječen u stijenu; u nj donose glinene cijevi vodu iz vrela Perseje. — Slično su građeni i drugi takvi kraljevski i gospodski gradovi, a tako i veliki grad na a t e n s k o j akropoli. Osobito se ističe pro-

* Franceski »frise«, engleski »frieze« ili »frize«, njemački »Fries« = pojas ornamentike ili relijeva ili slika gore na zidu podno krova.

storom svojim onaj za nas bezimeni grad na sjeveroistočnoj strani K o p a i s-j e z e r a u Beotiji sa 6 metara debelim »kiklopskim« zidovima; unutrašnji promjer utvrđenoga prostora mjeri 865 metara, dakle je to bila prava utvrđena varoš s gradskim žiteljstvom; kraljevska palača bila je tek do sjevernih bedema. Danas je to jezero umjetnim načinom isušeno, pa se time dobilo plodno polje; isto su učinili i u predgrčko vrijeme oni davni kulturni stanovnici toga kraja, raširivši ona 23 prirodna ponora kroz brda prema Eubejskom moru. A cijeli niz malih »mikenskih« tvrđica stoji na sjevernom rubu jezera i vlada nad putem k moru. Tako je i argolidski kraj imao (osim gradova Tirinta, Mikenâ i A r g a) još oveći broj takih manjih tvrdih mjesta; osim toga su Mikene, koje gospoduju gorskim prevalama prema korintskoj prevlaci, bile trima građenim cestama onamo vezane; tako isto bile su vezane i s Tirintom i Argom, a »svetom« cestom i sa svetištem nebeske božice (Here), s tim bogoslužnim središtem zemlje Argolide.

Veliki kraljevi na Kreti. Obnovljene im palače. Drugi kraljevi »mikenski«. — U ovo vrijeme pada i najveće blagostanje i moć *kretskih vladara*, koji pregrađuju stare svoje *palače* ili na istom tlu grade nove (str. 116.). U K n o s s u je to otvorena (neutvrđena) svečana građevina razvrstana oko velikoga središnjega dvorišta. Pred glavnim ulazom na sjeveru stoji ulazni trijem s dvojnim redom četvorougaonih upornjaka. Drugi takav ulaz na zapadnoj je strani iz prednjega dvorišta popođen velikim kamenim i crveno nažbukanim pločama; put vodi kroz ulazni prostor sa 1 stupom među dvjema »antama«* i onda dugim hodnikom, širokim 3·3 m, u oltarsko dvorište, odakle se uzlazilo gore ka glavnim odajama gornjega sprata. Na stijenama onoga hodnika naslikane su bile svečane povorke, kako je to bio običaj i u E g i p t u. Idući dalje dolazi se u veliko središnje dvorište (60 m dugo i 25 m široko); odavle k istoku bili su drugi dijelovi palače niz pristranak brežuljka, na kojem je palača građena; tu su bila barem tri sprata. Lijepo građene i udobne stepenice spajale su spratove i zaravanke, a mala unutarnja dvorišta davala su svjetlosti. Kraljevska dvorana (»megaron«) bila je u gornjem spratu zapadnoga dijela palače. — I podrumski sprat značajan je u tom dijelu; tu ima 18 uskih komora, s ulazima iz duga hodnika, 3.4 široka, koja teče od sjevera k jugu, koliko je tu palača duga; sjeća onih bedemskih galerija u Tirintu (str. 125.). U tim komorama stoje i danas dugi redovi crveno ukrašenih visokih ilovnih vrčeva (neki su visoki i do 2 metra) za spremanje ulja, vina, žita i t. d. U nekim komorama utisnute su u tlo četverokutne spreme, obložene tankim alabastarskim pločama a zalivene olovom i pokrivene kamenim pločama, koje potpuno pristaju; neke od njih imaju dvostruko dno; — bit će da se tu čuvalo kraljevsko blago. Možda je upravo mnoštvo i zamršenost tih podruma dalo povoda grčkoj p r i č i o »L a b i r i n t u (iz koga ne možeš izlaza naći, kad si već ušao) kralja Minosa, a sama riječ možda potječe od »labrys«, one dvosjekle sjekire kao vjerskoga simbola glavnoga boga hetitsko-kretskoga (str. 119.). — U podrumskom spratu zanimljiv je prostor, koji evropski kopači nazvaše »prijestolnom dvoranom«; u nj je dolje vodilo predsoblje. U toj »prijestolnoj dvorani» vidimo o desnu ruku u sredini zida kamenu »prijestolnu« stolicu, napravljenu kao da je od drva, s neobičnim naslonom oblika hrastova lišća, a sjedalo je prema tijelu izdubeno. Desno i lijevo kamene su klupe, a prema njima vodi stepenica u dublji prostor, dug 12·90 m, a širok 2·44 m; pogled onamo ide između 2 drvena stuba i drvene ante poprečna zida. Da to nije bila prijestolna dvorana, razumije se; možda je bila kupaonica. — Nije se očekivalo, ali zapravo nas i nema iznenaditi i nalazak nečega kao p o z o r i š t a u ovakvoj palači, bez sumnje za gledanje vjerskih mitologičkih prizora; moglo je primiti do 500 gledalaca. (Takovo »gledalište«, grčki »theatron«, ima i u palači u Festu.) Taj je prostor pod vedrim nebom, na sjevernom kraju popločenoga sjeverozapadnog dvorišta; tu se u pravu kutu sastaju dvije široke stube (sjeverna i istočna; ova ima 18 stepenica); tako nastaje u onom pravom kutu četverokutan prostor, koji je popločen. Tako zagrađuju stepenice to četverokutno dvorište, u kojem su se izvršavala »prikazivanja«, budući da su stube donekle zagrađene jednim zidom pa dakle nijesu bile za pristupanje, nego za sjeđenje. Svakako je tu zametak kasnijih grčkih pozorišta. — Cijela je palača vrlo dobro kanalizirana i ima svoj vodovod. — Palača mikenskoga (kasnoga minojskog) perioda u F e s t u ima jednostavniji

* »ante« = stubovi, koji uza zid podupiru poprečnu gredu ili poprečni kamen.

nacrt, ali jedinstveniji, pa je sačuvana mnogo bolje od knosske; ali pojedini nalasci nijesu ni toliko brojni ni zanimljivi kao u Knossu. — Mnogo su važniji nalasci u manjoj palači Agia-Triadi nadomak Festu; pripadala je vladaru, koji je stolovao u Festu.

III.

Umjetnost. — Može se reći, da se duša i vrijednost kojega naroda ogleda u njegovu jeziku, u njegovoj vjeri, poeziji i umjetnosti. Iz jezika i poezije tih vremena nije nam iz Egejskih zemalja sačuvano ništa, ako nije možda neizravno štošta prešlo u grčku epsku (homersku) poeziju. Vidjeli smo pak, kako mikensko-kretska umjetnost teži na sve veće savršenstvo građe i izražavanja. U prvom redu znamo to po građevinama, koje osobito u mikensko-kretsko vrijeme pokazuju silnu snagu svladavanja masa i težnju na ljepotu. To potonje pokazuje arhitektura najviše u kretskim palačama, a gospodski dom mikenski (u Mikeni i t. d.) postao je tipom za gradnju kasnijih grčkih hramova. — Mikensko slikarstvo svagdje je samo ukrašavanje stijenâ, u tome se ogledajući u egipatsko i babilonsko. Najradije su se slikale *svečane povorke* muških i ženskih u prirodnoj veličini; dosta nam se toga do danas sačuvalo sa divnom svježinom bojâ. Najljepši nam je u tome ostatak profilna, gotovo gola, *slika mladića*, koji objeručke nosi vitku posudu; ponosno držanje mladića živo se kosne gledaoca, a crte su povučene živom prirodnošću; profilna crta lica plemenita je i sjeća najboljih plodova klasičke grčke umjetnosti. Crte drugoga nekoga *lika, ženskoga*, puno je milote i nježnosti pa donekle i nevine koketnosti, a bez nametanja. Jedan *minijaturni fini friz* prikazuje svečan zbor muške i ženske čeljadi sučelice šarenoj zgradi, u prerezu sa nadvisitim srednjim dijelom, prikazuje dakle: predvorje (»pronaos«), glavni dom i otražnji dom (»opisthodomos«) zgrade; u prvom i trećem prostoru po jedan stub drži krov, a u glavnom drže ga dva; — to je dakle po svoj prilici prerez grčkoga hrama, ako nije možda ipak samo prikazba kakova oltara. — Veliko vajarstvo (skulptura) ostavilo nam je spomen svoj u *lavljim relijevima* nad mikenskom gradskom kapijom i u relijevnim grobnim stelama mikenskim; u Knossu je znatna mramorna glava lavice, a ulomci jednoga relijeva u štuku daju nam na pr. jaku *glavu bika* silne prirodne istinitosti, kakvu nije htjela dostići ni klasička umjetnost grčka; otvorena usta riču, nozdrve se nadimaju, debele oči iskaču, uši se ispraviše. Vajarski predmeti za upotrebu i komadi za ukras (na pr. frizi, rozete) u dragocjenim vrstama kamena pokazuju, koliko je već savršeno bilo obrađivanje kamena. Najsjajniji taki komad jest crn steatitni *poklopac*, s relijevima, jedne posude iz Agia-Triade: neobično naturalistička povorka vojnika, a na dvoje ju dijeli skup četvero pjevača: 1 čovjek sa sistrom (muzičkim instrumentom) i tri libijske (afričke) ženske; vojnici koračaju sve po dva, a predvodi ih gologlav vođ u oklopu. Ravan najboljim radnjama grčke plastike lik je od slonove kosti (nekada bio je bojadisan); prikazuje gola čovjeka koji, zatrčavši se silno, sada s naprijed zanijetim vitkim tijelom lebdi u zraku preskačući neku neoznačenu zapreku. Od rezbarskih predmeta ističu se: obilno ukrašen *ogledalski držak iz mikenskih grobnica* (str. 123.), gore se vide dvije pognute dražesne glave; *češalj* od slonove kosti iz Spate u Atici (u dva razita reda sve po jedan prema drugom okrenuti krilati lavlji sfingi; među njima gore stoji rozeta, a dolje još jedan sfing); igraća daščica, iz Knossa, s uloženim raznim geometrijskim oblicima, a obrubljena rozetama ... sve to od zlata, srebra, slonove kosti, bjelutka i modre staklovine. — Sredstvo mikenskoj sitnijoj umjetnosti bijaše kovna industrija, koja se vrlo razvila. Još blizu velike umjetnosti stoji tučan (brončan) lik *tužalice žene* s tipskom mikenskom »volant«-haljinom babilonskoga kroja, možda sveštenoga; ona srerbna *glava krave* ili *bika* iz Mikena (str. 124.). Na jednom komadu mikenske *srebrne zdjele* (str. 123.) prikazuje se gdje pred nekim gradom biju vojnici (ponajviše goli) boj, i to: donji lukom i strjelicom, a prednji gornji zamahnutim na metak kijačama, za njima stoje dva odjevena bradata zapovjednika; u daljini se s visokih kula vide zaprepaštene žene, a kao da i nešto bacaju na obranu — sve to u najvećoj živosti. Dvije divne *čaše* s utornom (utisnutom) zlatnom radnjom *iz Amikala* (Vaphio; str. 123.); na jednoj se živo prikazuje lov na bika, a na drugoj bikovi mirno pasu ili su upregnuti u posao. — Izrađivanje zlatnih prstena i rezbarija u dragocjeno kamenje (karneol, halkedon, sardoniks, ametist) može se donekle mjeriti s radnjama helenističke i rimske umjetnosti, a izvodile su se one radnje po svoj prilici u

svim glavnim mjestima; u mikenskom su se gradu našle radionice takova rezbara. — Najviše samoniklosti pokazuje mikenska umjetnost svojom ornamentikom (ukrašavanjem), prenesenom s kovinskih radnja na relijevno vajarstvo i osobito na umjetno lončarstvo (keramiku); tu vidimo uz linearne sastojine mlađi razvitak na veliko obilje prirodnih oblika: imitaciju lišća, pupova i cvjetova, lepira, grimiznih puževa i morskih životinja, osobito obotnica, s obilnom raznolikošću maštanja.

c) Egejska se kultura ogleda u egipatskim i sirskim spomenicima. Propast egejskih država.

I.

Ocjena mikensko-kretske kulture. — Uzmemo li na um cjelinu ovoga raznolikoga i obilnoga izražavanja kulture u zemljama Egejskoga Mora, jasno nam je, da je tu bujao život ne samo kraljevskih i gospodskih dvorova, nego da mu je podlogom bio marljiv i darovit krepak narod po gradskim naseljima: zanatlijski, umjetnički i trgovački, koji je znao ne samo primati poticaje inostranih kultura pa ih i samoniklo popunjavati i izražavati, nego da je tu bilo i samorodnih misli, znak posebnoga narodnoga i pojedinačkoga individualiteta. Uz to su neprekidne bile vjerske i druge veze i s kulturnom Malom Azijom i preko nje sa zemljama na Eufratu, a osobito jake sa zemljama Levantinskoga Mora, u prvome redu s Egiptom, odakle je mikenska umjetnost uzela prikazivanje biljke papira ili lotosa, paome, a i mnoge crte svoje tehnike, ili na pr. običaj pokojničkih krinaka. Ali naprotiv: bodežne oštrice u grobu kraljice Aah-hotepe 18. egipatske dinastije, premda ispisane egipatskim hijeroglifima, pokazuju sasvim mikensku tehniku.

Što nam kažu egipatski spomenici? — U egipatskim spomenicima imamo izravnih vijesti — pisanih i slikovitih — iz zemalja egejske kulture. Danas je evropska nauka složna, da oni »Keft-ljudi« (Keftovci [»Kftiu«, »Kfto«, »Keftë«]) egipatskih izvješćá nijesu stanovnici ni otoka Kipra (s kojim su Egipćani imali redovan trgovački saobraćaj) ni zemlje Kuë (Kilikije), nego da su to upravo Krećani i uopće

Egejci. Jer egipatske slikovne prikazbe tih ljudi, njihovih posuda i ornamenata na njima potpuno se poklapaju s ljudma i kulturom Egejskoga mora, a i naziv, da su oni »iz zapadne zemlje«, slaže se s time (isporedi zemlju »Kaftor« u Bibliji i »Kâftiu« u jednom londonskom medicinskom papirusu!). Prema tome bi i osobiti tip pomorskih egipatskih lađa, što ga ljetopisi Thotmesa III. za razliku od »gebalskih« (sjevernofeničkih) zovu »keftiuskim«, značio u 15. stoljeću pr. Is. one lađe, koji plove na Kretu i u Egejsko More pa su prema takom dalekom i opasnom plovljenju i građene. Još bolje nas u tom uvjerenju utvrđuje, što te egipatske keftiu-lađe dovoze drvene stubove, a vidjeli smo, da se ovi upotrebljuju kod gradnje gospodskih mikenskih dvorova. Egipat i onako nema drveta za takve građevne svrhe, a paoma nije za njih podesna; sa sirske (feničke) gore Libana doduše dovoze Egipćani drvenu građu, ali u popisima o tome baš se ne spominju stubovi. I uvoz iz drugih predmeta, koji su bez sumnje iz egejskoga područja, napominju pisani egipatski spomenici: na pr. zdjele nalik na glavu bika, ili »šavabti-posudu kftiuske radnje, gvozdene (?) posude i jednu srebrnu ruku«, koju šalje neki vladar od »... ntinaja«.

S time se slažu i slikovne prikazbe, na pr. u grobu odličnoga Egipćanina Rehmirêa za kralja Thotmesa III. (oko 1501.—1447.), gdje su na stijenama vrlo dobro sačuvane slike četiriju povoraka poslanikâ s darovima: iz Etiopije (Kuš), Jemena i Somali-zemalja (Punt), Sirije i »Kftëa«; nad glavama ovih posljednjih kaže natpis: »Dolazak u miru kneževa od Kftë-a, otokâ u sredini mora«. To dakle nijesu podanički darovi, nego takovi, koji se po diplomatskom običaju donose kod tih prilika. A egipatski umjetnici, koji imaju uvijek oštro oko za razlike obličja i nošnje, te su »keftijske« ljude vrlo razgovijetno prikazali sasvim drugačijima negoli ljude iz Libije, Etiopije, Punta, Sirije i hetitskih zemalja, naime onako, kakovih ih i kasnije dobro znamo da su se i kod kuće i u Egiptu prikazivali ljudi iz egejskih zemalja. Isto vrijedi i za naslikane darove, koji su oblikom i ornamentikom sasvim isti kao i naši nalasci na Kreti i drugdje (na pr. iz grada Ialysa na otoku Rodu), a različni su od sličnih nalazaka drugih zemalja. A baš prikazbe darovanih umjetnih (od dragocjene kovi) glavâ životinjskih na toj slici u Rehmirêovu grobu iste su, kojima su

se slični originali našli u Mikenama, Knossu, Naupliji (u Argolidi) i na Kipru. Isto vrijedi i za slike »keftijskih« posuda u grobu Senmuta, preodličnoga ministra kraljice Hatšepsute, suvladarice mladoga Thotmesa III. (str. 55.).

No za dokaz, koliko su se i po drugim zemljama cijenile radnje egejske umjetne industrije i stoga ih trgovina donosila u ove tuđe zemlje, vidimo, da i Sirci i Hetiti donose u Egipat darove egejske provenijencije, na pr. u grobu preodličnoga Egipćanina Amenemheba za kraljeva 18. dinastije sve do samog Thotmesa III. Koliki je utjecaj materijalne kulture egejski, i napose kretsko-mikenski, pokazuje i prodiranje egejske nošnje na slici nekoga Sirca u drugom nekom egipatskom grobu.

Egejski nalasci u Egiptu. — Još u mnogo starije doba vidimo gdje u Egipat ulaze neki elementi egejske ornamentike, tako na pr. egejska crta zavojnica (»spirala«) za kralja 12. dinastije Sesostrisa (Senvosreta) II., koji je u faijumskum kraju gradio sebi piramidu. Za stanovanje tolikoga mnoštva radnika nastade tu poseban grad; njegovo se mjesto danas zove Kahun blizu Illahûna. Tu su sadašnja iskopavanja našla silu škrbotina egejskoga posuđa tako da sudimo, da je već onda, dok je trajao taj grad (oko god. 1906. do 1780. pr. Is.), bila ondje naseobina Egejaca. A možda je već i Sesostris I., gradeći svoju piramidu kod Lišta, upotrebljavao egejske radnike. Tu zavojnicu stali su tada Egipćani uzimati najprije za obrubljivanja kraljevskih žigova, t. zv. skarabejâ,* a i za obrubljivanje egipatske riječi »nefer« (= lijep). Na onim kahunskim škrbotinama vide se i tvornički ili vlasnički takovi znakovi, koji živo sjećaju kiparskoga i kretskoga silabičnoga (slovčanoga) pisma; među njima su i oni česti znakovi dvosjekle sjekire i kvakastoga krsta, jer jedno takvo slovo ima oblik kvakastoga krsta 卍 i 卐, inače u Egiptu nepoznata; razmještaj njegovih crta poslužio je za kraljevski skarabej, da se egipatski znak spojenja Gornjega i Donjega Egipta razmjesti na način toga kretskoga slova; gore i dolje napisan je egipatski hijeroglif, koji znači: »lijep« i »dobar«. I u gornjo-egipatskom gradu Edfuu (Abidu) iz vre-

* Skarabej; vrsta insekta: »govedar«; njegovu prikazbu upotrebljavali su Egipćani za znak (simbol) neumrlosti.

mena 12. dinastije našle su se škrbotine egejskih posuda kamareskoga stila.

Poslije jačega prekinuća egipatsko-egejskih veza za gospodstva Hiksâ u Egiptu one se opet jače javljaju. Ovamo pada i nalazak mikenske okrugle drvene ploče u Sakkari, svagdje ukrašene naturalističkim relijevima; prikazuje se kraj obrastao drvećem i drugim biljem. Ploča je razdijeljena na 4 polja, a u svakom je prikazana jedna životinja. Tako i jedan lav, koji se uhvatio u mrežu i zato pao; ali ga je umjetnik prikazao tako, da su lavu prsa i trbuh upravljeni dolje, a stražnje su noge upravljene gore — baš kao da je lavlje tijelo okrenuto za 180° oko njegove sredine; t. j. dva su različita trenutka u događanju spojena u jedno. I gle! baš takvu umjetnikovu pogriješku ili dosjetku nalazimo i na glasovitoj mikenskoj čaši iz Vafija (Amikle; str. 129.). — Crta zavojnica (spirala) i valovita (»meandarska«) uz rozete postaju upravo »modom« u egipatskoj umjetnosti 18. dinastije, na pr. na stropovima grobova odličnikâ, ali prestaju, kad su navale prekomorskih naroda (za 19. i 20. dinastije) nanovo prekinule veze s Egejskim zemljama. Ipak ostade zavojnica kao trajni element u egipatskoj arhitekturi time, da se počevši od 18. dinastije ljiljanski zaglavak (kapitel) stubova skuplja u zavojnicu (volutu), a slično savijaju egipatski umjetnici ljiljane i u drugim prilikama.

Egejski utjecaj na egipatsku umjetnost vidi se uopće i na većoj živosti kretnjâ u slikovnim prikazbama. Dokaz nam je tomu prizor gozbe na slici u nekom grobu u Tebi: dvije gole plesačice kreću se takovim živim kretnjama, kakve su sasvim neobične u egipatskoj umjetnosti, a i perspektiva je sasvim protivna egipatskom načinu. Ili: u Kahunu nađen je lik lavice, koja stoji na prednjim nogama, baš kao ona dva lava nad gradskom kapijom u Mikenama; baš takvo držanje životinja, kao u kakvu grbu, nalazimo u egejskoj umjetnosti i drugdje, osobito u utornim (utisnutim) radnjama i u rezanim kamenovima.

Takove heraldičke (grbovne) životinje, jamačno religioznoga značenja, nalazimo u Babiloniji već iz IV. i III. tisućljeća. Tako su: orao i više lavova kao skulptura na topuznom dršku vrhovnoga babilonskoga kralja Mesilima od Kiša; dva lava i orao lavlje glave nad njima na topuznom dršku vr-

hovnoga babilonskoga kralja Eannatuma od Lagaša, prikazani na glasovitoj »Jastrepskoj steli«; vajani o r a o na srebrnoj vazi lagaškoga kralja E n t e m e n e. Ovamo pripada i d v o g l a v i o r a o prikazan u povorci bogova u prodolju kod Jazyly-Kaje blizu glavnoga hetitskoga grada Hattija, najkasnije oko sredine II. tisućljeća. Jamačno su po tim uzorima rađeni i likovi onih dvaju lavova nad kapijom kraljevskoga grada u Mikenama, ali posredstvom maloazijske arhitekture, gdje ima dosta takovih skulptura, na pr. u (doduše kasnijem) pešterskom grobu »Arslankaji« (turski znači »Lavlja hrid«) u nekadašnjoj Frigiji; uzori takvoj skulpturi sežu u samo hetitsko doba.

Zanimljivo je i ovo: Za 18. dinastije nastao je u Egiptu nov grad na mjestu, koje se danas zove G u r o b (u Gornjem Egiptu, kao ono Kahun za 12. dinastije), a trajao je do vremena Setija II. (19. dinastije). Tu se našlo sigurno egejskih predmeta: tučanih i zlatnih igala sa uškom u sredini igle; — ogledalo s drškom, koji prikazuje golu materinsku božicu: na desnoj joj ruci, dignutoj k prstima, sjedi golub; to nije egipatski motiv, ali je sigurno maloazijsko-egejski. A onda: u mnogim gurobskim kućama u jednom prostoru nalazila se u sredini tla rupa, s promjerom od 70 cm, a s dubinom od 30 cm. U njoj se našlo uresâ, kućnoga pribora i škrbotina lonaca, a to je jednom bilo nekako izloženo vatri (požaru). Kako među škrbotinama ima mnogo egejskih, a u gurobskom se grobištu našlo mnogo plavokosih mumija: to se misli, da je u Gurobu živjela brojna naseobina Egejaca; oni su svoje mrtvace sahranjivali na egipatski način kao mumije, ali su možda ličnu svojinu pokojnikâ na svoj domaći (egejski) način spaljivali. Vrijeme toga nalaska osigurano je nađenim ondje kraljevskim kartušama* Amenofisa III. i IV. i Ramsesa II. Zanimljivo je pak, da se na sačuvanim mumijama vrlo moćne kraljice Tije (Teje), žene Amenofisa III. i matere Amenosisa IV. (str. 49. i 59.) i njezinih roditelja vide neobično plave kose; i inače se općeno držalo, da Tija nije rođena Egipćanka. Pa i veliki broj kasnomikenskih škrbotina našlo se u E l - A m a r n i; slično i kod iskopavanja palače Ramsesa III. kod T e l - e l - J a h u d i j e. — Davni trgovački saobraćaj Egejskih zemalja i Egipta dokazuju i nalasci čisto egejskih biljaka u egipatskim grobovima: tako borovica

* Hijeroglifsko službeno ime kralja, omeđeno eliptičkom crtom.

(J u n i p e r u s p h o e n i c e a L.) u grobu iz vremena 12. dinastije kod D r a h - a b u l - N e g g e i iz 18. dinastije u grobnici kod D e r - e l - B a h r i j a, pa i drugdje, a kod istoga Der-el-Bahrija još i P a r m e l i a f u r f u r a c e a A c h., koja se i danas sa Egejskih otoka uvozi u Egipat. U drugom nekom grobu bilo je malih ilovnih životinjskih likova, vrlo sličnih kiparskim i trojskim; jedan mali čovječji lik nosi preko grudi unakrsnu traku, kakova se češće nađe na kiparskim i trojskim slikama materinske božice pa i na malim likovima tresetišta kraj Ljubljane i u ostaloj srednjoj Evropi.

A zatim nastaje za Egipat vrijeme ratova u odbranu od onih »prekomorskih« naroda (str. 70.—76.), počevši od kralja Merenptaha, gdje nam e g i p a t s k e p r i k a z b e l j u d i pojedinih tih naroda daju jasnu sliku, i kakovi su etnografski bili ti napadači: po obličju, nošnji, oružju, pa i po gradi lađâ, različnoj od sirsko-feničkih i egipatskih. Vidimo jasno različne tipove: maloazijske »H e t i t e« s natrag otisnutom prednjom glavom i prema tome naprijed pruženom nosu (starosjelački maloazijski tip), e v r o p s k i (da tako rečem) tip T e u k a r a i F i l i s t a (kao glavne vojne sile protiv Ramsesa III. u Aziji) s perjatim vijencima na šljemovima; Filisti su obličja jednakoga kao i prije u »K e f t i u a« (dakle Krećanâ i uopće Egejacâ), golobradi; Teukri bradati, ali slična tipa — a brkove i bradu imaju i pokojničke krinke u rovnim mikenskim grobovima; osim toga prikazbe Egejaca baš ovoga vremena na mikenskim posudama imaju bradu sličnu teukarskoj. — Slike tih i drugih prekomorskih naroda posljednje su u Egiptu prikazbe naroda egejskih.

Nalasci u Palestini. — Netom evo vidjesmo nešto dokaza o dugim vezama Egipta i egejskih zemalja, bar preko 1000 godina; takove se veze e g e j s k o - p a l e s t i n s k e zasad odrediše istom počevši od polovine II. tisućljeća. Našlo se u Palestini egipatskih kraljevskih kartuša s egejskim zavojitim crtama (spiralama) doduše već iz 12. dinastije, ali izravni se egejski uvoz javlja istom sa 18. dinastijom, kad je saobraćaj egejskih zemalja najživlji i s Egiptom. Jasno se pak vidi, da su sirsko-palestinski primorski gradovi s prvine dobivali predmete egejske kulture samo s otoka Kipra, a kasnije i iz egejskih zemalja, opet samo preko Kipra; naprotiv za Egipat bila su dva uvozna morska puta: preko Kipra i izravno. U Palestini su

se dosada provela arheologička iskopavanja na 9 mjesta. U mjestu T e l l - e l - H e s y j u (Lakišu; str. 40.) našlo se kiparskih posuda bijele osnovice s crnim ili crveno-smeđim ljestvenim ornamentima, pa i polukuglenih kiparskih zdjelica, kakvih ima u tebskim grobištima 18. dinastije; i nađeni ondje kraljevski skarabeji jesu iste te dinastije, a jedan baš na ime kraljice Teje. Ostanci baš takih posuda vrlo su brojni u nalazištu grada T a a n a k h a (str. 40.); isto tako u 3. naslazi sjeverne i srednje tvrđe kod T e l l - e l - M u t e s e l l i m a (Megidda; str. 55.). Istom s 18. egipatskom dinastijom otok K i p a r stupa u živi saobraćaj s Palestinom i dobiva ondje jak privredni položaj. To je zatim u vrijeme, kad su počevši od egipatskoga kralja Merneptaha stali onamo zapljuskivati valovi onih »prekomorskih« i »sjevernih« naroda, olakšalo (i poslije poraza tih naroda, što im ga je u velikoj bitki zadao Ramses III.) F i l i s t i m a, da preko otoka Kipra čvrsto zakorače u Palestinu, gdje su se pojedini domaći knezovi među sobom trli i svi se skupa opet opirali Egiptu, već i onako skoro oslabljenom. A tada se Filisti domogoše u Palestini onoga odlučnog položaja, kakova ga naskoro prikazuju izraelske historijske uspomene u Bibliji.

Veze s egejskim zemljama odsada su doduše prekinute, ali su žive ostale s K i p r o m, gdje se još dugo držala kasnomikenska kultura. I zato se i u filistijskoj zemlji i dalje u lončarstvu (k e r a m i c i) zadržao isti stil, razlikujući se samo izborom nekih osobitih motiva; tako se na jednom komadu u T e l l - e s - S a f i j u vidi traka ornamentike, koji je raščlanjen sasvim kao metopski i triglifski friz. Taj nam je motiv u arhitekturi poznat već kod alabastarskoga friza u Tirintu i Festu, a kao naslikan ures na posudama vidjesmo ga u Knossu i Tirintu. Skoro se za takim uzorcima stalo u Palestini povoditi i starije žiteljstvo. Prenos pak egejskoga stila vidi se i u a r h i t e k t u r i, u koju su Filisti uveli svoj domaći tlocrt i prerez gospodskoga doma (»megaron«-stil). Osobito je pak zanimljiva s r e b r n a z d j e l i c a iz filistijskoga groba u G e z e r u; ima utornom (utisnutom) radnjom sasvim iste one oblike, kakvih smo vidjeli naslikanih na stijenama egipatskih grobova u Tebi, kad su »Keftiui« zlatne posude na dar donosili u Egipat (str. 131.). Naprotiv su se u A g i o s - O n u f r i j u na Kreti našli kraljevski egipatski skarabeji 12. i 13. dinastije zajedno sa srednjo-minojskim predmetima. A kad su se poslije duge oluje »pomorskih« i »sjevernih« naroda stale nadovezivati veze Egipta s egejskim zemljama, onda se u Egiptu odavle nanovo pojaviše trgovci, ali se oni sada već zvahu — Heleni, G r c i.

II.

Starija grčka plemena: Aheji, Danaji i Javoni. — Kao preteču i uzrok onim napadajima »pomorskih« i »sjevernih« naroda kaže faraon R a m s e s III. u jednom natpisu ovo: »... otoci bijahu nemirni, razasuti u svojim oblicima najedanput«; a opet ovo: »Pokazaše sjeverne zemlje nemir u udovima svojim, među Purasatama, Tàkakarama, oni opustošiše njihovu zemlju«; pa dalje ovo: »Nijedna se zemlja ne održa pred njihovim mišićima, od H-tà, Kdě, Kilakameša, Arattu, Alasa. Oni ih uništiše i tabor zajedno udariše u sredozemlju od Amara«. To znači: Žitelji «zapadne zemlje«, o t o k â, u z n e m i r e n i u svojim postojbinama, iseliše se, napadoše područja Male Azije, na pr. krajeve, koje nastavahu »Htà« (Hetiti), »Kdě« (srednja Kilikija), »Kilakameša« (=»Khilakku« u babilonskom jeziku, t. j. istočnu Kilikiju) pa i »Alašju« (Kipar). Potisnute pojedine ljudske gomile iz napadnutih zemalja pridružiše se ovoj struji — i eto ih na kopnu i moru pred granicama faraonova carstva, a s njima i »uznemireni« »s j e v e r n i« narodi. To je upravo u ono doba, kad se stara egejska kultura f o r m a l n o svršava, kad joj se slikovni oblici izražavanja zamjenjuju sasvim drugima, stilom geometrijskim, ma da duševni sadržaj kulture ostaje isti i živi dalje u kulturi helenskoj, grčkoj. Došlo je dakle u Egejske zemlje n o v o p l e m e, krvlju doduše srodno: u zemlje mikenske kulture, koje su počevši bar od kasnih minojskih vremena nastavali ili im gospodari bili *Aheji* (grčki: »Akhaivoi«, egipatski: »Akaivaša«), *Danaji* i *Javoni* (Jonjani), provalili su *Dori* (Dorani).

Vidjeli smo, da su staru egejsku kulturu — trojansku i rano-minojsku — razvili narodi srodni ili isti s maloazijskima, pa je i u čisto historijsko vrijeme bilo njihovih plemenskih ostataka usred grčkoga naroda ili na rubovima njegova područja. Njihov je bio i II. trojski grad. A više stoljeća kasnije, poslije god. 2000. pr. Is. (str. 109.), pridođoše među njih nova plemena

jaka, vrlo darovita, koja zagospodovaše većim dijelom egejskoga područja; od njihove navale pade i izgorje II. trojski grad. To bijahu Aheji, Danaji i Javoni. Dođoše sa sjevera, odakle će se u kasne vjekove natiskivati k moru Iliri i Kelti, a onda i Slaveni. Ali drugi ne mogoše doprijeti k Egejskome Moru, nego ostadoše stisnuti na zapadu Balkanskoga poluotoka u gorama Ilirije, Epira i Makedonije — *ilirska i sjeverozapadna grčka plemena.* Aheji, Danaji i Javoni domogoše se kulturnih krajeva Tesalije, Beotije, Atike, Peloponesa, Egejskih otoka i na zapadnom maloazijskom primorju srednje obale krasnih dolina rijekâ Kaika i Meandra, pa se i dalje otisnuše, obišavši karsko i likijsko primorje, na južno primorje (pamfilijsko) i uhvatiše mjestâ i na samom otoku Kipru. Svagdje ovdje k višem životu pregnuše tu eolska, ahejska i ionska plemena. Na staroj kulturi trojskoj osvanu tada kretsko-mikenska (»srednja minojska III.« i rana mikenska). Sa sobom donesoše osobito dva nova kulturna evropsko-arijska motiva: materinsku božicu (koja se već od kamenoga arheologijskoga doba nalazi počevši od zapadne Franceske dalje na Podunavlje i Balkanski poluotok) i crtu zavojnicu; materinska božica selila se i s iranskim plemenima, s imenom Anahite, i u dalju Aziju, a zavojnica (i njezina uglata pretvorba, meandarska crta) stala se izvanredno mnogo upotrebljavati, imajući i ona mitičku ili vjersku misao. — Dolazak tih novih narodnih elemenata razumljivo je da je stvorio važnih promjena: razorena je stara palača u Knossu i gradila se nova; u isti mah potpuno se preobrazio i umjetnički stil: u jedan mah stvorila se nova, mnogo obilnija i življa kultura, pa ona nadomješta kamaresku, koju nazvasmo specijalno »kretskom« (»srednja minojska III.« i »kasna minojska I. II.«), uz koju se neposredno prislanja prava »mikenska« (»kasna minojska III.«). Veza s maloazijskom i time dalje donekle i s babilonskom kulturom jače se istakla mnoštvom čudnih mješovitih bića; drugi motivi kažu utjecaj Egipta. U isti mah potpuno se razvilo kretsko pismo na ilovnim pločama. No svaka pozajmica iz tuđine prerađuje se samostalno umom i umjetnošću, tako da namjesto pomnjive imitacije pojedinih predmeta prevladava izražavanje cjelovitoga dojma i bujnoga života. Uz to se vidi, da se duša predaje uživanju realnoga života; to se izrazuje pretanjenim ženskim nošnjama i prikazivanjem boraba s bikovima; i baš ove vrlo rado prikazuje ta kretska umjetnost. Upravo tom svježinom i neposrednošću stupa ta mlada kultura uz bok triju drugih: eufratske, nilske i maloazijske.

To je doba, kad se stvorilo ono naselje Egejaca (Krećana) kod Kahuna u Egiptu za kralja Sesostrisa II. (str. 110.), možda od iselaca, razasutih od te provale novih narodnih elemenata, koji su sa sobom ponijeli i svoj kamareski stil u novo naselje. Važno je pak, što se u temeljima nove palače u Knossu našao uziđan komad alabastarskoga pokrova s imenom najvećega kralja Hiksâ, Khiana (str. 53.). Kad se zatim u južnom kretskom primorju u Festu gradila nova palača, sagradila se manja bliže moru, u Agia-Triadi; u isto vrijeme pojavio se u Knossu drugi sustav kursivnoga kretskoga pisma (str. 116.). Ovo je doba, kad se kretska kultura, na vršku svome, na sve strane širi. Ali sámo pitanje, je li Egejsko More bilo politički zavisno o Khianu, ili je i onda bilo kao velika vlast koncentrirano na Kreti, ne možemo još riješiti. Jesu li pak već sada, od oko 2000. godine dalje, s ovim velikim valom narodâ iz srednje Evrope, dakle u društvu s ovim prvim grčkim plemenima, bili već onda po Egejskome Moru pomiješani Pulusate (Pelesati, Filisti = Pelasgi?), Takare (Teukri), Sardi, Šakuluše (Sikeli) i Turše (Tirseni, Etruščani) ili su pošli na italski poluotok i u njegov okoliš pa su se odavle pojavili na vidik egipatskih pismenih i slikovnih bilježenja istom kasnije, a osobito za Merenptaha i Ramsesa III.: ni to ne bismo sada još mogli reći. Možda je od sličnih evropskih iseljavanja više k istoku, u središnju Malu Aziju, pomalo nastala ona bujica, koja je u svojim posljednjim valovima preplavila i eufratske posjede Hammurabijeve dinastije (2057.—1257.) a i donijela u Egipat gospodstvo Hiksâ (1680.—1586.) (str. 52. i 109.).

Mikenski gradovi za odbranu. — I sada se u egejskim zemljama stadoše graditi one mikenske tvrđave i kretske palače i bujiti velika njihova kultura. Jedno je osobito vrlo važno: osim II. i III. filakopskoga grada nema na egejskim otocima nigdje utvrđenih naselja; naprotiv se sagradio vrlo utvrđeni VI. trojski grad (Prijamov) na odličnu strategijskom i trgovačkome mjestu, na razmeđici dvaju mora i dvaju kopna, pa tako isto i drugi gradovi svagdje na dominantnim mjestima istočnoga dijela grčkoga kopna. Procvate nova bujna industrija i dalekosežna trgovina, koja je uz rat i gusarstvo donosila

kulturne rađevine maloazijske (hetitske), sirsko-babilonske (posredno) i osobito egipatske kulture i — velike zamisli vjersko-filozofijske starih zemalja na Eufratu i Nilu. Ratnički pak ti indoevropski narodi donose sa sobom i bojnoga konja i bojna kola, šljem, oklop i mač. Smjele njihove lađe (»Argonauti«) plove po zlato u zemlju »Zlatnoga runa« pod Kavkaz, gdje se stječu dva svjetska trgovačka puta: unutarnjo-azijski i eufratsko-armenski; domažu se Kipra i naseljuju ondje ahejsku narodnost, pa odavle i izravno sa Krete i otokâ prodire im trgovina u Egipat. Tako se pune blagom kraljevski i gospodski dvorovi Agamemnona i Teseja, Iasona i Minije, a osobito velikoga kralja u Knossu, mitičkoga »Mina«. Narod, koji je to blagostanje, taj sjaj i tu moć gledao, i pjesnici njegovi, stvoriše, i za kasna pokoljenja, neprolazne tipove i slike tih vremena, pa se mitos i događaj sliše u veliku koncepciju svijeta i ljudskoga događanja, na ostavu kasnijih Homera i Homerida. Ne znamo, koja, ali su bez sumnje neka imena kraljeva i junaka grčke epske poezije historička lica ovih mikensko-kretskih sjajnih vremena.

»Minovo« carstvo. »Agamemnonovo« i »Prijamovo« gospodstvo. — Važno je osobito ovo: Troja, Iolkos, Orhomen, Atena, Mikene, Tirint, Argos i t. d. utvrđeni su; kretski kraljevski dvorovi to nijesu. Jamačno su ti kretski kraljevi neosporni gospodari mora, pa se ne boje tuđega napada. A zar su oni tvrdi gradovi na grčkom kopnu utvrđeni od straha kretskih napadaja? Kad bi oni bili u stalnom neprijateljstvu s Krećanima, onda bi im Krećani trajno zatvarali more i presijecali im tako sve veze, odakle dolazi trgovačko i ratno bogatstvo. Nego ima uspomena, da je Atena plaćala Minu danak, a to može biti isto i za Mikene i druge gospodske dvorove. Da nije dakle u neko doba postojalo Minovo carstvo, vrhovno gospodstvo, i nad svim tim gradovima i kraljevima na grčkom kopnu? Vjerojatno je dakle, da su oni tvrdi gradovi grčkoga kopna bili uporišta za obranu od sjeverozapadnih ratničkih plemena Epira, Albanije i Makedonije i zapadnih gorskih predjela srednje i južne Grčke.

To je onda bio veliki period Egejske političke historije, a prvi kretsko-mikenski. To je onda, kad egipatske vijesti 18. dinastije poznaju samo Keftiue, Krećane. Drugi bi bio, kad se oni područni kneževi oteše gospodstvu Knossa, kao što nam arheologija jasno kaže da je velika kraljevska palača u Knossu propala požarom i više se nedigla krajem samoga minojskoga vremena I. II., kad je puno cvjetao najbolji kretski stil. Tada su na južnom kretskom primorju ostale još palače u Festu i Agia-Triadi, kamo su potučeni knosski kraljevi uzmakli. Tada bi svi oni gospodari na grčkom kopnu postali samostalni, pa se među njima osobito isticahu tesalski kraljevi u Iolku na Pagasejskom zaljevu; Minijci u Orhomenu, gospodari Beotije; atenski; a osobito kraljevi u Argu, koji su podjedno gospodari knezova mikenskih i tirintskih pa su svu Argolidu načičkali tvrđicama. Nego se poslije, a to bi bio treći period kretsko-mikenske historije, gospodar Mikenâ osili i zavlada sjajnim Argom i cijelom Argolidom, pa je onda »Agamemnon« prvi od kraljeva ahejskih i danajskih. Naskoro se zatim u narodnoj uspomeni gubi u mitičku maglu davnine drevni Minos i njegovo čudovište razvaljene palače »Labirinta«, a živo se pamti velika moć Mikenâ i njihova »Agamemnona«.

Propast mikensko-kretske kulture. Dorsko-frigijska seoba. — Zapamtila se i katastrofa kao prokletstvo na Atrejevićima, potomstvu Agamemnonova oca. To bješe nova poplava, sa sjeverozapada, kad su popucali nasipi ahejskih tvrđavâ i nestalo snage bojnih lađa. To bješe *dorska seoba*.. Pade i Prijamova Troja u ono vrijeme, ako ne možda i prije, od nerazboritog uništavanja »mikenskoga« »Agamemnona« i »brata mu Menelaja« i ostalih silnika istočne Grčke. Svakako se u ono doba preko Helesponta, Propontide i Bospora paralelno razliše iz Trakije nova indoevropska plemena: *Frizi* (Frigijci), *Tini* (i Bitini) i *Misi* ((Mišani, Misijci). Frizi podjarmiše okolišne maloazijske narode (potomke i srodnike Hetita) i natjeraše ispred sebe kopnenu bujicu seobe prema Siriji i Egiptu — seoba za Ramsesa III. Tada ispred Dora (Dorana) stadoše se rasprštavati *Aheji, Danaji, Filisti* i t. d. — navale i seobe za Merneptaha i Ramsesa III. —, možda u kombinaciji s bjeguncima s Apeninskoga poluotoka, kamo sa sjevera ulažahu plemena Italikâ (umbro-sabelska i latinsko-ausonska).

To tiskanje, razmještanje i bježanje trajalo je na mahove kroz više decenija. U području egipatskoga carstva dočekaše bjegunce-napadače faraoni Merneptah I. i Ramses III. Ali u području Egejskoga Mora propala je mikensko-kretska kul-

tura, hraneći svojim ostacima preostalo ondje eolsko-ahejsko-ionsko žiteljstvo za novi procvat, za *helenski*. I došljaci *dorski*, koji su dotle već posjeli istočni i južni dio Peloponesa, otok Kretu i južni pojas egejski, pomalo se priljubiše helenskoj cjelini. No ova, otkinuta od pomorskoga spoja s Levantom, a zagrađena na maloazijskom kopnu frigijskom jakom kraljevinom, poče živjetii s v o j i m životom, gradeći dalje na nađenoj staroj k u l t u r n o j podlozi e g e j s k o j.

II. DIO.

EGIPAT PRIJE KRALJA MENE I POSLIJE MENE; EGIPAT ZA STAROGA I SREDNJEGA CARSTVA.

(Od početka do oko god. 1700. pr. Is.)

A.

U v o d.

Obuhvatismo u I. dijelu ove knjige nekim značajnim crtama jedan period historije između otprilike 1800. i 1150. godine pr. Is. zemalja prednjega Staroga Orijenta između ovih četiriju nasuprotnih tačaka: Eufrata i Kirene, Helesponta i nubijskoga grada Napate. Vidjesmo tri kulture toga vremena: e g i p a t s k u, h e t i t s k o - m a l o a z i j s k u i e g e j s k u (kretsko-mikensku). Uočismo tri carstva: f a r a o n s k o 18., 19. i 20. dinastije; h e t i t s k o u cvatu i padu; M i n o v o na Kreti. Zagledasmo u tri skupa savremenih historijskih izvora: u pisani egipatski s vrškom njihovim u sanduku iz kraljevskoga A m a r n-skoga arhiva; pisani hetitski s čudesnim otkrićem kraljevskih arhiva u B o g a z k ö j u; a r h e o l o g i č k i u pomorju egejskom. Period se taj počeo s poplavom sjevernih naroda u Malu Aziju, oko 2000. godine, koja je preplavila i Asiriju i Babilon, Siriju i Egipat, II. trojski grad i Egejsko More, pa donijela grčke Aheje, Danaje i Ione do vlasti na njem. Završio se period s novom poplavom sjevernih naroda, koja je oborila hetitsko carstvo i Minovu Kretu i donijela grčke Dore (Dorane) na grčki jug pa se dovaljala preko Sirije i Levantinskoga Mora do granica Egipta. No tu bješe zaustavljena.

Pri tome smo sveudilj imali na umu, da se ovaj period nalazi samo negdje u početku 3. trećine dugoga kulturnoga i političkoga razvitka Staroga Orijenta i samo je jedna karika u dugom

nizu akcije i protuakcije nejasnoga nam još Zapada i historijski dobro vidljivoga Istoka. Spominjali smo kod toga i uvijek osjećali neodoljivi utjecaj davnih stoljeća Staroga Orijenta iz dva njegova glavna žarišta: Egipta i zemalja na donjem Eufratu i Tigru: Babilonije, Mesopotamije i Asirije. Iz ova dva žarišta potekla je, koliko znamo, sva viša kultura svijeta.

No koje je žarište starije? Pa ako je jedno od dvaju starije, nije li ovo baš i prvo i zapravo jedino početno žarište?

Egipat je uvijek, otkada su umni pojedini tuđinci o njemu pisali — počevši od Grkâ Hekateja, Herodota i Platona — u čudo stavljao svojim veličanstvenim starim građevinama, svojim državnim i društvenim čvrstim uređenjem, svojom starom pismenošću i »mudrošću« svojih svećenika-filozofa. Njegove drevne građevine i danas su čudo svijeta već i stoga, što ih vrijeme, taj stari krvnik djelima ljudskih ruka, kao da i ne može zatrti: u vječno suhoj klimi one su od najbolje kamene građe. A takve građe nema na donjem Eufratu i Tigru, nego su tu na dohvatu samo glina i ilovača. —

Egipat je samo uska i duga donja dolina rijeke Nila. Ta se dolina protegla takova u neizmjerne daljine k jugu, slabo prohodna; istom se u tropskom Sudanu razmakla osobito k zapadu, gdje su uvijek živjeli kulturno zaostali crnački narodi. K istoku od egipatske nilske doline kamena je pustinja s nekoliko poprečnih dolina gotovo bez vode, prema žarkomu Crvenome Moru, a samo iz sjevernoga Egipta (Donjega) vode dva puta, slabo prohodna, u kameni Sinajski poluotok i onda preko u Palestinu i Arabiju. K zapadu se protegla nepregledna pjeskovita i kamena pustinja Sahara, s nešto plodnih oaza, a i samo afričko primorje k zapadu slabo vrijedi saobraćaju. Tek rastoke nilske lakše otvaraju Egipat svijetu, k sjeveru, u Levantinsko More. Zato se Egipat kao što ni cijeli primorski pojas sjeverne Afrike — oboje rastavljeno od Sudana širokim pustinjskim pojasom -- gotovo nikada nije žiteljstvom (etnografički) obnavljao s juga, iz crnačke pasmine, nego uvijek sa sjevera i sjeveroistoka: bijelom mediteranskom (zemalja oko Sredozemnoga Mora) ili još daljom evropskom i semitskom. Da su prvi stanovnici cijele nilske doline bili crnci, nije sigurno. Egipat je dakle nesamo geografički nego i etnografički dosta osamljen; nije na osobitu udarcu sukobâ pasminâ i narodâ, a baš to natjecanje jedan je od glavnih uvjeta postajanju i napredovanju više kulture; ipak je i on na daleke mahove imao velikih takih sukoba. — Drugačije je to u ravninama Eufrata i Tigra, svagdje otvorenima za mirno i oružano prodiranje novoga ljudstva, pa dosta i pristupačnima od strane Arabije i arapsko-mesopotamijske pustopoljine i pustinje.

Najstarije doba.

(Do oko godine 2900.)

a) Početno doba.

Zemlja i ljudi. — Od sastavaka obiju Nila (Bijeloga i Modroga) kod grada Khartuma (ili Omdurmana) pa do posljednje nilske brzice kod Assuana (dakle u Nubiji), na dužini od preko 1800 km, danas ima nilska dolina samo nešto 2600 četvornih km težatne zemlje. Niže Assuana, kod Silsilisa, ta se dolina u Egiptu razmakla na 11 do 18 km širine; nilske godišnje poplave natapaju je i na njoj za sobom ostavljaju vrlo plodan talog. U toj dolini tvori rijeka Nil mnogo ostrva i rukava, a ljudska je ruka od njega odvela mnogo natapnih prokopa (kanala). K sjeveru od grada Kaira razmaknuli su se desno i lijevo kameni pustinjski rubovi a Nil se rastočio na mnogo rukava i prokopa; to je nilska Delta. A ipak ta egipatska dolina zajedno s Deltom ima u dužini od 860 km samo 2800 četvornih km težatne zemlje, glasovite crnice (eg. »Kêmt«), s vrlo gustim žiteljstvom. Ovo pak pripada mediteranskom ljudstvu (bijele ili kavkaske pasmine), koje počevši od Kanarskih otoka nastava danas zemlje Maroko, Aldžir, Tunis, Tripolis, Marmariku, pa nubijski pješčenjački ravnjak i Somalske zemlje (ovo oboje k istoku od Sahare i Sudana), a iz sjevernoga ruba Afrike prodrlo je daleko u saharske oaze. To ljudstvo zovemo jednim imenom »Hamovci«. Uz to su iz Sudana već od početka III. tisućljeća crnačka plemena slazila niz usku dolinu gornjega Nila prema južnoj egipatskoj granici, pa su ti Crnci ulazili u Egipat kao sužnjevi, sluge, vojnici i redari; tako se u egipatski narod umiješalo dosta i crnačke krvi. — Egipćani su sebe naprosto zvali »ljudi« (»romez«), a zemlju svoju također naprosto »zemljom« u opreci s crvenicom »pustinjskih gora« na obje strane nilske doline. Naše ime

»E g i p a t« (grčki: Aigyptos) po svoj prilici potječe od svetoga imena »Ha(t)-ka-ptah« ili »Khikuptakh« glavnoga grada Memfisa.

Početak kulture. — U o b l i č j u E g i p ć a n a pozna se, kako se među njih pomalo prilijevalo nešto crnačke krvi, ali još više iz bližnjih sjevernoafričkih i azijskih zemalja. I j e z i k im, sjevernoafrički, ima davne srodnosti sa semitskim. Inače je egipatska k u l t u r a, u praskozorju historije, potpuno prekaljeno egipatska; od nje dosta primiše bližnja afrička plemena. Koliko je krvave muke imalo prvo ljudstvo u toj dolini, dok je prokrčilo i osušilo močvare i svladalo krokodile, hipopotame, zmije i slonove, možemo misliti. To se doba počinje jamačno bar u 5. tisućljeću pr. Is., jer već 4241. godine stvoren je u D o n j e m E g i p t u egipatski k a l e n d a r, koji se dalje neprekidno uzdržao, osnovan na sunčanoj godini od 365 dana (12 mjeseci po 30 dana i 5 »dodatih« dana = »epagomeni«). Time doduše zaostaje taj kalendar za ¼ dana prema kasnijem Julijanskom (od 365¼ dana), tako da se građanska godina počne svake 5. godine za 1 dana ranije od početka prirodne godine. Taj su početak Egipćani uzimali onoga dana u godini, kad se u paraleli grada Memfisa vidi uranak zvijezde Sirius (»S o t h i s«); to je godine 4241. pr. Is. bilo 19. julija po Julijanskom kalendaru, a 15. junija po našem novom, Gregorijanskom, dakle o početku ljeta (ljetnoga solsticija). Taj dan padao je u 5. i 4. tisućljeću u vrijeme nabujavanja Nila i njegove poplave, toga blagoslova za Egipat, gdje gotovo nikada ne pada kiša. Onim zakašnjavanjem prvoga dana građanske godine za astronomskim prvim danom zaostajao je građanski kalendar pomalo tako, da istom poslije 1461. godine stigne početak građanske godine opet na početak prirodne, t. j. na 19. julija Julijanskoga kalendara. Tako je 1461 građanska godina jednaka 1460 Sirijevih (»S o t h i s k i p e r i o d«). Sudarati su se pak 1. dani građanske godine s 1. danima prirodne mogli samo 4 dana svakih 1461/0. godinâ, naime 4241.—4238., 2781.—2778., 1321.—1318. godine pr. Is. i 140.—143. poslije Is. No kako je historičkim spomenicima utvrđeno, da je u Egiptu već davno prije 2781. godine postojao taj sunčani kalendar, to je on stvoren svakako p r i j e g o d i n e 4241. pr. Is. Tako je ta godina n a j s t a r i j a određena u povijesti čovječanstva. Ona je za gotovo 100 godina starija od same hronologijski utvrđene prve godine vladanja prvoga babilonskoga kralja Mesannipade od grada Ura. A pošto se taki razmjerno vrlo ispravni kalendar može stvoriti samo poslije duga i umna motrenja pojavâ na nebu, sudimo, da je u Egiptu bila onda već visoko razvita astronomija, dakle i umna kultura. Isto potvrđuje i uređivanje nilske poplave velikim brojem prokopa i izmjerivanje zemlje poslije poplava, koje redovno nastaju poslije rane pojave Sothis-zvijezde ljeti; sjetva se u Egiptu počinje 4 mjeseca poslije, a onda nastane 4-mječeno doba žetve i potpune suše.

Najstarija naselja i grobovi. — Viša kultura potekla je valjda iz D o n j e g a (sjevernoga) Egipta, ali se jedva možemo nadati, da bismo iz toga dijela egipatske zemlje na vidjelo iznijeli zasutih arheologijskih spomenika, jer tu ravninu svagdje preplavljuje poplava pa je uništila stara ljudska naselja. No zato nam egipatska v j e r a, p r i č a n j e i najstarija historijska p r e d a n j a kažu, da je ondje zametak kulturnoga i političkoga Egipta. To je razumljivo, jer je Donji Egipat najpristupačniji bio naseljavanju bijeloga ljudstva iz bližnjih krajeva Azije, Evrope i Afrike i najlakše bio u vezi s vanjskim svijetom. — Do nedavna nam se egipatska povijest počinjala s kraljem M e n o m, prema grčki pisanom (oko god. 280. pr. Is.) djelu egipatskoga svećenika M a n e t o n a, koji je po domaćim predanjima na svoj način popisao i svrstao sve egipatske vladare u 31 d i n a s t i j u (do tadašnje makedonske, Ptolemejevićâ); ali smo za t v a r n e egipatske s p o m e n i k e znali istom počevši od 4. Manetonove dinastije. No počevši od 1894. godine poslije Is. stalo se u Gornjem Egiptu, dakle na mjestima, koja su mogla biti izvan dosega nilskih poplava — nalaziti ostataka naseljâ i grobištâ starijih od 4. dinastije i starijih i od prvoga Manetonova kralja Mene. Najstarija takova n a s e l j a ondje su, gdje se, sjeverno od grada Tebe, Nil najviše okučio k istoku pa odanle polaze pustinjski putovi prema Crvenome Moru, kod današnjih mjestâ *Negâde* i *Ballâsa* na zapadnoj obali Nila, prema nekadašnjim gradovima K û s u (Apollonopolis parva) i K e b t u *(Koptu)*, pa dalje niz vodu (na zapadnoj obali) kod staroga mjesta H ô u a (Diospolis parva) i u područjima A b t u a *(Abyda)*, a osim toga i mnogo niže, kod kasnijega *Memfisa*. Baš kod Hôua i Abida otkrilo se naseljâ, na gusto jedno do drugoga, na rubu pustinje, pa i na istočnoj nilskoj strani. Kuće bijahu ponajviše od rogoznoga pletera i paomina lišća s nabije-

nom ilovačom, a u imućnijih ljudi i od suhih cigala; svako naselje branilo je glinen nasip (bedem). Uz naselja su grobovi bili okrugle ili četverokutne jame; mrtvaci su se polagali zgvrčeni kao kad se spava; mnogi su se lešovi u suhom pustinjskom pijesku sačuvali cijeli sve do dana današnjega. Imućniji ljudi već su rano stali pod pijeskom u živcu kamenu isijecati četverokutne grobne prostore pokrivene pleterom ili gredama. Tu su uz pokojnike stajale posude sa živežem, alabastarske bočice za pomasti; pokojnik drži u ruci kožnu kesu i škriljevu pločicu, na kojoj se trlo ličilo*; uz to su se u pokojnikov grob metali oblici kućnoga pribora, noževi, igle, ostve za ribolov, igraće daščice, pa i ilovni likovi (modeli) kućâ i čamaca, kamene ili ilovne lutke slugâ i ženâ. Takvi prilozi grobu dokaz nam je, da su već onda Egipćani vjerovali u život i preko groba: kad čovjek umre, iz tijela mu živa duša odlazi u obličju ptice (»bai«), ali pokojnikov duh čuvar (»ka«) — bivstvo čovjeka, ta sila, koja u čovjeku za života radi — živi i dalje u carstvu duhova i ostaje u vezi s pokojnikovim mrtvim tijelom. Bit će da su se već u to vrijeme kod pogreba kazivale određene čaralačke rečenice (formule); one su imale moć, da pokojnik uživa priložene darove, pa da on i oni pridati likovi nekako ožive i da mu posluže u njegovu životu preko groba.

Tvarna i umjetnička kultura. — Tvarna kultura ovoga *doba (»negâdskoga«)* kultura je kamena; oruđe, oružje i kućni pribor pravi se od drva, kosti i kamena, ma da već i u najstarijim grobovima ima katkada oruđa od mjedi (bakra) i uresa od zlata; pa ne samo u ovom dugom periodu, nego još i za prvih Manetonovih dinastija vlada kameno oruđe. No zato je obrađivanje i najtvrđega kamena izvanredno vještačko, kao nigdje drugdje za takove kulture, koja se vrsta u isti red s trojanskom, ali je natkriljuje umjetničkom vrijednošću. Mnogi su joj plodovi prave umjetnine,a tehnika im je savršena: u ormarićâ od slonove kosti i ebanovine, u stolaca i postelja sa životinjskim nogama od rezbarene slonove kosti; u obilno ukrašenih ličilskih ploča s historijskim prikazbama, tako istih u držaka kraljevskih topuza (žezlova); u okovratnih

* Od sjevernoafričkoga (libijskoga) običaja, da se tijelo tetovira, ostalo je u Egipćana običaj ličenja tijela; osobito se oči ističu time, da se obrve i vjeđe oliče crno, a pod očima se načini zelena crta.

lanaca od zlata i dragoga kamenja, vađenih iz rudnika na Sinajskom poluotoku. — Uporedo se razvija lončarstvo sa svojom ornamentikom; mnoge mu posude sasvim su nalik na posude iz kulture Egejskoga mora, napose iz neolitskih (novoga kamenoga doba) na Kreti, pa je vjerojatno, da su uzorci doneseni na Kretu iz Egipta dosta već živim pomorskim saobraćajem. A onda se, prema sredini ovoga perioda, pojavljuje dosta obilno slikanje na posudama: bilo da su to rozete, paomine grane, grmovi, ptice vodenice, krokodili, potočni konji (hipopotami), slonovi, žirafe, antilope, nojevi; bilo iz čovječjega života, a osobito na lađama na Nilu. No potkraj toga perioda prevladaju jednostavne posude bez slika povodeći se za kamenim vrčevima; zato se sada počnu isti oni prizori slikati na stijenama grobova.

Tančina i konservativizam kulture. — Već se u ovom razvoju najstarije egipatske kulture izrazuje značajna crta, koja joj je ostala za sva vremena; za obično ljudstvo radi se samo jevtina roba bez obilatijega ukrasa, a napredni umjetni zanat radi samo za veliku gospodu i osobito za kralja i njegove žene i poslugu njihovu. No zato se ovdje to obilnije razvija s punom tehnikom i tanko razvijenim čuvstvom stila i u postojanu izražavanju oblikâ. Samo sporo i teško prodiru u niže ljudstvo ovi savršeniji tvorovi i s njima spojeni nazori, pa tako budu onda opće narodni; ali su dotle već zavladali gore u gospode novi oblici. Uz to bude egipatska kultura sve konservativnija, dok se oblici i čuvstvo stila za uvijek gotovo posve ne ustališe dopuštajući za budućnost samo modifikacije (inačice) na nepromjenljivim osnovkama. Upravo tom žilavošću osigurana je egipatska kultura od svakoga povratka u barbarstvo; ali zato će ostati jednolika i nepokretna, jer će u njoj prevladati stara predaja.

Egipćani ratarski narod. — Narod življaše od poljske privrede: od stočarstva i ratarstva. Silno brojna krda koza i ovaca, jata gusaka i drugih vodnih ptica, stada magaraca za teret i jahanje nadvisuje važnošću svojom ipak govedo; ono je Egipćane učinilo ratarskim narodom. Nema sumnje, da seljaci već od pamtivijeka nijesu bili vlasnici zemljišta, koje su težali, nego su ga orali i stada timarili služeći velikoj gospodi, a u prvome redu vladaocima; ni mnoge zanatlije nijesu bili svoji gospodari, ali u gradovima bijaše slobodnih za-

natlija i trgovaca. Saobraćaj je između mjesta bio vrlo živ, osobito na Nilu i mnoštvu prokopa; rano su se gradile i drvene lađe, a plovile su i morem daleko; uvijek je saobraćaj tekao i u donju Nubiju, a beduinske karavane spajahu Egipat s azijskim susjednim zemljama.

b) Najstarije države. Države Horovih poklonika.

(Do blizu god. 3300.)

Općeno. — Egipat kao državna cjelina postao je mnogo prije prve godine (4241. pr. Is.) egipatskoga kalendara, jer već onda morala je egipatska dolina Nila, koja je jedna prirodna cjelina, biti potpuno uređena za poljsku privredu. Ta se bez jedinstvene kanalizacije, koja uređuje poplave Nila, ne može ni zamisliti. Jedinstvene kanalizacije ne može biti bez jedinstvenoga vođenja poslova oko nje, a toga u ono vrijeme nije moglo biti bez jedinstvene jake državne vlasti. Ona je mogla biti samo apsolutna, pomognuta svim sredstvima državnoga i vjerskoga ugleda. Sve nam pokazuje, da joj je sjedište bilo u Donjem Egiptu; tik do njegove južne granice, na rubu istočne pustinje, nalazilo se i najstarije i uvijek najvažnije svetište u Anuu (Onu, grč. Heliopolis) boga Atuma, kojega je njegovo svećenstvo rano stopilo sa sunčanim bogom Rêom, tim vladarom svijeta, kao što je Egipat u glavnom uvijek bio carstvo boga Sunca. I drugim bogovima, koji će uvijek biti odlučni u egipatskom vjerovanju, zavičaj je Donji Egipat. Odanle je dakle potekla i vjera i država egipatska, nošena nekim osvajačkim narodom. Nigdje ne nalazimo traga kakvim plemenskim i rodovnim prvim uređajima ili samačkim mjesnim tvorovima; Egipćani su, kako ih zatječu prve zrake našega poznavanja, jednolik jedinstven narod, baš kao i njihova domovina: dolina i delta nilska. Da su osnivači egipatske države mogli biti samo zavojevači, o tome ne treba sumnjati, a tako isto ni da su oni silom prinudili da radi na uređenju močvarne tada nilske doline ono ljudstvo, koje je dotle nastavalo nepoplavljena istočna i zapadna nilska pribrežja, baveći se poglavito oko stočarstva.

42 župe i dvije »zemlje« u Egiptu. Dvije vjerske naslage. — Ipak se ovo prvobitno državno jedinstvo nekada možda bilo raspalo, premda o tome nemamo vijesti. Sudeći po slič-

nim slučajevima kasnijih jasno historičkih vremena bit će da su neki novi zavojevači, brojno slabiji od onih prvih, barem Donji Egipat otrgli od Gornjega i stvorili ondje posebnu državu, ali su se skoro potpuno pretopili u prave Egipćane, primivši i njihovu kulturu i državno uređenje. Ta državna dvojnost ostavila je svoj trajni trag. Zato na uranku državne historije Egipta i vidimo, gdje jaki gornjoegipatski kraljevi netom prije Mene ratom vraćaju Donji Egipat u državno jedinstvo. Iz onoga naime prvoga državnoga raskola, koji je bio osobito jak, jasno se odijeljeno od narodnoga i državnoga jedinstva uvijek sačuvala u Egiptu: razdioba na velike župe (kotare, »nome« od grčkoga »nomos«), i na dvije zemlje: na »*Sjevernu zemlju*« (to mehi) i na »Jug« (res) ili »*Južnu zemlju*« (to šema); granica ovim dvjema zemljama bila je nešto 30 kilometara više deltskoga rastočja Nila kod današnjega Dahšura.

U načelu su te dvije zemlje uvijek postojale, a još i u ujedinjenoj državi Egiptu trajale su njihove odijeljene ustanove kroz mnogo stoljeća, ma da su jedne bile slične drugima. Prijestolnice jedne i druge zemlje stajale su blizu vanjskih granica cijeloga carstva, sve po dva grada, rastavljena Nilom; u jednom od ovih dvojih gradova poštivala se božica zakrilnica te zemlje, u drugom bog Horus (mlado sunce), narodni bog osvajačâ. — Prijestolnica Juga bješe u današnjem Elkabu (Nekhabu, grč. Eileithyia) u uskoj gornjoj nilskoj dolini na istočnoj strani Nila, okruženu velikim bedemom od sušenih cigala, nešto niže od Edfua. Tu je stolovala božica Nekhbeta (simbol joj bio je jastrijeb); preko Nila bijaše Horov grad Nekhen (grč. Hierakompolis); tu je stolovao bog Horus, (simbol: soko, koji čuči). Kraljevi »Sjeverne zemlje« stolovahu u sjeverozapadnoj Delti, u gradu Tepu (Buto), sa božicom zakrilnicom Uazitom (simbol joj: zmija), pa u susjednome Horovu gradu Pe-u. — Grb Juga bila je ljiljasta biljka, a Sjevera bijaše biljka papirus. Južni vladalac ima na glavi visok bio šljem, a naslov mu je »suteni«; sjeverni ima na glavi plosnu crvenu kapu, na njoj od stražnjega dijela gore stoji visoko nešto i izvija se neka zavojita žica; naslov mu je »biti«. U Nekhenu je neko vrijeme prevladao bog Seth, a u Peu prevlada Horus starijega boga (simbol mu ždral).

Spomen negdašnje važnosti obiju prijestolnica ostao je i kasnije u tome, da su najviši dostojanstvenici carstva bila ova trojica: »grof (vojvoda) od Nekhena i svećenik Nekhbetin«; »sudija od Nehkena«; »gospodar od Pea«. — I upravne jedinice, *župe*, postadoše u davnoj davnici, svaka oštro razlučena od susjeda svojih vjerovanjem i običajima i historijskim razvitkom; koliko se god i mijenjao tok državne vlasti ili ova raspadala, svaki se put raspadala na te župe. Svaka ima svoje posebno božanstvo, koje stoluje u glavnome mjestu župe, i svoj poseban stijeg (motka s nekom označkom: sveto drvo ili sveta životinja, kakvo oružje ili žezlo i t. d.). Župa se opet raspada na odjele (osobito na zapadnu i istočnu polu, rastavljene Nilom), svaki opet sa svojim »stijegom« (tako mi to zovemo; inače je to bila ploča na motki, a na njoj ispisano ime župe). Oko stijega vidimo na slikama starih spomenika gdje se okuplja momčad za vojnu ili lov na zvijeri (lava i t. d.) ili na božju slavu. Upravo ta župna božanstva — koliko god i osnovke egipatske vjere bile u cijeloj zemlji iste — sa svojim različnim znacima, imenima, pridjevima i posvećenim životinjama kao simbolima i utjelovljenjima (inkarnacijama) božanstava, sa svojim svečanostima i odredbama o hrani činila su kroz sva vremena te župe posebnim individualitetima, svaku nešto za sebe. Župe su često u prijateljstvu jedna s drugom, drže i zajedničke svetkovine i međusobne posjete bogova; ali one su često jedna drugoj i ljute neprijateljice, koje vode i vjerske ratove među sobom: koliko župa, toliko i vjerâ za narodno mnoštvo egipatsko. Ta su vjerovanja tako ukorijenjena bila u duši toga mnoštva, a vezana uz upravne župe tako, da je ovih nestalo istom onda, kad su Egipćani primili kršćanstvo.

Župa je Gornji Egipat imao 22, a Donji 20. Nije moguće, da su sve župe bile u početku kakve samostalne državice, već ni stoga, što je za neke jasno da ih je stvorila državna uprava. Ali je vrlo vjerojatno, da su prva svetišta još niskoga vjerskoga stupnja, kada se ljudma još činilo da se u životinjama izražava božanska sila, postala jezgre za župne jedinice, dakle kvas za javnopravno uređenje prvobitnog ljudstva; tako je u Egiptu postalo i uvijek se održalo ono veliko poštivanje svetih životinja kao nečega, čime se božanstvo objavljuje. A zatim su u Egipat prodrli bili oni osvajači, koji ga stvoriše državom, donijeli v i š i stupanj v j e r s k o g a života i jedinstveno uređenje zemlje i društva. Može se zamisliti, da su onda ti osvajači svoje upravno uređenje države osnovali na nađenom vjerskom uređenju po župama, pri čemu bi pojedini osvajači stali na čelo župama (»nomarhi« = župani), možda i nasljedno. Glavno sjedište te prve države ostalo je u Delti u gradu B u t u i P e u — u zapadnom dakle dijelu Delte, pa možda to pokazuje i pravac, odakle su osvajači došli ili gdje su se u prvi mah okupili. Za daljega osvajanja uz Nil k jugu stvorilo se drugo sjedište državno i vojničko u E l k a b u i N e k h e n u u Gornjem Egiptu, također blizu državne granice, i to: ovdje južne. I na taj način dakle, možda istom s vremenom, mogle su postati te dvije države, inače među sobom srodne, vezane jedinstvom osvajačâ. Kad su zatim gornjoegipatski kraljevi na oružju pripojili i Sjevernu zemlju, nijesu je smjeli državopravno naprosto ukinuti, jer bi se time povrijedili njeni zaštitnici bogovi, a dakako i ljudi. V j e r s k u p u č k u podlogu, koju osvajači nađoše, oni i zadržaše; ali nad nju se, a čvrsto ukorijenjenu u njoj, nadvi onaj v i š i s t u p a n j vjerskoga shvaćanja, o kojem nema sumnje da je odsada kasnije uvijek postojao i kome su se kasnije divili veliki grčki umovi. Obje vjerske naslage čvrsto se povezaše među sobom i postadoše jakom okosnicom državne organizacije, kojoj na čelu stoji k r a l j kao b o ž a n s t v o na zemlji. Ispod njega nema plemenskih organizacija, nego ima samo pojedinaca, koji se razlikuju samo svojim poslom u životu. No ni ti poslovni redovi (staleži) nijesu zborovi sa svojim vlastitim pravom, a tako ni pojedine porodice, makar im i ostajao posjed i ugled trajan kroz mnogo koljena. Pa ako i nasljeđuje redovno sin od oca poslovno zanimanje, ipak može svakoga Egipćanina i do najviših položaja dovesti kraljeva milost ili sreća i vrsnoća. Inače svaki Egipćanin pripada po rođenju ravno »svojemu gradu« i zavičajnoj svojoj župi.

Prvi historijski događaji. »Kralj Skorpion«. — Postavši od prvoga velikoga raskola ili od prvoga osvojenja, čini se da su se obje egipatske države, »Sjeverna zemlja« (kasnije »pato-m e h«) i »Jug« (kasnije »pato-r e s«, asirski: »p a t u r i s i«) razvijale uporedo, ali s pretegom sjeverne. No iz posljednjih vremena Južne zemlje našlo se više spomenika, koji ne prikazuju prizore iz običnoga života, nego prikazuju već i *historijske događaje*. To su osobito l i č i l s k e p l o č e od škriljevca

kamena, vlasništvo kraljeva, a na njima su urezane prave historijske slike. Tako na drugoj strani jedne ploče vidimo bojno polje s lešovima poginulih vojnika (neki su sputani), pa jednoga ždere lav, a druge kljuju jastrebovi i gavrani; preko toga korača Egipćanin — po svoj prilici kralj — u dugu odijelu vodeći gola sputana čovjeka, komu je na zatiljku privezan kamen; nad tim stoje stijegovi s Horovim sokolom i pticom ibisom; od njih se pružaju ruke, koje su pograbile gole sužnjeve. Ovo je već prava spomen-ploča neke velike pobjede. — Potpuno je historički ulomak drugoga nekoga kamena: tu vidimo sedam bedemskih koluta, a u svakom ima kućâ, poređanih u četvorine, i grbovnih znakova za gradove; soko, lav, skorpion, dva sokola na stijegovima ruše svojim pandžama te bedeme. Tako nam čisto *simbolsko pismo* kazuje o ratu, u kojem je nekoliko saveznih župa (tu su i obje župe grada Kopta; str. 151.; znamo to po sokolskim stijegovima) osvojile i razorile 7 gradova. Treći ličilski kamen na obje strane prikazuje bika, simbol pobjedničkoga kralja, koji rogovima nabada neprijatelja oborena na tle; ovaj je Egipćnin, što se vidi po nošnji.

Bilo je dakle i krvavih ratova, ratničkoga duha i pobjedničkih uspjeha u tadašnjem Gornjem Egiptu i u njihovih kraljeva. — Najstariji spomenik s *imenom kralja* jedan je od velikih pješčenjačkih držaka kraljevskih buzdovana; našli su se u prijestolnici Južne zemlje Nekhenu (Hijerakonpolu; str. 151.): vidi se obličje kralja, a pred njim dva hijeroglfska pismena: rozeta i skorpion; taki skorpion sa Horom našao se i na jednoj pješčenjačkoj vazi i na više drugih posuda. Na toj slici vidimo kralja u punoj kraljevskoj odori s bijelom šljemenskom krunom; stoji na rubu prokopa držeći u ruci motiku, a sluga mu pruža koš. Slavi se ratarska svečanost »kopanja zemlje«. Drugi ljudi rade na ostrvu u rijeci, na kojoj stoji lađa; na ostrvu vidimo paomu. Pred kraljem se nose stijegovi, a za njim dvije sluge drže paomine hladilice; blizu u papirusnom rogozu stoje nosiljke s kraljevom djecom. Na gornjem dijelu drška prikazan je dug red župnih stijegova, većina ih iz srednjih krajeva Juga; s nekih stijegova visi ocrt bojnoga luka, znak tuđinskih plemena. Dakle: cijeli taj prizor slavi pobjedu, koju je kralj na čelu momčadi nekih središnjih župa

Juga održao nad drugim Egipćanima i nad tuđim plemenima. — Toga kralja, jer mu je ime skorpionom samo simbolizovano, zovemo »kraljem Skorpionom«.

Kralj »Narmer«. — Najsrodniji spomenicima »kralja Skorpiona« jesu nekoga drugoga kralja, kojemu je ime upisano u okvir nacrtanih vratnica kraljevske palače, a na njima sjedi soko; ime mu je označeno sa dva znaka, koja čitamo otprilike: Narmer. Njegova je jedna ličilska ploča i jedan buzdovanski držak iz Nekhena (str. 151.). Na naličju ploče vidimo kralja s bijelom šljemenskom krunom Juga, gdje je za kosu pograbio neprijatelja, koji je na koljena pao, pa ga topuzom obara; pridodati hijeroglifski znak ostve i jezera kazuje, da je taj svladani neprijatelj predstavnik 7. donjoegipatske župe, koja je na sjeverozapadu Delte, gdje stajaše i glavni grad Sjeverne zemlje, Buto. Nad tim prizorom eno Horova sokola; u pandži drži uže provučeno kroz gornju usnicu neprijateljske neke glave, koja izrašćuje iz strijeke zemlje; za time stoji 6 vlati papirusa, a znače 6000 sužnjeva; pod njima su 2 pobijena neprijatelja sa znakovima, odakle su. Na licu kamena vidimo dolje obični simbol kraljev, »krepkoga bika«, gdje bedeme neprijateljskoga grada rogovima obara i stanovnike na tlima gazi. Nad udubinom za ličilo prikazana je pobjednička svečanost. Tu kralj već nosi crvenu kapu (krunu) Donjega Egipta (str. 151.), koju je možda upravo tom pobjedom zadobio. Uz njega stoji prvi kraljevski doglavnik (vezir) i t. d. Iz istoga su rata i prikazbe na Narmerovu topuznom žezlu; i ovdje nosi Narmer krunu Sjeverne zemlje. Sjedi na visokoj podini pod nebom (baldakinom), nad kojim lebdi jastrepska božica Južne zemlje Nekhbeta; oko Narmera njegovo je dvorjanstvo, a i sin mu je u nosiljci; pred njim stoje 4 stijega. Nabrojen je plijen u preuveličanim brojevima... U svemu se vidi veliki događaj: gornjoegipatski kralj Narmer osvojio je zapadnu Deltu i zakraljio se i Donjim Egiptom, ma da su se protiv njega borili i susjedni Libijci iz Marmarike, Zehenui; poslije pobjede Narmer sudi sužnjevima. Istoga se velikog događaja tiče i mali valjak od slonove kosti, na kojem stoji kraljevsko ime, a nad njim Horov soko i Nekhbetin jastrijeb. Ima pojedinačnih prikazba i na drugim nađenim valjcima. Škrbotina posuđa od kralja Narmera (tu je ulo-

mak p o p i s a g o d i n â, pa se spominju i njegovi kraljevski d v o r o v i) našlo se, osim u prijestolnici Nekhenu, još i u najstarijim *kraljevskim grobovima* u Abidu i u g r o b u kralja M e n e u Negâdi.

c) Dvije tinitske dinastije.

(Oko god. 3300. — oko god. 2900.).

Kralj Mena i prva dinastija tinitska. — Nije nemoguće, da je »Narmer« samo božansko (Horsko) ime baš toga kralja M e n e, pa da oba imena kažu onoga velikoga vladara M e n u, koji je, po kasnim egipatskim ljetopisima (po M a n e t o n u), »oba egipatska carstva ujedinio« u jednu državu. Po Manetonu potječe Mena i njegova dinastija iz glavnoga grada 8. gornjoegipatske župe Thisa (T h i n i s a), dakle niže od Negâde; grobištem te župe bilo je na rubu zapadne pustinje grad A b i d sa svetištem župnoga boga; tu su pokopani i Menini nasljednici i njihovi dvorjanici. Tu se našlo i dosta p l o č i c a s *bilješkama* o događajima njegove vlade, a u mnogo većem i ljepšem grobu u Negâdi našao se i popis (na ploči) godinâ s Meninim imenom, a opet i drugih popisa godina s imenom N e i t - h o t e p e, valjda Menine žene.

Prema M a n e t o n u počela se s kraljem Menom *1. dinanastija* ujedinjenoga Egipta. Posljednju dinastiju pred Menom zovu egipatske uspomene *dinastijom »Horovih poklonika«;* prema tome mogosmo i mi obje predašnje egipatske države a i sve predašnje vrijeme od preko tisuću godina nazvati tim imenom. Historijski plod toga velikoga »H o r o v a« p e r i o d a bio je ovaj: Iz Donjega je Egipta potekla jedinstvena država i kultura; poslije mnogo stoljeća Gornji Egipat opet ujedinjuje cijelu zemlju, s oružanom rukom. To se dogodilo oko god. 3315. pr. Is., a svakako između 3400. i 3200. godine. Kao i Narmer, tako i *Mena* nosi posebno ime kao objava boga Hora: A h a i, »vojak«; sâmo to ime nosi Mena na pečatima i popisima godinâ, pa vidimo gdje Ahai sjedi na ptici kopcu, uokviren vratnicama palače. Da je taj veliki kralj neumorno radio, naziremo i po daljim poznatim njegovim djelima: osim bližnjih l i b i j s k i h plemena na sjeveru pobijedio je i neka n u b i j s k a na jugu, razmičući tako ugled i doseg svojega carstva; sagradio je hram Neiti, velikoj božici Donjega Egipta; sagradio je kraljevski dvorac; spominju se svetkovine i lađe bogova, spominju se i kraljevska zemljišta; možda je sagradio i veliki onaj nasip niže Faijuma na granici Gornjega i Donjega Egipta, koji težatnu zemlju memfiskoga područja i danas čuva od visokih voda Bahr-Jusufa, toga zapadnoga nilskoga odvojka. Možda je sagradio drevnu tvrđavu B i j e l o g Z i d a (kod kasnijega Memfisa), do kojega je bio hram boga P t a h a. Možda su već Mena i njegovi nasljednici ovdje stolovali, blizu granice obiju egipatskih zemalja, sada ujedinjenih; time bi se stolica vlade postavila na mjesto pravoga državnoga težišta, bliže k sjeveru i svjetskom vidiku. Zato i nalazimo u memfiskom području mnogo ostataka razorenih grobova tinitskih dinastija, a nalazimo ostataka i pokojničkih obreda njihovih kraljeva. Čini se naime, da je već sada nastalo pravilo, da kralj sebi gradi i d v a g r o b a — u području kasnijega Memfisa i u domaćem Abidu —, kako je on već i dvojaki kralj i bog: kralj i bog Juga i Sjeverne Zemlje.

Tako se zakraljila *I. tinitska dinastija.* Sad vidimo u Abidu prvi pravi egipatski k r a l j e v s k i g r o b, u prvoga ili drugoga Meninina nasljednika, za kojega su se n o š n j a i c r t a n j e l i k o v a, pa i h i j e r o g l i f â, ustalili onako, kako će ostati sve dok starih Egipćana bude. Novo se doba javlja ne samo u nalascima iz grobova kraljeva i odličnika, nego i srednjih i oskudnijih ljudi u grobištima mjesta T u r e naprama Memfisa i N a g a - e l - D ê r a k sjevero-istoku od Abida: nestaje ličilskih ploča; ilovne posude gube svoje značajke, jer se sve jače usavršuju kamene; mjesto raznolikih starijih oblika u posudâ nalaze se jednostavniji. Mjesto prostih jama u pijesku i malih ciglenih grobova grade se veći grobovi s komorama za posmrtne darove, a nekako s vremenom 3. dinastije zidaju se nad grobovima svodovi ili se grade grobovi na rovove sa stepenicama za slaženje dolje. Protivno tomu napretku u Egiptu ostaje u donjoj Nubiji stara kultura; tim se ta zemlja sve više otuđuje Egiptu. — Daljemu se Meninu nasljedniku, kralju Z e t u, ime na spomeniku označuje slikom zmije (franceski: »roi serpent«); to je Manetonov Atoti II. ili III. I on ima dva groba: u Negâdi i kod Memfisa. Peti kralj, U s a f a i s, bije »istočne narode« u brdima, po svoj prilici na Sinajskom poluotoku, kako će to činiti i mnogi drugi egipatski kraljevi, a valjda se borilo oko bakrenih rudnika V a d i -

M a g h a r s k i h, što su ih već davno bili Egipćani posjeli. Kralj M i e b i s »obara Iuntiue« (Trogodite) u brdima k istoku od Nila; Miebova m a t i ima veliki grob uz Usafaisov, s grobom stelom kao kakav kralj. Miebov nasljednik postavio je na Sinajskom poluotoku prvu p o b j e d n i č k u p l o č u. Posljednji kralj I. dinastije bio je B e u n u t e r: ta je dinastija vladala otprilike 200 godina (oko 3300.—3100. pr. Is.).

II. Tinitska dinastija. — Novu *tinitsku dinastiju*, 2., osnovao je kralj B a z a u (Boethos), ali je u to vrijeme bilo dosta meteža i borbe o prijestolje; 3. kralj ove dinastije bijaše B i n o t h r i s, od kojega se sačuvao veliki dio l j e t o p i s a u t. zv. »*Palermskom kamenu*«,* ali donosi samo vijesti o ubiranju poreza, o svečanostima i t. d.; bilo je dakle mirno vrijeme. Binothris i dva njegova prethodnika a i prvi nasljednik čini se da su prevoljevali Donjemu Egiptu, jer im nema grobova u Abidu, ali ih je bilo kod Memfisa. Zato je dalji kralj, P e r j e b s e n, stupio u opreku s tim stanjem, pa se i ne zove »Horus«, nego gradi grob u Abidu, a nad njegovim imenom ne stoji lik Horov, nego gornjoegipatskoga boga Setha; ipak njegov pokojnički obred postoji i dalje (još pod 4. dinastijom) kod Sakkare blizu Memfisa. Istom za kralja (s Horovim imenom) K h a s e k h e m u i a nađosmo u samoj prijestolnici Juga, Nekhenu, kraljevskih spomenika: na pr. dva sjedeća mala kamena lika, s dugim kraljevskim plaštem i južnom krunom; svi ostali spomenici slave kraljeve pobjede nad b u n t o v n i c i m a Sjeverne Zemlje, a samo jednu pobjedu nad nubijskim plemenima; na vazama jastrepska božica (Nekhbeta) južne prijestolnice Nekhaba spaja simbolske biljke obiju zemalja (ljiljastu i papirusnu), a pripisano je: »godina, kad su pobijeđeni buntovnici Sjeverne Zemlje«. Jedan od posljednjih kraljeva te dinastije stalno nosi dvojni naslov bogova H o r a i S e t h a; spojio je dakle moć »Setha Perjebsena« s moći Horovih poklonika. I on je sebi gradio grob u Abidu, i to prvi od k a m e n a, a oko njega su cigleni grobovi njegovih dvorjanika; gradio je i

* Nađen je taj veliki kamen u glavnom gradu Sicilije, kamo je na nepoznat način donesen. Na njem je ispisan opsežan egipatski l j e t o p i s (hronika); potječe iz 1. polovine 5. dinastije; kamen je bio postavljen po svoj prilici u kojem hramu, možda u gradu Onu. Sačuvan nam je samo komad toga kamena.

kraljevske dvorove. Žena njegova N e m a a t - h a p i j a bila je mati Z o s e r u, prvomu kralju 3. dinastije. Svakako razbiramo, da je opet nastupila doba meteža i borbe, pa je istom kralj Z o s e r povratio državno jedinstvo, a prekinuo stare načine vladanja Tinitâ. Bijaše to oko 2900. godine.

d) Općeno stanje u narodu i državi.

Vrijeme od 400 godina, koliko su Egiptom vladale obje tinitske dinastije, dobro se upotrebilo za napredak naroda i države, osnovan na nađenom visokom stanju dugoga dotadašnjega razvitka.

Vanjski položaj. — Prema vanjskome svijetu, koliko to već nijesu učnila koljena prije kralja Mene, vidimo ovo: bližnje zapadne oaze, budući da im je već saobraćaj potreban s Egiptom, zavise o njemu; kamenitim krajevima između Nila i Crvenoga Mora (»t r o g o d i t s k i m a«; plemena I u n t i u) upravlja egipatski »predstojnik pustinjskoga gorja«; i semitski nomadi (Menziu) kod rudnika na Sinajskom poluotoku podvrgnuti su; uska suhozemska veza k Istoku pustinjskom cestom (koja ide od Vadi-Tumilâta mimo Timsah-jezera) utvrđena je: tu je »V l a d a r s k i z i d« za odbranu od S e t i u â (Azijana) ili »da u Egipat ne uđu H a m u i« (Semiti). Borbe s Nubijcima na jugu stekle su Egiptu područje nilskih brzica kod Sijene (Assuana). U drevnom popisu kraljevih podanika sva su tuđinska takva plemena svrstana među »d e v e t n a r o d a, k o j i n o s e r a t n i l u k«, poslije podanika iz Južne i Sjeverne Zemlje. — U taj popis padaju i H a n e b u i«, sjevernjaci na otocima Sredozemnoga Mora, dakle Kreta i drugi Egejski otoci, a možda i Kipar, iz kojih su se zemalja zalijetali gusari i dolazili tršci; uzajamni im saobraćaj zajamčuju nam a r h e o l o g i j s k i n a l a s c i u Egiptu, na Kreti i po Egejskim otocima iz »r a n o g a m i n o j s k o g a p e r i o d a« (str. 109., 111.). A ne će biti da je istom S n o f r u, posljednji kralj 3. dinastije, slao u grad Gebal podno širokoga i visokoga gorja Libana svoje lađe po cedrove grede, nego je to jamačno bivalo već i sada, pa se odatle, poduprto i oružjem, razvila i neka zavisnost tih primorja o egipatskom kralju. Ni tekline i tamnjan, potrebne bogoslužju i pokojničkim obredima, nijesu se dobivale samo posrednom trgovinom iz »zemlje

bogova«, Punta, na afričkom Somalskom primorju, nego su do zgode znale onamo poći i egipatske lađe, pa je samo slučajno, što o tome čujemo istom za 5. dinastije (oko god. 2680.—2540.). Vidimo naime među slugama nekoga velikaša već iz vremena 4. dinastije jednoga Punćanina. — Usred toga vanjskoga svijeta, koji naokolo okružuje veliko more,* stoji Egipat, sjedište bogova i kulture. Prema svim tim tuđim narodima Egipćanin se osjeća čovjekom kulturnim, naprosto »čovjekom« (»romez«, »rome«) — drugoga on imena, narodnoga, za sebe i nema. A tako donekle osjećaju i ti vanjski narodi, ma da i ne će da se bez otpora Egipćana pokore... Samo dalje tamo na istoku, preko gora i pustinja, stoji na Eufratu još jedna visoka kultura.

Tvarna kultura. — Materijalna kultura bijaše velika, nošena radišnim i štedljivim narodom na čudesno plodnoj crnici zemlji. Bogatstvo je raslo. Visoko razvijeno obrađivanje kamena za ljudske potrebe pomalo se zamjenjuje kovinom, osobito bakrom; tako sve više nestaje staroga kamenoga oružja i posuđa. I u privatnu vlasništvu bilo je kao ukrasnine obilje zlata, ponajviše iz rudnika nubijskoga pješčanoga ravnjaka; mnogo se ište i dragoga kamenja; srebro je rijetko. Gvožđa još nema; kasnije se nalazi mekoga željeza, koga ima dosta u Africi; ali gvozdenoga oruđa, kojim bi se moglo obrađivati tvrdi kamen, nijesu imali Egipćani sve do Novoga Carstva (negdje poslije god. 1580. pr. Is.); zato su znali jačati mjed i njime kamen obrađivati. Poslovni promet teče izmjenjivanjem dobara, ali se već sada razvilo procjenjivanje vrijednosti komadima bakra i zlata; kasnije se u tu svrhu kovina lila u kolute.

Egipatsko pismo. — Još prije kralja Mene stalo se razvijati egipatsko pismo od slikovnoga prikazivanja predmetâ i od crtnih znakova za lađe, grbove župâ i mjestâ i za amajlije; onda se pojavljuju pečatni valjci, a na njima uz crteže ljudî i životinjâ još i posebne crte; ti valjci služe za zatvaranje vinskih i uljenih vrčeva. Simboli su i znakovi za bogove i kraljeve pa i slikovne prikazbe božanstva uopće, jer prikazan predmet svagdje je podjedno i utvarenje neke ideje i on je važan samo tom svojom simbolikom, na pr. ako se bogu ili kralju stavi u ruku hijeroglifa života (odug krst, u kojega je gornji dio dužega kraka pretvoren u jajastu elipsu). Takove su one prikazbe na ličilskim skriljevačkim pločama (str. 153.—155.); one ne prikazuju događaj, kaki je bio, nego njihove slikovne znakove treba da pretvorimo u misli, da bismo ih izrekli; to su simbolske prikazbe. No odatle se razviše i znaci za slogove razvijenoga pisma.

* U piramidi prvoga kralja 6. dinastije, Tetija, nabraja se 5 mora: Gorka jezera (na Sueskoj prevlaci), Crveno More, Indijski (?) ocean, Sredozemno more i »Veliko more« — ovo po svoj prilici onaj ocean, o kojem se držalo da okružuje cijelu zemlju kao ploču.

a) Tako bi se u Egipćana bilo razvilo pismo samo za riječi, kao i u Kitajaca, a zamalo takvo je pismo na godišnjim popisima kralja Mene i njegovih nasljednika, gdje su riječi samo dijelom pisane, a ponajviše je toga simbolskim znacima tek naznačeno. Ovaj način, pomiješan istinskim pismenim znacima, sačuvao se do u najkasnija vremena u pokraćenom hijeroglifskom pismu (u pripiscima relijevâ na hramovima i grobovima, u naslovima, u žrtvenim formulama grobova i u bilješkama hronike na »Palermskom kamenu«. — *b)* Ali na ovaj način nije postalo pravo egipatsko pismo. Postalo je na velikom pronalasku uma ljudskoga, da se sav naš govor sastoji samo od malena broja glasova, pa je dovoljno, ako se za svaki glas utvrdi neki znak; tada će se tim znacima moći ispisati svaka riječ. No u egipatskom jeziku baš kao i u semitskima nose značenje riječi zapravo samo suglasnici; zato su se postavili znaci samo za 24 suglasnika, a čitalac ima da iz smisla cjeline nadopuni samoglase; njima se poglavito izrazuje gramatički oblik. — *c)* No ovo abecedno (azbučno, alfabetsko) pismo nikada nijesu čisto upotrebili Egipćani, nego su pored toga ili i samo naprosto upotrebljavali za mnoge riječi druge znakove, koji označuju oveće skupove glasova. Tako su isto poslije riječi postavljali poradi veće jasnoće posebne označke (determinative), koje svoj predmet slikovno označuju ili bar pokazuju na vrstu pojmova, kojoj pripadaju; ovo su ideogrami (pismena za misli ili likove), a mogu kod skraćenoga pisanja zastupati i glasovne znakove. Ti su ideogrami potekli iz onoga prvobitnoga simboličkoga pisanja, a od njega

je potekao i najveći broj znakova za slogove; pomalo su ideogrami sve jače ulazili i u knjižno pismo, jer su bitno olakšavali razumijevanje.

Takovo se pismo, h i j e r o g l i f s k o, uvijek upotrebljavalo i često vrlo pomnjivo i umjetnički izrađivalo na tvrdoj građi: drvu, slonovoj kosti, kamenu, pečatima. Ali za obične potrebe na mekoj građi (koži, ilovači i osobito na papirusu) razvilo se »tekuće «pismo, k u r s i v n o, u kojem su slikovni znaci samo označeni crtnim kraticama; egipatsko takvo pismo zovemo h i j e r a t i č n i m.

Prva književnost. — Naskoro se pismo stalo vrlo upotrebljavati i za državnu upravu i za praktične spise i udžbenike (u »p i s a r s k i m š k o l a m a«): u mjerenju zemlje (»geometriji«), praktičnoj matematici, praktičnoj medicini (ljekarstvu). Osobito medicina, uz prislon na svetišta, bila je već od davnina prikupila obilna iskustva o lijekovima, unutrašnjim bolestima i operacijama, pa i o anatomiji. Kasniji »m e d i c i n s k i p a p i r u s i« sadržavaju vrlo starih bilježaka. Iz ovoga vremena potječe i jezgra kasnijih »p o k o j n i č k i h t e k s t o v a« s umišljenom velikom čaralačkom (mađijskom) snagom (t. zv. »p i r a m i d n i t e k s t o v i«). Svakako iz ovih i još starijih vremena potječu u glavnom i kasnije nam poznate vjerske o b r e d n e rečenice i l i t u r g i j e, k a z i v a n j a, p r i č e i h i m n e... Naskoro ćemo se diviti i veličanstvenoj egipatskoj građevnoj tehnici.

Državni organizam. — Zapravo se već sada možemo diviti i *državnom organizmu.* Postajao je vijekovima, a sada ga u osvitku našega historijskoga gledanja na Egipat nalazimo gotova, po svoj prilici već i odavna.

Kralj. — Težište egipatske države i stožer njezin jest k r a l j. Za tinitskih dviju dinastija već su potpuno izrađeni: kraljevski naslov kao »Horus« i »kralj obiju zemalja«, kraljevska nošnja i dvorski svečani običaji (ceremonijar). Kralj je ž i v i b o g H o r u s, a podjedno je i Horus i S e t h (»Horus-Seth«): zadojila ga je božica Sekhmeta lavlje glave, a i sam je lavom (»s f i n g«), koji pandžama svojim obara neprijateljske narode. Kao i bogovi zapovijeda kralj životom i smrću i čini od podanika što hoće. Samo drhćući i s tajanstvenim zazorom primiču mu se ljudi i ljube prah pred njegovim nogama, pa samo osobiti miljenici smiju mjesto toga ljubiti kralja u koljena

i naskoro se dičiti time u svojim grobnim natpisima. Lično kraljevo ime rijetko se spominje, nego se uvijek kaže »bog«; samo se mjesto imena stalo reći: »veliki dom« (egipatski: »par'o« — odatle »f a r a o n«).

Ali baš stoga, što je kralj b o g, on je kao i drugi koji bog vezan ceremonijarom, koji određuje njegovo držanje prema podanicima, i samom ustanovom kraljevstva. Kralj je za to tu: da pribavlja državi moć i pobjedu; da njenim žiteljima stvara sigurnost i napredak; da uzdržava red božice pravde M a a t e. Upravo božanstvo kraljevo steže kralja: kad bi se kralj kada oteo tome, da radi po propisanim uredbama, to on i ne bi više bio bogom; ne bi ga ni bogovi više priznavali bogom, a ni ljudi više slušali. Odatle i č e s t e p o b u n e i č e s t i n a m e t n i c i (usurpatori). Stoga je kralj i u svojoj spoljašnosti i u svojim djelima vezan o utvrđene obrede. Odmah poslije zakraljenja izvršuje kralj »ujedinjenje obiju zemalja« time, da ispreplete obje simbolske biljke, ljiljastu i papirus, i izvrši »optrku oko zida«. U određene godine »pojavljuje se« kralj, kao što se i bogovi »pojavljuju« (»bogojavljenje«) u procesiji: sad kao kralj Juga, sada kao Sjeverne Zemlje, a sad opet obiju zemalja. Osobito se svečano izvršuje 30-godišnji jubilej S e t h o v e svetkovine, s kojom kao da se nanovo počinje kraljevo vladanje. Osim toga ima kralj izvršivati mnogo drugih svetkovina bogova: u prvom redu »poštivanje boga Hora«, kao naročitoga kraljeva boga, i drugih glavnih bogova obiju zemalja, koji sve više postaju opći bogovi cijeloga Egipta; pa k tomu još i druge svečanosti, tako »kopanje zemlje« (str. 154.) i postavljanje gologa debla, simbol boga Osirisa. — Svaki kralj gradi sebi nov p r i j e s t o l n i g r a d, obzidan bedemima, a u njemu palaču (koje su u ovo vrijeme još od suhih cigala i drva, kao i hramovi), sve uz propisane obrede. To biva istom 4. godine poslije zakraljenja; a 4. godine poslije Sethove jubilarne svetkovine, ako isti kralj još živi, gradi on novu prijestolnicu; tako se za neke kraljeve veli da su imali dva »doma«; taj se običaj donekle drži još za Srednjega Carstva. Taka palača ima dvoja vrata jedna kraj druge, za obje »zemlje«. Uz »dom« je uvijek i kraljev grob. — Razumije se, da kralj ima i velika zemljišta, čime uzdržava sebe i dvor svoj.

Državna uprava. — Već Menina država bila je č i n o v n i č k a. Ako su se činovnici po svoj prilici i uzimali iz odličnih porodica pa su se službe već sada često nasljeđivale od oca na sina, to za položaj u životu odlučuje ipak samo kraljeva milost, t. j. d v o r s k i p o r e đ a j. Ovomu pripadaju brojni »komornici« često s naslovom »tajnih savjetnika«; onda »kraljevi poznanici«, pa »oni koji su mu srcu blizu«, i »oni koji dan na dan slave boga« (kralja). Najviši stupanj čini se da je »hetio« (»veliki čeonik«), na kojem na pr. stoji neki »vojnički vrhovnik«; za 6. dinastije ono bi bio isto što vojvoda (»grof«). U u p r a v n o m č i n o v n i š t v u osobito nalazimo čeonike župne organe, »ž u p a n e« (nomarhe), zatim čeonike »kraljevskih domova« (skladištâ i pisarnica), »kraljevske pisare« i t. d. — Još i kasnije, od 3. dinastije dalje, cijela je uprava razdijeljena na dvoje prema dvjema zemljama; tako ima dvije riznice, dvoja skladišta, dvoje oružane. Na čelu cijele državne uprave svake zemlje stoji po jedan dostojanstvenik, nazvan po starim kraljevskim prijestolnicama: »o n a j o d N e k h e n a« ili »o n a j o d P e a« (str. 151.); ali su dosta puta oba ova dostojanstva spojena u jednome čovjeku. Glava pak uprave cijeloga Egipta je, po svoj prilici već od davnine, »zati« (v e z i r), prvi do kralja; on je uz »nosioca kraljevih papuča« prikazan već na spomenicima starog kralja Narmera (str. 155.). Najbliže do vezira stoje dva kancelara: »k a n c e l a r b o g a«, t. j. kralja Gornjega Egipta, i »k a n c e l a r b i t i j a«, t. j. kralja Donjega Egipta; oni drže kraljevske pečate i upravljaju državnim blagom. — Tako se, u svem vidu (formi) dviju odijeljenih zemalja, drži jedinstvo carstva, oličeno u bogu-kralju i u veziru.

Pravo. — Kasnije historijsko predanje kaže, da su odredbe egipatskoga privatnoga i kaznenoga prava potekle od bogova, dakle da su prastare. Ne sumnjamo, da su već u ovo vrijeme postojale na pismu, a da su i velika sudišta, za koja znamo da su postojala za bližnjih dinastija, već sada sudila, jer bez obojega nema kulturne države. Članovi tih sudišta bili su podjedno i svećenici božice pravde, M a a t e.

Pismenost uprave. Ljetopisi i druga bilježenja. — Cijela je uprava bila svagdje p i s m e n a; dokaz nam je popis visine, koju bi svake godine dostigla nilska poplava na prastarom vodomjeru na ostrvu niže Memfisa; brojevi su joj sačuvani na

Palermskom kamenu (str. 158.). Od bilježaka na kraljevskom dvoru nastajali su *državni ljetopisi* (izvadak nam sačuvan na onom Palermskom kamenu); i u drugim važnim mjestima, svetištima, vodila su se takva bilježenja. Kada su kasniji kraljevi gradili veličanstvene svoje hramove, istavljali su uspomene na d j e l a b o ž a n s t a v a, što su ih o n i izvršili, u krasno ispisanim pismenima na stijene tih hramova, na pr. »*ljetopisi Thotmesa III.* (18. dinastije), ili su «d o b r a d j e l a« svoja kao provodiče na drugi svijet ispisivali na nijemim stijenama grobova svojih. Za tim običajem stadoše se povoditi i kraljeve velmože. Opća dužnost, da se pokojnicima donose žrtve (hrane), navodila je potomke i nasljednike, da te pokojnike popišu; tako su radili pojedini (osobito pak odlični) ljudi za svoje pretke i za kraljeve, a tako su radili i kraljevi. Takvi su nam se popisi kraljeva sačuvali: *Karnački popis Thotmesa III.*, sa 61 imenom prethodnikâ, osobito iz 13. dinastije; *popis Setija I.* (19. dinastije) sa 76 imena; popis iz privatna groba u *Sakkari za Ramsesa* II. (19. dinastije) sa 58 imena. — Kako su sve oblasti i sva svetišta imali svoje pismare (arhive), nastajahu odatle svakojaka bilježenja i ispisivanja; glasovit nam je *Turinski kraljevski papirus*, pisan na naličju neke računarske knjige o prihodima iz neke oaze krajem 19. dinastije (13. vijeka pr. Is.). Taj se popis počinje s vremenom, kad su na zemlji vladali bogovi, a onda se produžuje s imenima i vladarskim godinama svih kraljeva počevši od Mene, povrstanima po dinastijama. Podaci su mu dosta ispravni, ali je papirus, na žalost, trošan i nepotpun. Po takom nekom popisu radio je i M a n e t o n (str. 147. i 156.). K tome pridolaze kasniji nebrojeni n a t p i s i, osobito na hramovima i grobovima, i nađeni p a p i r u s i. Sve to daje nam mogućnost, da u glavnim crtama vidimo sad jasnije, sada tamnije u ono, što se u ma kojoj strani života Egipta događalo.

Porezi i daće. — Počevši od vremena 2. dinastije idu »kraljevski pisari« od kuće do kuće p o p i s i v a t i i m u t a k (»brojenje«, »brojenje zlata i poljâ«); to pretpostavlja vrlo razvijenu i pravičnu tehniku oporezovanja, a podjedno vidimo i da je veliki dio zemlje bio sada još s l o b o d a n imutak naroda na selu (»brojenje polja«). Po gradovima su obrtnici i trgovci plaćali porez od prihoda (»brojenje zlata«). Bit će pak, da je u službi kralja, svetišta i velmoža bilo i dosta u k m e ć e n i h

ljudi. Za 4. i 5. dinastije ono se »brojenje« pretvorilo u »brojenje govedâ i sitne stoke«, pokazujući time po svoj prilici tu veliku privrednu promjenu, da je veći dio slobodnoga zemljišta prešao u ruke kralja, svetištâ i velmožâ, pa je slobodnomu narodu ostala samo svojina marhe.

B.

Staro carstvo.

(Oko god. 2900. do oko god. 2000.)

a) Doba kraljevske snage i narodnoga cvjetanja.

Kratak osvrt. — Prvi glavni veliki događaj, otkako je postojao Egipat, u političkom životu njegovu bilo je to, da je osvajački neki element prije 4241. godine stvorio u Donjem Egiptu državu, koju je onda prenio i na Jug; drugi veliki događaj, da se stvoreni taj jedinstveni politički narod kasnije razdvojio na dvije države, zadržavši u glavnom istu kulturu. Moglo bi se po kasnijoj analogiji zagospodovanja Hiksâ potkraj 18. vijeka (str. 52.—54.) s jezgrom sjevernoga Egipta pomisliti, da je taj rascjep nastao naseobom nekoga novoga osvajačkog ljudstva, ali ovo jedva da je trajnije ostalo gospodarom i u južnomu Egiptu, pa se uopće brzo pretopilo u prave Egipćane (str. 150.). Treći bi onda veliki događaj bio taj, da su južno-egipatski kraljevi oružjem podvrgli i Sjevernu Zemlju, zadržali doduše dvojno upravno uređenje, ali su stvarno stvorili opet jedinstveno carstvo (analogija: protjerali su Hikse početkom 16. stoljeća južno-egipatski vladari [18. dinastija] i opet ujedinili Egipat). To bješe veliko djelo kralja Narmera i Mene.

Kralj Zoser. Arhitekt Imhotep. — Prirodno je dakle, da je u redovnim prilikama težište u državi u Donjem Egiptu ili negdje blizu njega pravcem k jugu.* Zato vidjesmo, kako već prve dvije dinastije uvažavaju kraj oko kasnijega Memfisa, blizu rastjecanja Nila (Delte). Već *3. dinastiju* (oko 2900. do 2840.) označuju ljetopisi (Maneton) »memfiskom«; nestaje iz ljetopisâ spomena svetkovine Horove. Već s prvim kraljem te dinastije Zoserom (str. 159.) osjeća se živo, kako se primiče visoko cvjetanje egipatske kulture. I državna je vlast jaka: Zoser je postavio pobjedničku ploču kod sinajskih rudnika, a k jugu od Egipta pripojio zemlju od »dvanaest milja« (grčki: »Dodekaschoinos«) više assuanskih brzica. Veliki jedan njegov grob niže Abida (kod Bet-Khallafa) pokazuje jaki tehnički napredak: grobna komora duboko je izdubena u živoj litici; nad njim je omašna ciglena građevina sa kosim pobočnim stijenama; to je prvi tip grobova »mastaba.«** Ali je sebi Zoser (za Sjevernu Zemlju) sagradio još jedan grob, vrlo neobičan, na (zapadnom) pustinjskom ravnjaku kod svetišta memfiskoga boga Sokara (danas selo Sakkara k zapadu od negdašnjega Memfisa): vidi se kao da je jedno na drugo nanijeto šest takih sve manjih i manjih »mastaba«, ali od kamena pješčenjaka, svaka viša ujedno je i manja. Unutra, u prirodnom tlu, grobna je komora; nad vratima stoji kraljevo ime. To je t. zv. »zatavanačka« (»terasna«) piramida, preteča pravih. Graditelj te goleme građevine, koji je sagradio i tvrđavu u jugoistočnoj Delti »Dveri Imhotepove«, bješe prvi poznati nam veliki arhitekt svijeta i izumilac velike kamene gradnje, Imhotep, podjedno i Zoserov pokojnički svećenik. Kasnija koljena držahu ga čarobnikom i čudotvorcem: on da je sin memfiskoga boga Ptaha pa da je napisao medicinskih i mađijskih spisa; još su ga božanski poštivala posljednja egipatska vremena... Stim se snažniji pokazuje lik samoga kralja; on u 19 godina svoje vlade započe red velikih graditelja piramida, toga čudesnoga napora državne snage u kraljevoj ruci i visoka poleta preko gromada kamenova u idealizam prekozemnoga svijeta. I posljednji kralj te 55-godišnje 3. dinastije, Huni (vladaše 24 godine) gradio je južnu od dvije velike kamene piramide kod Dahšura, k jugu od sela Sakkare; ona se ispinje u dva različna kuta i čini prelaz u pravoj; obujmom i visinom veće su od nje samo kasnije najveće piramide.

* Granica između Juga i Sjeverne Zemlje bila je k jugu od Memfisa, nešto više današnjega sela Dahšura.

** Neku sličnu staru građevinu zovu današnji egipatski Arapi »Mastabat-el-Firaun« = »Faraunova klupa«. Po njoj je naziv »mastaba« (= klupa) preuzet u današnju historičku nauku.

Veliki graditelji piramida. — Silne građevine grobnih piramida, započete kraljem Zoserom, sada sa dolaskom 1. kralja *4. dinastije* oko god. 2840., S n o f r u a (nešto 2840. do 2680. god. pr. Is.), pojačano ističu glavni vanjski znak ovih vremena neizmjernoga napona tvarne snage, tehničkoga i tvarno umjetničkoga poleta. I S n o f r u gradi sebi dva groba, dvije piramide: kod M e d u m a, najdalje na jugu piramidskih nizova na zapadnim zaravancima Nila, i kod D a h š u r a, k sjeveru od Hunijeve, čisto piramidskoga oblika. Podno zaravanaka sagradi i oba svoja prijestolna grada, a njihovim žiteljima dade osobite povlastice, potvrđene kasnije (nađenim u naše vrijeme) proglasom 3. kralja 6. dinastije Pepijem I. (na stijeni dahšurske piramide). Ali već sada kraljevi dovoze za gradnju tvrdi kamen iz Mokattamske gore s istočne nilske strane. Snofruov nasljednik, K h a u f u (K h e o p s), koji je vladao 23 godine, stolovaše 10 km dalje, k sjeveru od Memfisa, prema današnjemu Kairu, kod sela G i z e a; tu sagradi i n a j s i l n i j u g r a đ e v i n u s v i j e t a, svoju piramidu, visoku 147·80 m s osnovicom od 232·16 m; pred njome je, kao obično, bio pokojnički hram, a stajahu i 3 male piramide za kraljeve rođake. Kheopov nasljednik (vladaše 8 godina) T e t e f - r ê počeo je sebi graditi piramidu kod A b u s i r a; njegov nasljednik, Kheopov sin K h a u f - r ê (grčki: Khabroes ili K h e f r e n) gradio je piramidu opet kod G i z e a, a sin mu, M e n k e u - r ê (grčki: Menkherinos ili M y k e r i n o s) sagradi mnogo manju. Od Khefrenova p o k o j n i č k o g a h r a m a sačuvana je granitna vratna građevina podno zaravanka s golemim upornjima od jednoga kamena; u toj građevini našlo se 9 velikih kraljevih likova od granita, diorita i bazalta, i 1 manji od alabastra; stoje i sami ostanci toga pokojničkoga hrama, započeta granitom, ali onda žurno dovršena vapnenjakom i ciglom. U ono doba pada po svoj prilici i ono izrađivanje lika golema sfinga od gorske litice pred Khefrenovom piramidom. Uz glavne piramide stoje manje za ženske; k jugu od Khefrenova sfinga grob je neke kraljice, možda Khefrenove matere. — Od 4 Mikerinova nasljednika mislimo da je samo treći bio zakonit; drugima se dakle uništiše grobovi i spomenici. Lako da je tada bilo velikih državnih meteža i potresa u Egiptu. Tako se 2 godine poslije zakonitoga kralja uspe nova *dinastija, peta* (oko 2680.—2540.), dodajući k dosadašnjim duševnim vidicima još i neki nov vidik. Ovaj može u dosadašnjem Orijentu biti samo u vjerskom smjeru, ali on u drevna vremena obuhvata i cijeli položaj kralja i države i sve misli kulturne i duševne.

Piramida kao građevina. — Prividno produžuje nova dinastija predanja stare, pa njeni kraljevi i dalje grade svoje grobne piramide na rubovima zapadne pustinje, na onom golemom kraljevskom groblju ili svetištu od 70 km dužine. Mnoštvo kamenja, koje se za to pokreće, golemo je, a posao postao je još opsežniji, otkako se najviše građe prenosilo s istočnih dolinskih rubova (Mokattamskih gora) preko doline i Nila na zapadne pustinjske ravnjake; za *piramidu Kheopovu*, najvišu, trebalo je 2½ milijuna kubičnih metara kamena (po računu Engleza Petrie-a: 2,300.000 kamenova velikih po 40 kubičnih stopa). Prema tome daje nam sliku rada ona uspomena, koju je u 5. stoljeću pr. Is. Grk H e r o d o t čuo u Egiptu, da je za tu piramidu radilo 100.000 ljudi kroz 20 godina po 3 mjeseca. Ta 3 mjeseca bit će vrijeme nilske poplave, kad se na poljima ne može raditi, pa zato ne bijaše odviše teško od više (možda 8) milijuna egipatskoga žiteljstva dotjerati na rad tih 100.000 (sve ako je onaj Herodotov broj ispravan). Ta, radilo se u v j e r s k o j s l u ž b i, u s l u ž b i b o g a! A bolji radnici, klesari, bit će da su i onako stalno radili za piramidu. — Ali je čudo t e h n i k e sama gradnja piramide: ono dizanje građe u sve veću visinu: ono sitno tačno predviđeno raspoređanje statičkih momenata, da se cijela građevina ne uruši od same svoje težine u prostu nepreglednu gomilu kamenja. Osim toga: Ne samo u živcu kamenu pod piramidom vodio je od njezina ulaza kos hodnik dolje u podzemnu jednu komoru (grobnu?), nego je od toga hodnika kod presječišta s prirodnim tlom vodio odvojeni drugi hodnik koso gore u piramidi; taj se u njoj dalje raširio u veći uzbrditi trijem. Na početku toga trijema odvojio se razit manji hodnik do mjesta, gdje visinski pravac piramide presijeca taj manji hodnik, pa se ovaj tu završio u drugu jednu grobnu (»kraljičinu«?) komoru. Ondje pak, gdje se uzbrditi onaj trijem svršavao, u presjecištu visinskoga pravca piramide, otvara se još treća (grobna) komora, najveća, s nekim predvorjem. U toj najvećoj komori stoji i danas (prazan) kraljev sarkofag (mrtvački sanduk) od jednoga komada kamena; on je veći od ulaza i hodnika, dakle su ga onamo smjestili još dok se piramida

gradila. Nad tom najvišom i najvećom komorom ima još četiri manja prazna prostora, jedan nad drugim, valjda za rasterećenje velike komore pod njom. U srednju i u gornju komoru vode po 2 kosa rova sa sjeverne i južne plohe piramide — misli se, zbog izvjetrivanja; no kutovi njihova uspona ne podudaraju se sasvim ni među sobom ni s kutom od 27° ulaznoga hodnika. Kako je vješto bilo rasterećenje tih hodnika, vidi se kod ulaza u piramidu. — Najveća grobna komora (»kraljeva«) obložena je sa 100 ulaštenih granitnih četvorina. — Cijela piramida bješe obložena ulaštenim bijelim vapnenim kamenom, tako da se iz daljine sva sjala na suncu. Sve 4 strane nagnute su na kut od 52°; prema tome je egipatsko sunce o podne kroz 7½ mjeseca (od konca februara do sredine oktobra) obasjavalo cijelu piramidu bez ikakve sjene. Sredina svake strane te piramide gleda tačno u 4 glavne tačke obzora: istočnu, sjevernu, zapadnu i južnu. Koliko se još i drugih astronomijskih poklapanja možda utvrdilo, no ne možemo ovdje razvoditi.

Grobnice državnih dostojanstvenika. — Naokolo piramide, groba boga-kralja, poređani su u pravilnim redovima grobovi njegovih dvorjana i činovnika, koji sada mjesto kraljeva grade omašne masivne grobnice »mastabe« (str. 167.). U duboku rovu pod mastabom leži pokojnik; u mastabi je komora za pokojničke obrede nalik na kraljev pokojnički hram; u toj se komori na stijenama vide prikazbe i rečenice iz pokojničke službe i prizori iz vlasnikova života u bojadisanu relijevu. Kao i kraljevi, tako i ti dostojanstvenici postavljaju za izvršavanje grobnih obreda posebne »služitelje duha« (grobne svećenike: »hrihebe«) i uz kraljevu potvrdu određuju vječne zadužbine na zemljišta i ljude za prilaganje pokojničkih žrtava; ako to pokojnik nije učinio, sveta je dužnost sinova njegovih. Takova je mastaba i Kheopova sina Mereba: nad ulazom je veliki trupac s običnom ispisanom rečenicom, koja pokojniku osigurava jela i pića na sve blagdane i sve ostale dane u godini; na obje vanjske strane ulaza po jedna je prikazba samoga Mereba, u rukama mu štap i žezlo; do njega stoji mali mu sin. U unutarnjosti komore najvažnija su slijepa vrata; na njih tobože dolazi na vidjelo pokojnikov duh, kome su čarobne rečenice pogrebnoga obreda osigurale dalje život na zemlji; pred vratima stoje žrtveni niski stupci za jela, pića i ulja, pa stalci i klupčice za zdjelice i t. d. Tako je u grobu Manoferovu pod konac 6. dinastije; slično kod piramide kralja Snofrua (str. 168.) u mastabi njegova sina kraljevića Rahotepa i žene mu Nofrete... Uz kralja na taj način produžuju sebi umišljenim načinom zemaljski svoj život sa svim tvarnim željama njegovima ovi moćnici.

Piramida, dio grobnih građevina. — Kraljeva piramida — grobnica njegova — nije dakle stajala sama u veličanstvenoj samoći na rubu pustinje. Dolje podno toga ruba, dokle nikada ne dopiraše ni najveća poplava Nila, stajaše »kapijska građevina u dolini« (kao »propileje«), a i ona bijaše hram. Iz toga kapijskoga hrama vođaše pokrit hodnik usponom gore (Khefrenov bijaše dug 495 m) k pravome pokojničkom hramu kraljevu; za njim istom ispela se piramida, okružena četvorinastim zidom. Odmah na početku onoga hodnika, na strani, dao je kralj Khefren (str. 168.) iz žive stijene uklesati sfing, lavlji lik čovječje glave (20 m visok, 57 m dug), simbol mladoga sunca Hora. Oko piramide i pokojničkoga kraljeva hrama vidjesmo mastabe, grobnice dvorskih i državnih dostojanstvenika; osim toga stajahu i manje piramide kraljevićâ i drugih članova kraljevske porodice. — Cijelo dugo vrijeme, dok su se gradile te građevine, bilo je živo na tom velikom prostoru: tu je vrvljelo od zanatnika, trgovaca, upravljača gradnjâ, radnika (tih je stalno znalo za gradnje Khefrenove piramide biti do 5500 ljudi) — cio kakav grad. A i kralj bi dolazio i često živio ondje; imao je ondje svoj piramidski grad, odakle mogaše pratiti, kako mu od godine na godinu raste taj njegov »vječni dom«. A dolazio bi i narod iz bliza i daleka, osobito za svečanih dana, vidjeti ta čudesa. A kad bi Nil ljeti poplavio nilsku dolinu zajedno s njezinim poljima sve do ruba pustinjskih stijena, onda bi se isprijeka, od istoka, sa kamenoloma Mokattamskih gora, mnoštvo naroda dalo na to, da na lađama i splavima prevozi kamenu građu. Od piramidskoga grada, gdje se u kraljevu pokojničkom hramu trajno služilo i on bio središtem naselja, znao se razviti i trajan grad: tako je kralj 6. dinastije (Pepi I.) svojim ukazom ponovno oslobodio mnogih daća i podavanja oba piramidska grada kralja Snofrua (str. 168.).

Ozirisko vjerovanje. — No koliko i bila Egipćanima gorka i teška djetinjska zbilja, da sebi s očuvanjem tijela produže i život preko groba, ipak se stala nametati misao, da se pokojnik

uza sve to ne može opet domoći prava živa života; zato mu i ne treba više ni prava pića ni prava jela, ni ičega drugog; dovoljni su i sami l i k o v i toga i same s l i k e i c r t e ž i, pa i same r i j e č i i formule. Istina, još se drži, da se pokojni kralj-bog poslije smrti pojavi nekretnicom z v i j e z d o m na nebu, i to od onih, koje nikada ne zalaze (»cirkumpolarne«). Ali se još jače širi vjera u dalji život po nauci grada B u s i r i s a u Delti, gdje u humku leži *Osiris*, podzemni pokojni bog »sa srcem, koje je stalo«. Iz svoga groba daje on da godinu na godinu nanovo bilje buji, znak njegove snage života. O njemu kazuje p r i č a, da je nekada mudro kraljevao Egiptom, ali ga je zli brat S e t h kovarno navabio u mrtvački kovčeg i ubio. No sin njegov H o r u s (novo, mlado sunce; str. 151.) osvetio je oca i čarobijom ga povratio novu umjetnu životu. Rečenice i obredi toga čara sada se prenose na mrtvo tijelo kralja, koji je također bog a ipak mora umrijeti;sada treba da se domogne nova života, u kome više umiranja biti ne će. Stoga ti mađijski *(čaralački) tekstovi* izravno kažu da je p o k o j n i k b a š s a m O s i r i s; s ovim se sadržajem spleću u pravoj metežnoj mješavini i rečenice předašnjih drugačijih shvaćanja. To su t. zv. »*piramidni tekstovi*«, u veliku mnoštvu ispisani po grobnim stijenama piramida počevši od konca 5. i početka 6. dinastije, ali im korijeni sežu daleko u pređašnje doba, pa i preko kralja Mene; no i ovi smjeraju na to, da ovaj zemski život čovjeku produže beskrajno, sa svim njegovim slastima. A što kralj može pribaviti sebi, daje ili dopušta svojim dvorjanicima: dopušta im kamene grobove i mastabe, pa i »kraljevske pokojničke žrtve«, i da prema njegovu grobu udešavaju uređenje svojih: da u mastabama, koje su također »domovi vječnosti«, budu ona slijepa vrata uređena na način vrata kraljevske palače; da i stijene dobiju one čarobne životvorne rečenice i one životvorne slike i prikazbe. A jer je sebi kralj, ako bi nesreća htjela da nestane njegova mrtva tijela, počeo u grobni hram stavljati svoje likove od trajne tvari (kamena i t. d.) da bi njegov duh u njima našao tvar za dalji život, to on dopušta isto i svojim ljudma.

Cvjetanje plastičke umjetnosti. — I tako evo našla je vještina ljudskih ruku, u m j e t n o s t, u Egiptu kao i kasnije u svakoj drugoj zemlji, baš u v j e r o v a n j u i v j e r i nepresušni izvor svoj: arhitektura ga već ima, pa sada ga teče i

p l a s t i k a (s k u l p t u r a) i s l i k a r s t v o. Ovakva su djela, potekla iz potrebe vjerovanja i težnje na vječni život: mnogi likovi K h e f r e n o v i, na pr. ovaj jedan od prutasta diorita: u punu veličanstvu sjedi kralj na prijestolju, a glavu mu zaklanjaju raširena krila sokola Horova. Kralj se drži svečano ukočeno, i dolikuje mu. No zato likovi drugih ljudi, od kamena ili drva, imaju mnogo više života, pa su često neočekivano individualni portreti. Neki su upravo umjetnički tvorovi prvoga reda: lik kraljevića R a h o t e p a prvosvećenika onskoga (heliopolskoga) i žene mu N o f r e t e (str. 171.); glasoviti lik od crvena vapnenca iz sredine 5. dinastije t. zv. »L o u v r e s k o g p i s a r a«,* koji podvitih nogu sjedi pa na koljenima ljevicom razmata omot artije, a desnicom čeka da bilježi; drveni cijeli lik, pravo remek-djelo, svećenika-čitača K a a p e r a iz groba kod Sakkare (str. 167.), koji sadašnji egipatski Arapi nazvaše »šekh-el-beled« (»seoski starješina«): ozbiljno naprijed gleda dobroćudni strogi starac, krepko zakoraknuo naprijed, a u ljevici mu dug štap gospodstva; tučani (brončani) likovi 3. kralja 6. dinastije P e p i j a I. i s i n a n j e g o v a.

Plosni relijevi, slikanje. — Iz grobova imamo upravo obilnih primjera relijevâ. Tako jedna stijena R a h o t e p o v a g r o b a, gdje se još raspoznaju boje crteži. Prizori su: gradnja čamca, ribolova, gajenja stoke, klanje; seljaci i seljakinje kraljevićevih imanja donose darove za pokojničku žrtvu; sve to gleda pokojnik, nacrtan veći nekoliko puta od ostalih slika, jer tako egipatsko slikarstvo izrazuje gospodstvo glavnoga lica. Oštro, vjerno i živo su na drugoj slici prikazane guske, a na trećoj antilope i gazele. — No koliko i znali egipatski crtači i slikari oštro motriti fizionomije i tipove ljudske, nijesu nikada uspjeli prikazivati čovječje lice naprijed (franceski: »en face«), a tijelo sa strane (u profilu), nego su oboje neprirodno sastavljali u jedno: lice u profilu, a tijelo sprijeda. A ono, što spada jedno za drugim, stavljahu jedno nad drugo; — nijesu znali izražavati »perspektivu«. A zapravo: ako su to i znali, držali su se i dalje staroga načina. Tako je i kod velike relijevne prikazbe života na imanjima velikoga gospodina P t a h h o t e p a iz groba kod Sakkare; inače slika obiluje

* Sada u muzeju Louvre-ske palače u Parizu.

množinom živih prizora u devet redova: žetva papirusa, gimnastika i mačevanje, tiještanje grožđa, lovovi, gradnja papirusnih čamaca, hvatanje ptica, šetnja po Nilu i najposlije tučnjava veslača. U ovaj posljednji prizor metnuo je slikar kao finu opreku i svoj lik: on mirno sjedi u čamcu, obilno blaguje, mlad sluga pruža mu vrč vina ili piva; nad tim piše gore: »čeonik umjetnikâ, Ankhenpteh«. To je poslije Zoserova arhitekta Imhotepa prvo poznato umjetničko ime na svijetu.

5. dinastija. — Dotle je poslije 4. dinastije, koja je imala energičke a možda i upravo divske članove Snofrua i Kheopa — ali je valjda imala i slabih ljudi — zavladala peta (str. 168.). Pri toj promjeni, kraj sve u načelu neograničene kraljevske vlasti, u stvari su sudjelovale tegobe i struje podanikâ i sve jača tvarna samostalnost velikih činovnika. Po kasnijem kazivanju (legendi, — papyrus Westcar — zapisanoj potkraj Srednjega carstva, možda do god. 1800.—1700.) prva su tri kralja te 5. *dinastije* (oko 2680.—2540.) bila djeca, trojci, od boga Sunca Rê-a i žene svećenika User-rêa iz nekoga mjesta niže Memfisa: lako da su ta trojica potekla od svećeničkoga roda heliopolskoga, a da i nijesu ni bili braća; ali su složno oborili 4. dinastiju i redom sebi osigurali vladanje: Userkaf (vladao 7 godina), *Sahu-rê* (vladao 12 godina, imao je mnogo sinova) i Kakai (vladao barem 10 godina). Kakai, Sahu-rêov sin i neko vrijeme suvladar, bude kasnije službeno držan praocem nove dinastije, a on je i prvi egipatski kralj, koji uz Horsko ime uzima i prijestolno: tako sebe prijestolnim imenom prozva »*Nefer-er-ke-rê*«. Šesti kralj bijaše Ne-user-rê *Ini*, 7. Menkauhor, 8. Tetke-rê Asosi, 9. (posljednji) Unas; u svemu ta dinastija vlada oko 140 godina. Userkaf je prije možda i bio prvosvećenik (heliopolski) onako, kako napominje ono kasnije kazivanje za svećenika User-rêa.

Sunčeva vjera. — Premda kraljevi nove dinastije produžuju vladavinsku baštinu pređašnje dinastije, pa i oni izvršuju pokojničke obrede za svoje prethodnike i grade sebi piramide, ipak je njih donijelo novo jedno doba. Ta se novota ne pokazuje samo političkom promjenom, nego i u umjetnosti na osnovu nove struje u vjerskim i etičkim (moralnim) mislima uza sve veći napredak kulture u gor-

njih i nižih redova naroda, koja se širi odozgor dolje. Jer i ljudî iz naroda, videći evo kroz stoljeća, s koliko neizmjernih napora sebi kraljevi i visoka gospoda osiguravaju trajni lijepi život i na onome svijetu, i nesvijesno se jače hvata urođena ona ista vječna želja ljudska. A u Onu, Heliopolu (»Sunčanom gradu«), bog Atum isto je što i gospodar svijeta i kralj bogova *Sunce Rê*, koji »sve vidi i čuje sve« (reče kasnije grčki čovjek) i vječno žive u veličanstvu sjaja svoga, pa ako ga i dan na dan nestane ondje na zapadu, on od večeri do jutra samo prolazi tamnim carstvom duhova i sutradan se opet veličanstveno vraća mlad i čist na istoku: slika i prilika *neumrlosti*. Toj misli, toj vjeri služi 5. dinastija; sasvim nov duh provijava njome, a s njom i u narodu. Nova dinastija pozna novu jednu, višu i nadzemaljsku, misao i služi joj. Horus-kralj nije više naprosto bog; on je samo sin božji, sin boga sunca Rêa, komu se kralj podvrgava. Svemoć kraljevska time se steže, jer je dužnost kralja, da izvršuje volju božanskoga oca svoga. A ta riječ, ta volja Rêova zakon je *pravde* i *moralnoga* reda u čovječjem životu. Zato kralj nije više, kao dosada, »veliki bog«, nego samo »dobri bog«. Svakako su novi kraljevi donijeli te ideje sa sobom; one su im po svoj prilici bile i geslo u borbi protiv predstavnika stare dinastije. Pa kako je sada Egipat — bar za okolišne narode na daleko — u neograničenu smislu zemlja kulture i njegov narod u istom smislu kulturan, ima mu glavnim bogom biti taj neograničeni gospodar svijeta, bog Sunce. To je onaj monoteizam sunčani, koji bijaše nauka svećenstvu grada Ona (Anua); vidjeli smo, kako će u apsolutnom obliku, u borbi protiv svih drugih nauka, silom za neko vrijeme zavladati Egiptom poslije 1000 godina, za kralja Amenofisa IV. (str. 38. i 59.).

Kraljevska svetišta boga Sunca. — Pod Rêovo zakrilje stanu sada kralj i država, kao u davnini pod Horovo. Rê bude bogom države. Uz piramide za kralja treba sada vječnoga stana za Rêa — treba hram za boga. Stalo se graditi možda po uzoru u Onu, a i njegova se služba držala slično kao i u Onu. Novi stil u arhitekturi opaža se već kod pokojničkoga hrama kralja Sahurê-a, pred njegovom piramidom, s krasnim paominim stubovima, koji se svršavaju naglavcima od paomina lišća, fino izrađenima; taj sada poru-

šeni hram bio je milovidan prema silnim, neraščlanjenim i ukočenim granitnim golim upornjima i gredama kapijske građevine podno pokojničkoga hrama kralja Khefrena (krivo nazvan »hram Sfinga«). Tako se otvara sada gotovo nov svijet prema onom veličanstveno strogom i šutljivom svijetu piramida 4. dinastije... Dosada je njemačko istraživanje našlo 3 onakva velika *pokojnička hrama* 5. dinastije — kraljeva Neuser-rea (I n i j a), Nefer-er-ker-rêa (K a k a i a) i S a h u r ê a —, kako porušeni stoje pred t r i m a p i r a m i d a m a kod mjesta A b u s i r a u području grada Memfisa; k takvom je hramu odozdo iz kapijske građevine više vodoplavne nilske crte vodio dug uspon s natkritim hodnikom. Neke prijestolnice i sunčani hramovi kraljeva 5. dinastije stajahu nešto više k sjeveru.

Na tim građevinskim (arhitektonskim) sastavinama osnivala se i gradnja jednoga (kod sela Abu-Gurâba) od triju dosada (u ruševinàma) nađenih R ê o v i h s v e t i š t a 5. dinastije, kralja Neuserrê-I n i j a (vladao je više od 30 godina). Dolje na vodoplavnom rubu nilske doline stoji četverokutni prijestolni grad, okružen kamenim bedemom. Još u gradu, podalje od zapadnoga bedema, kapijska je građevina Rêova svetišta. Iz nje vodi dug kameni uspon gore kroz kapiju samoga svetišta na pustinjski ravnjak, na kojem stoje zaravanci (terase), poduprti potpornim zidovima od kamena vapnenca. Tu se prostrlo veliko dvorište, okruženo skladištima. U zapadnom njegovu dijelu stoji na visoku podnošku širok o b e l i s k (visok možda 60 m) od golemih vapnenačkih trupina, posvećen bogu Suncu. Pred tim čunjem stoji u dvorištu silan žrtvenik od alabastra. Lika nikakva nema taj nebeski opći bog, jer on se objavljuje sam u suncu. K jugu odatle vidimo ciglenu donju gradnju za veliki sunčani č a m a c, na kojem Rê plovi preko neba. Na onom usponu građen je natkriven hodnik, a unutra je ukrašen r e l i j e v i m a u vapnencu kamenu. Tako isti natkriven hodnik vodi do uspona i svetišne kapije na obje strane do gornjeg stupnja obeliskova podnoška. Iz toga je hodnika mogao kralj na uranku dana izaći na vidjelo i pozdraviti boga, koji se na istočnom obzorju ispinjao iznad gorskih vrhunaca. Stijene u hodniku ukrašene su s l i k a n i m p r i k a z b a m a. Jedne daju prizore vladarskoga 30-godišnjega jubileja (str. 163.) Unijeva; prije ulaska u obelisk prikazuju nam izvrsni relijevi bujanje života biljaka i životinja iz triju godišnjih doba, djelo boga Sunca.

Vječni dom kralja Sahurêa. — Od nađenih »vječnih domova« faraonâ 5. dinastije — koji se sastojao od piramide, pokojničkoga hrama, uspona i kapijske građevine — najbolje je sačuvan i najljepši bijaše dom kralja S a h u r ê a. Dolje u nilskoj dolini podno pustinjskoga ravnjaka, kod današnjega sela A b u s i r a, bila je k a p i j s k a g r a đ e v i n a na četverokutnu kamenom nabrežju, na koje se za nilske poplave uzlazilo usponkom. Građevina bijaše sasvim simetrijska (kasnije joj se s juga dodao prigradak). Pročelje joj otvaraše prekrasan stubovni trijem, kojemu je krov nosilo 8 pàominih stubova poređanih u dva reda. Idući odavle na vrata dalje, ulazilo se u prostor nošen dvama stupovima; sužavao se dva puta prema nasuprotnim drugim vratima, koja vođahu u u s p o n s k i h o d n i k, dug 260 m, gore na ravnjak, a svršavao se vratima. Ta otvarahu pristup u sam pokojnički h r a m kraljev. Najprije se ulazilo u paralelogramski otegnut i razit p r e d g r a d a k pred samim hramom. — Ušavši odavle u samu građevinu hrama, vidio se desno i lijevo hodnik (zapravo: ophodnik), a pred sobom velika vrata. Taj hodnik ophođaše na sve četiri strane oko prekrasne velike s t u b o v n e, u sredini gore otvorene, d v o r a n e (oko 16 m širine i oko 22 m dužine), kojoj krov trijemova (kolonade) nosaše 16 p a o m i n i h stubova, okružujući tako otvorenu sredinu toga divnoga predvorja. Pogled iz te otvorene sredine koso gore prema tamnomodrom egipatskom nebu zaustavljao se na impozantnu pozadinu: na gornji dio kraljeve grobne piramide, koja se dalje na zapadu uspela iza p r e s v e t i š t a hrama. — Stupajući dalje k zapadu iz stubovne dvorane dolazilo se u zapadnu stranu onoga ophodnoga hodnika, koji se ovdje razmicao prema zapadu na tri mjesta: Desno i lijevo njegovo raširenje — po jedan udubak — nosio je po jedan p a p i r u s o v s t u b. Bijaše to »P o p r e č n i p r e d v o r a k«. Odanle se dalje počinjao d r u g i d i o građevine, neposredno prislonjen na g r o b n u k r a l j e v u p i r a m i d u. — Srednje pak proširenje prevorka vodilo je u neveliku odaju, kojoj je zapadna stijena imala 5 nišâ sa stepenicama pred svakom; u onim nišama bez sumnje stajahu kraljevi likovi, kojima se podnošahu pokojničke žrtve. Iz te »o d a j e n î š â« lijevo vođaše izlaz u odug hodnik dalje k zapadu; pri njegovu kraju ulazilo se desno na vrata u dosta

dugu (15—16 m) odaju, kojoj se dužina nalazila opet u produženju osovine cijele građevine počevši još od uspona k njoj. To bijaše »presveto mjesto«, odmah pred kraljevom grobnom piramidom. Na zapadnoj mu stijeni (dakle baš pred piramidom) udjelana stajahu krasna vrata, ali bez otvaranja, t. zv. »prividna« ili »slijepa« vrata, kakovih nalazimo inače i pred drugim odličnijim grobnicama. Ravno za tim slijepim vratima u ovo je vrijeme bio i sam pokojnikov grob; žrtve dakle, koje se prinošahu pred tim slijepim vratima i na desnom jednom oltarskom trupcu, bliže su pokojniku od onih, koje se prinošahu na prvom oltaru u stubovnoj dvorani. Jamačno su k ovim žrtvama smjeli pristupati samo ljudi najbliži kralju i samo osobiti pokojnički svećenici. — U glavnom tom dijelu građevine bijaše još pet odaja desno (k sjeveru) od presvetoga mjesta, pristupačnih samo iz njega na jedna vrata. Osim toga se iz desnoga udupka onoga »poprečnoga predvorka« za stubovnom dvoranom ulazilo hodnikom u treći dio građevine: u dva reda 10 samotnih prostora: u riznične komore, a iz lijevoga onog udupka opet u dva reda 17 odijeljenih prostora: u žrtvena skladišta; u svako se skladište ulazilo na stube. — Na oba kraja onoga »poprečnoga predvorka« dolazilo se u jednu vratarsku odaju i neke druge prostore pa i u piramidsko dvorište, obzidano izvana zajedno s piramidom debelim zidom. Iz jednoga od onih desnih sporednih prostora uzlazilo se usponkom na krovove cijele građevine. — K jugu od »poprečnoga predvorka« vodili su i izvana trijem sa dva stuba i jedna odaja u posebno obzidano dvorište, usred kojega stajaše mala piramida kraljičina.

Stubovna dvorana, poprečni predvorak i »odaja nîšâ« zajedno čine nešto za sebe, pristupno i većemu mnoštvu ljudi. Sâm raspored (tlocrt) ovog dijela cijele građevine vidimo da se slaže sa tipskim tlocrtom staroegipatskoga doma. Po njemu su u ideji osnovani i kasniji egipatski hramovi bogova. — Kapijska građevina dolje u dolini dobila je kasnije lijevo poseban prigrađen trijem za ulazak, nošem od 4 obla stuba.

Cijeli pokojnički hram urešen je velikim skulpturnim obiljem. Napominjemo ovdje samo relijeve. Jedna vrsta prikazuje kralja u kakovu djelu, koje se dolikuje samo njemu, na pr. u borbi s neprijateljima države; ti relijevi bijahu povrstani

u prvom dijelu zgrade (do u »dvoranu nîšâ«) pristupnu i mnoštvu ljudi (narodu). Druga vrsta relijeva prikazivaše kralja u saobraćaju s bogovima; njima su bili ukrašeni unutrašnji dijelovi: presveto mjesto i prostori vezani s njime. Trećom vrstom, koja prikazivaše kralja kao i svakoga obična čovjeka u životu, bijahu obloženi ostali dijelovi hrama, na pr. žrtvena skladišta, priručne komore i drugi slični prostori. — Svagdje je izvedba vrlo tankoćutna a gdjegdje upravo majstorska. Tako stajaše u građevinskoj kapiji trupac s relijevom: kralj, u prirodnoj veličini, obučen u svečanom odijelu, sjedi na prijestolju; drugi trupac: kralj moli se božici umjetnosti računanja i povijesti i starom nekom bogu; treći trupac (gotovo 3 m visok): božica Nekhbeta (str. 151.) doji kralja, a u taj prizor gleda bog (ovnujske glave) Khnum i još jedan (nesačuvan). Na stijenama donjega kraja usponskog hodnika: na golemu trupcu (1·20 m × 3·50 m) kralj se prikazuje kao bog Sopdu, gospodar tuđinskih zemalja, i u obliku krilata grifona (zmaja) korača preko neprijateljâ; pod stražnjom njegovom pandžom previja se jedan Punćanin, a kao znak najužasnijega njegova straha vajar mu je srce metnuo u jednu ruku (tako se kazivalo u staroegipatskom govoru); na drugom trupcu (1·60 m × 2·20 m) bogovi redom predvode sputane neprijatelje: bog Seth grada Omba vodi Punćanina i libijskoga kralja; Sopdu vodi Punćanina i Azijanina i t. d. Najstariji primjer takove povorke bijaše prikazan na hijerakonpolskoj paleti (ličilačkoj pločici), gdje sokolski bog Hor vodi na užetu sužnjeve označene samo jednom glavom i uz nju brojem, a najpoznatiji primjer kasnih vremena bit će gdje bog Amon prikazuje palestinske gradove, što ih je zauzeo kralj Šešonk (oko 945.—924.). — Kako je bio ukrašen gornji dio usponskoga hodnika i predgradak, ne znamo. Ali ukras stubovne dvorane potpuno nam je poznat. Osim manjih ulomaka pobijanja neprijateljâ velika potpuno sačuvana ploča (3·50 m × 2·14 m) slikovno prikazuje »Pobijanje kralja Libijaca« (možda iz Velike oaze) najutančenijim relijevom, a slično i doganjanje zaplijenjene stoke u živim kretnjama, pa (u trećem nizu) porodicu ubijenoga libijskoga kralja gdje vapi za milost — kraljici je ime Khut-jots, a kraljevićima Vni i Vsa. Cijeli taj prizor motre »božica Zapada« i »gospodar Libije bog Aša«, poznat već u najstarijim pečatnim otiscima; gore desno u kutu sjedi božica

računstva i povijesti i »zapisuje brojeve živih sužnjeva dovedenih iz svih zemalja«. Na sličan se način pod sva 4 trijema, već prema stranama svijeta, svi okolišni narodi prikazivahu kao pobijeđeni. Među plijenom iz Azije vidimo medvedâ i crvenih ilovnih posuda takova oblika, kakvih ćemo vidjeti da se u mnogo kasnije vrijeme izvoze iz Azije. — U onom »P o p r e č n o m p r e d v o r k u« bijaše istočna stijena obložena relijevnim prizorima pomorske vojne, jamačno na sirsko-feničko primorje, i to tako, da južna njena polovina prikazuje pomorsku bitku, u kojoj se borahu i praćkari, a sjeverna polovina daje nam prizore povratka brodovlja s azijskim sužnjevima. Lađe su velike, upravo pomornice, nešto slične lađama Puntoplovkama mnogo kasnije kraljice 18. dinastije Hatšepsute (oko 1501.—1480.; str. 55.), ali bitno različne od tadašnjih nilskih lađa. Svi prizori izrađeni su upravo nevjerojatnom tančinom i sigurnošću. — Dalje iz »O d a j e n î š â« nemamo u Sahurêovu pokojničkom domu sačuvanih relijeva, ali sudeći po velikom relijevu nađenu uz ulaz takve odaje pokojničkoga doma kralja Neuser-rêa Inija (kralj sjedi na prijestolju, a bog Anubis pruža mu vječni život), mislimo, da su se tu započinjali oni relijevi, koji prikazivahu kralja u o p ć e n j u s b o g o v i m a. Ponamješteni bijahu u drugom dijelu građevine, gdje se našlo i obilnih ostataka prikazbâ bogova. — U trećem dijelu građevine, gdje bijahu ona skladišta i komore i hodnik oko stubovne dvorane, prikazivaše se kralj kao č o v j e k. Osobito najbolje sačuvane i najveće su prikazbe dvorskoga lova na prvoj polovini južne stijene južnoga hodnika; cijela slika duga je oko 10 m, a visoka 2·50 m. Ta umjetnina svojom sastavbom i tančinom provedbe daleko nadmašuje glasovitu lovnu sliku umjetnika iz Ptahhotepova groba kod Sakkare (str. 173.), a ipak se tomu velikomu umjetniku »Dvorskoga lova« Sahurêova ime nije zapisalo. Prizor je ovaj: Pustinja je. Prostrano zemljište opkoljeno je mrežama. Od desna teku goniči, dižući u vis kijače i vitlajući užeta; zatjeruju divljač prema kralju. Kralj strijelja u lovinu jednu strijelu za drugom, koje mu dodavaju sluge. Za njim stoje velmože, na prvome mjestu sin i suvladar njegov Nefer-er-ke-rê (Kakai), zatim vrhovni sudac, kraljevići i t. d. Opkoljene mrežama ovamo onamo očajnim načinom zatrkuju se životinje (gazele, antilope, kozorozi), neke već i nastrijeljene, a samo jedna gazela leži još mirno usred toga meteža; i male životinje (je-

ževi i druge) traže zaklona. Neobično je vidjeti dobro nacrtana jelena-desetača, kojih je tada još bilo u obrubnim gorama desno i lijevo od nilske doline... Na sjevernoj stijeni sjevernoga hodnika prikazan je lov na ribe i ptice u močvarama; tu sudjelovahu i gospođe, pa zato vidimo dražesnu glavu princese, urešenu vijencem vodenoga cvijeća... I tako se u tim prostorima nizala jedna prikazba za drugom iz svakoga područja običnoga života, kako ga — dabogme u mnogo manjoj mjeri — nalazimo sada i kasnije u različnim grobovima kraljeva i velmoža po svim mjestima u Egiptu.

I druga dva kralja, kojima se vječni domovi sačuvaše kod Abusira (kraljevi I n i i K a k a i) sagradiše slične domove, pa i iz ovih imamo sličnih razvalina i donekle sličnih umjetničkih ostataka. Bijaše to vrijeme visoka stvaranja na osnovu duge vještine od mnogo vjekova i pređašnjih impozantnih vremena 4. dinastije, ako i ne toliko utančanih i savršenih kao u ovo k l a s i č k o d o b a egipatske umjetnosti. A takov pokojnički dom — hram, grob i galerija umjetnosti u jedno — zamišlju svojom okuplja u sebi, kao u jedan raznoliki spomenik jedne cjeline, sve što je na vršku svojih ideala, utjelovljenih u kralju i njegovu životu, zamislio i izveo prvi tada kulturni narod na svijetu.

b) Padanje kraljevske vlasti i feodalizam.

Početak decentralizacije državne vlasti. — Smrću kralja U n e nešto poslije 2540. godine ugasnu 5. dinastija. Prvi kralj *6. dinastije* (oko 2540.— oko 2360.), T e t i ili A t o t i, naslijedio je ili pograbio prijesto. Vladao je dosta dugo. Drugi mu (po *Abidskoj ploči*) nasljednik P e p i I. Merirê slavio je 30-godišnji Sethov jubilej; najstarijega mu sina naslijedi mlađi sin Neferkerê III. P e p i II. još šestogodišnjim djetetom. M a n e t o n mu daje vladavinu od 96 godina, a T u r i n s k i p a p i r u s 94; to bi bilo n a j d u ž e v l a d a n j e n a s v i j e t u (oko 2485.—2390. pr. Is.); svakako je slavio bar dva Sethova jubileja. Poslije njega jedva koje kraljevsko ime te dinastije spominju historijski spomenici; Pepija II. spominju još vrlo često.

Koliko se počevši od gradnje Kheopove piramide proširilo područje dovoza građevnoga kamena, pa dakle i uopće lakši

saobraćaj, pokazuju nam to, da je Pepi II. dao za svoju grobnu piramidu dovoziti kamen ne samo isprijeka iz Mokattamskih brda, nego je alabastar dovozio iz pustinje 15. gornjoegipatske župe (u kojem su sada i razvaline grada Khutatena, kralja Amenofisa IV.; str. 38. i 59.), granit iz kamenoloma od Sijene (Assuana) i iz Nubije, pa crn kamen, vrlo cijenjen, iz kamenoloma, koji je započeo pretposljednji kralj 5. dinastije A s o s i u pustinjskoj dolini (u V a d i - H a m m a m â t u), što vodi iz grada Kopta (str. 147.) k Crvenome Moru. Značajno je, da su Mokattamski kamenolomi bili vlasništvo *memfiskoga boga Ptaha*, što je povećavalo njegovu važnost kao boga područja kraljevskih prijestolnica već kroz tri dinastije; Sijenske je već kralj Z o s e r darovao elefantinskomu bogu K h n u m u, kome je dao i prihode osvojenoga nubijskoga zemljišta »od 12 milja« (str. 167.), a Hammamâtske je A s o s i darovao bogu M i n u od Kopta... Bijaše to obilan izvor bogatstva ovih triju važnih svetišta. — Već su gradili (možda i dosta dugo) kraljevi b o g o v i m a posebne velike hramove kao zgrade nezavisne o kraljevskim pokojničkim hramovima, a arhitektonski jamačno nadovezujući na oblike, stvorene za 5. dinastije. O s t a t a k a hramova, što ih je gradio Pepi II., ima po cijelom Egiptu: u Donjem, u Tanisu i u Bubastisu; u gornjem u Abidu, Tentiru (Denderi) i Koptu; bit će dakle da je sa 6. dinastijom nastala r e a k c i j a protiv prevlasti boga S u n c a (»sunčanoga monoteizma«) i njegova svećenstva u Heliopolu (Onu), premda blaža nego 1000 godina kasnije protiv sličnoga rada Amenofisa IV. (str. 59.—61.) provedena nasilno. Tko zna, nije li takova reakcija i dovela 6. dinastiju na vlast, pa su jače opet iskočili posebni bogovi, a u prvome redu m e m f i s k i veliki P t a h. No uporedo s tom vjerskom reakciom p a d a i kraljeva moć. Na velikom grobištu oko kraljevskih piramida sada se sahranjuju samo prvosvećenici i činovnici memfiski pa najviši dvorski i državni dostojanstvenici kraljevskih prijestolnica. Ali i ovi već radije grade sebi grobove u pokojničkom kraljevskom gradu starih kraljeva prvih dinastija, u A b i d u (str. 156.), jer preotima maha vjerovanje, da je abidski pokojnički bog zaista O s i r i s (str. 171), »vladar zapadnoga carstva«, svijeta pokojničkih duša. Naskoro i nađoše ondje Osirisov grob i ne znajući, da je to grob 1. ili 2. Menina nasljednika (str. 156.) s Horskim imenom »Khent«. Bit će dakle najpametnije, ako tko hoće da sebi osigura sretan život poslije smrti, da se sahrani blizu Osirisova groba ili da se tomu bogu preporuči kakvom spomen-pločom ili praznom grobnom građevinom (grč.: kenotaf). A gornjoegipatski župani (nomarsi) daju sada sebi grobnice izrovavati u g o r s k i m s t i j e n a m a blizu »svojega« grada.

Središnja uprava Staroga Carstva. — Jer, premda kralj P e p i II., kad ustreba, svojim ukazima zahvata u tok državne uprave, suđenja i bogoslužnoga reda, ipak kao da je k r e p o s t k r a l j e v s k e v l a s t i v e ć n a u m o r u. Činovnička država prvih dinastija (str. 164.—166.) stigla je bila na svoj vršak u 4. dinastiji, otkako se za 3. dinastije državno težište okupilo u području »B i j e l o g a Z i d a«, kasnijega M e m f i s a, gdje se u preplodnom težatnom kraju oko Ptahova hrama pomalo rasprostro veliki grad. Iz svojih prijestolnih dvorova pod rubom zapadnih gorskih ravnjaka a u sjeni svojih piramida, koje se gore na visu grade, izdaju možni faraoni svoje ukaze, koje se njima na oči pečate i od ovuda razašilju po carstvu područnim upraviteljima. Desna mu je ruka u carstvu »v e z i r i s u d i j a velikoga kapijskoga trijema« — katkada ga zovu i »čeonikom cijele zemlje, Juga i Sjevera« ili »tajnim savjetnikom neba (t. j. kraljev), koji gleda u tajnu neba«. — Za 4. dinastije čini se da je vezirom bio redovno član kraljevske porodice; za 5. dinastije duže je vremena znala ista neka porodica nasljeđivati tu čast. Najčešće je vezirstvo vezano s »k a n c e l a r s t v o m kralja S j e v e r n e Z e m l j e« (str. 164.), koje je ispostavljalo odluke i vodilo financijske poslove. Kancelar J u g a (»kancelar boga«) čini se da je bio vrhovni upravitelj vojnih poslova, pa se stoga češće zove i »vrhovnikom vojnikâ« i »č e o n i k o m s k l a d i š t a o r u ž j a«; on pazi i na to, da se određene gradnje izvode. Posebna je čast bila »č e o n i k a r a d o v a«; on izvodi gradnje i zaračunava im troškove. Red u zemlji drže C r n c i v o j n i c i najmljeni iz Nubije; kada kralj treba vojske, diže na oružje seljake iz župa i sa zemljišta hramova.

Činovništvo i zemaljska uprava. — Budući č i n o v n i c i počinju jedni svoju službu, pošto su se još kao dječaci uzgojili na k r a l j e v u d v o r u zajedno s krajevskom djecom; drugi su se izučili u p i s a r s k i m š k o l a m a, koje su ponajviše u

vezi s hramovima, pa imaju naslov »pisari«. Tada uđu u koju od mnogih »domova« (uredâ) i napreduju, već prema kraljevoj milosti, u središnjoj upravi (ministarstvima) ili u zemlji. Kako su odlični ljudi svoj život upisivali po stijenama svojih grobova, sačuvaše nam se njihovi životopisi, koji su vrlo zanimljivi ne samo u pogledu života pokojnikova, nego i u društvenom, privrednom, dvorskom, političkom i vojnom pogledu (na pr. život Aahmesa, kapetana bojne lađe, za vojne na Hikse i za vojnâ u Aziji početkom Novoga Carstva; str. 54.). Taki prvi sačuvani nam životopis jest od vrhovnoga kraljevskoga lovačkoga predstojnika Metena, koji je živio za kralja Snofrua (3. dinastije). Kralj ga je redom slao da upravlja župe u Delti, ali je Meten sebi grob sagradio blizu kraljeve prijestolnice. Primivši očev posjed (»tu nije bilo ni ječma ni kućnoga pribora, ali je bilo ljudî i stadâ«), bude Meten natpisarom i t. d.; osnovao je selo Šert-Meten. Njega samoga kralj je nadijelio s 200 jutara državne (kraljevske) zemlje i mnogo kraljevskih robova; »dato mu je i 50 jutara državne zemlje, koju je držala Mut-nebsenta, kad je ona o tome pravila oporuku za [svoju] djecu; njezine nužne [isprave] budu priklopljene kraljevskim spisima svakoga mjesta (naselja)«. Kad je Meten »[postao] gospodar »»kralj-Setneh-doma«« (t. j. ureda), primio je sa svojom djecom 12 jutara državne zemlje; eno, ljudî i stadâ bilo je tu«. I tako bijaše svagdje; kralj je darivao, možda samo još doživotno. — Cijela uprava bijaše pismena; sve se protokoliralo i zaračunavalo i gore sve do faraona izvješćivalo. — Kod vanjske uprave, župske, ma da u istoj ruci župana (nomarha) s naslovom »voditelja zemlje« i s dodatkom »predstojnika nalogâ«, jasno se razlučuje upravljanje gradova (»velike gradine«), zatvorenih četverouglatim zidom, od seoske: isti je čovjek »ravnač velike gradine od Butoa i nadglednik ljudi od Butoa«; gradovi su dakle imali drugačiji pravni položaj negoli sela. Nomarh i diže porez i sudi; zato ima naslov »sudije« i »svećenika Maatina«. Pod njim stoje »oranične sudije« i »oranični pisari«: oni vode redarstvo, dižu tlaku (robotu, kuluk) i daće u naravi. Kmetovima sude činovnici valjda po svom nahođenju; nad slobodnim ljudma vodi se »parnica« pred »zemljišnim posjednicima« ili »u trijemu zemljišnih posjednika«; tu odlučuju i viši ljudi. A imao je Egipat i uređeno sudbeno prizivanje (apelaciju). Vrhovno je sudište stol »Šest velikih domova« u glavnom gradu; članovi su mu »velmože Juga«, t. j. najugledniji nomarsi, a predsjeda im vezir; sudištu uz bok stoji, da vodi istragu i zapisnik, »sudija od Nekhena«, t. j. od drevne Horove prijestolnice Juga (str. 151.; isp. str. 164.).

Postajanje velike feodalne gospode. — Uza sve to, što Staro Carstvo nema povlaštena staleža, plemstva, i prava toga staleža na kraljevske (državne) službe — pa i grobni natpisi 4. i 5. dinastije napominju oca samo zbog opisa pokojnikova života, osim da je ovaj otac kraljevske krvi (a mnogo kraljevića služi u činovništvu), —, ipak vrlo često služe u nižim službama sinovi viših činovnika, a dosta je često kralj davao očevu službu sinu prokušana dostojanstvenika. Na tim natpisima ne pominju dostojanstvenici ni one župe, iz koje potječu i gdje možda i imaju prostrana zemljišta. — No pod konac 5. dinastije stvar se mijenja: veliki se dostojanstvenici sahranjuju u svojim zavičajnim i zemljišnim župama; ne postavljaju im se ni dosadašnji službeni državni naslovi, pa ni naslov »velmože Juga«; pravi nomarhov naslov sada je »gradski gospodar« i »čeonik župe«, a sa vladom Pepija II. kao službeni naslov i »veliki čeonik župe«; k tomu uz ostale dvorske naslove imaju i naslov kancelara, dakle u svojoj župi nose kraljevski pečat. Počevši od prethodnika Pepija I.. Merenrêa I., podjeljuje kralj naslov »*grofa*« (»hetiô«), a naskoro i naslov *kneza* (»rpati«). Uz to se razvilo — dakako, silom prilikâ — kruto pravilo, da kralj nomarhovu najstarijem sinu još za očeva života podjeljuje istu župu, i eto se razvilo *nasljedno župno kneževstvo*. Stara činovnička monarhija pretvorila se u *feodalnu*. — Župni se kneževi doduše i dalje hvale, da su kralju vjerni a ovaj da im je milostiv; često još i dalje nose svećeničku čast njegove grobne piramide pa kad obiđu prijestolnicu, hoće i da izvrše običajnu pokojničku žrtvu ondje; ipak oni sada sve više ističu svoje vladanje u župi, pouzdavaju se u zaštitu svoga »gradskoga boga«, komu su već vrlo često prvosvećenici, a diče se svojim samorodnim plemstvom... Uzroci ovomu toku razvitka isti ili slični su kao što će biti uvijek u svim državama: privredni, društveni i duševni; težnje na prvobitne regionalne individualnosti, koje su u Egiptu uvijek bile tako jake na osnovu bogoslužnih oso-

bina (str. 152—153); prirodno osiljavanje pojedinih porodica, koje su stjecale i trajno držale časti i imanja; prirodna slaboća krute centralističke uprave, ako njeni nosioci nijesu neprekidno veliki državnici, a to je nemoguće; zanemarivanje i opravdanih a često životnih interesa pojedinih dijelova države, koje stanu to osjećati stim jače, što se više razvija opća prosvjeta; oslobađanje hramova i njihovih velikih posjeda od svakoga podavanja kralju (državi); k tome još i opreke i borbe u vladarskim domovima, što pospješuje rastrojstvo apsolutne centralističke vlasti.

Feodalna država. — Ovakovim se razvitkom sve više stezala državna vlast već za 6. dinastije, ma da kralj još uvijek može svagdje istaći svoj ugled. Ali njegov vezir već sa svojim vezirskim poslovanjem spaja dosad odijeljenu službu »čeonika piramidskoga grada«; jasno je, da mu je uprava već stegnuta na okružje memfisko i na predsjedanje u državnome sudu »Šest domova«. Prijestolnica je već od Pepija I. trajno ostala kod Sakkare (str. 167.) i stopila se s »Bijelim Zidom« grada boga Ptaha; na taj prošireni grad prešlo je ime kraljeve piramide »M e n n o f r ê« (»Lijepi počinci«); tu riječ Grci preobraziše u »*Memphis*«. U gornjem Egiptu sada je predstavnik državne vlasti »č e o n i k J u g a« (str. 183.) i zapovijeda u »Južnoj kapiji«, međašnoj tvrđavi Elefantini; nadgleda nomarhe počevši od te tvrđave k sjeveru sve do blizu Faijûma (sjevernoga Afroditopola) brinući se, da se za kralja dižu podanci i tlake (robote). Takovim se svojim radom hvali i »grof i pravi čeonik Juga« U n a za kralja P e p i j a I. i M e r e n r ê a I.; on je ono »brojenje« (oporezovanje; str. 175.) vodio dva puta, a taj posao bijaše tada već stim znatniji, što su kraljevi prihodi bili silno splasnuli neprekidnim podarivanjem zemljišta velmožama. Opadanje središnje vlasti pokazuje i to, što se to dostojanstvo »čeonika Juga« koji put daje kojemu nomarhu (župnom knezu), a vrlo se često daje samo kao naslov vrlo uglednim župnim kneževima.

*

Župni kneževi i 8. 9. i 10. dinastija. — Pod silno dugom vladom P e p i j a II. Staro je egipatsko Carstvo izvilo vijek svoj. Poslije njega dugo još ne ćemo na natpisima naći spomena o kojem kralju, ma da i nema sumnje, da su i Pepijevi nasljednici na memfiskom grobištu gradili sebi grobove, pa i gdjekoji piramide kod Sakkare, sada raspadnute. M a n e t o n bilježi poslije 6. dinastije neku tobožnju *7.* od 70 Memfljana sa 70 dana vladanja; to jamačno bijaše samo interregnum (»međuvlade«) velikih dostojanstvenika. Zatim stavlja Maneton *8. dinastiju,* koja se možebiti kao neka sjena držala u Memfisu (ili u Delti) i onda još, kad je već zavladala Manetonova *9.* i *10. dinastija* (obje nekako od god. 2360.—2160.) iz H e n e n s u a (Ahnâs, H e r a k l e o p o l i s m a g n a) k jugu od ulaza u Faijûm. T u r i n s k i p a p i r u s pridaje 6. i 8. dinastiji 181 godinu vladanja (otprilike od god. 2549.—2360.). Maneton stavlja A k h t ô i a (grč. Akhthoës) osnivačem dinastije; ime Akhtôi u to je vrijeme vrlo obično; od trojice kraljeva s tim imenom sačuvano je nešto neznatnih spomenika. Valjda je A k h t o i I. bio moćan župni knez u Henensuu, koji je borbom protiv 8. dinastije, memfiske, osvojio kraljevsku vlast; ova se prostrla do prvih nilskih brzica gore, gdje je njegovo ime nađeno uklesano, ali se uz to u jednom dijelu Egipta održala još i 8. dinastija. Svakako je pak jedan od kasnijih herakleopolskih kraljeva vladao i Memfisom, pa je jedna od tamošnjih piramida njegova. Prijestolno »N e f e r k e r ê« uz ime A k h t ô i a II., koje u 6. dinastiji nosi Pepi II., pokazuje, da su ti novi kraljevi bar tražili vezu i oslon na uspomene te dinastije.

Znak vremena jesu veliki g r o b o v i ž u p n i h k n e ž e v a u župama. To su za 9. i 10. dinastije sagrađeni grobovi župnih kneževa (nomaraha) i prvosvećenika grada S i u t a (eg. Siaut; gotovo pod 27° sjev. širine). Prvi od njih, s imenom A k h t ô i, pripovijeda o sebi na grobnom natpisu: Odgojen je na kraljevskom dvoru u Henensuu (Herakleopolu); zajedno s kraljevom djecom učio se plivati, a mjesto njega župom je upravljala mati. Primivši on upravu župe, s a g r a d i o je prokop i o s k r b l j i v a o je Siut žitom; podanici mu se domogoše boljega života, a hramovi prihodâ. Kralju je ostao vjeran i pratio ga kad je putovao Nilom. Kralj je bio tada gospodar cijelomu Egiptu, no bilo je i r a t a, jer Akhtôi govori o s v o j i m lađama i v o j n i c i m a; on zna luk napinjati i srpastim mačem vladati. I Akhtôiev nasljednik T e f j e b vladaše krepko: »Tko bi noću spavao na cesti, hvalio me je.

budući da je bio kao kad je čovjek kod kuće, jer ga strah od mojih vojnika čuvaše«. Ali već tada bile su južne župe otpale od herakleopolskoga kralja, pa se dugo i s različnom srećom vojevalo s jakom gospodom, koja se osiliše u Tebi. Znak vremena ovo je: Ponad groba Tefjebova sina Akhtôia II. (koji je živio za kralja Merikerêa) stoji grob drugoga nekoga nomarha, Mesehtija; taj je dao ne samo naslikati vojnike na stijeni svoje grobnice, nego je sa sobom na drugi svijet ponio i likove (figurice) vojnikâ: postavljeno je redovno pješaštvo župno u hodnoj koloni od 10 vrsta po 4 momka; oružje su im koplja duga kao čovjek, sa mjedenim šiljkom, i drven štit dolje širok a gore uzak, kožom obložen; desno od te kolone stupa isto tolika streljačka od najmljenih Crnaca malena rasta; svaki momak nosi u ljevici velik luk, a u upuštenoj desnici drži strjelice s kremenskim šiljcima; kopljanici su župna vojska, a crnački strijelci stalna redarstvena i ratna momčad. Vidimo u svemu: ti nomarsi bili su pravi veliki feodalni baruni i knezovi. Staro se Carstvo zapravo raspalo.

c) Vanjska politika za Staroga Carstva.

Prirodna vanjska politika Egipta. — Geografički položaj Egipta dopušta veća osvajanja zemalja samo gore uz Nil, u Nubiju i Sudan. Bijedna pustinja prema Crvenome Moru s nekoliko sušnih prodoli potrebna je Egiptu za saobraćaj prema tome moru, a sam Egipat potreban je bližnjim oazama k zapadu do nilske doline. Lakše su Egiptu pristupni krajevi k zapadu, u Marmariku, a k istoku Sinajski poluotok i bližnji krajevi sjeverne Arabije i Palestina. — Dalje od Marmarike, od južne Palestine i sjeverne Arabije teško je, vrlo nesigurno i opasno svako napredovanje egipatskoga osvajanja i držanja. No ako Egipat raspolaže jakom ratnom flotom, može morem zahvatiti u sva primorja Levanta i aktivno utjecati u Egejske zemlje. Ovo će činiti četiri prva makedonsko-grčka Ptolemeja 3. stoljeća pr. Is.; jesu li to mogli i htjeli raditi najstariji kraljevi u naponu inače svoje snage, historički nije potpuno utvrđeno. — Naprotiv je Egipat kao stvoren za uspješnu obranu onih svojih trojih i jedinih vrata u zemlju; kod Elefantine na

jugu, a u Delti prema Marmarici na zapadu i kod prelaza u Sinajski poluotok na istoku. Tu su valjda, i prije poznatih nam, uvijek bile jake utvrde, a često i brojne posade. Iskrcavanje pomorskoga neprijatelja na močvarnu i plosnu obalu Delte i u nilske rastoke gotovo će se uvijek svršavati s porazom napadača. No zato ište vanjska sigurnost Egipta, da drži Marmariku (i Kirenu) i Sinajski poluotok, a da održi i jaki politički utjecaj na razvitak prilikâ u sjeverozapadnoj Arabiji i osobito u Palestini i na sirsko-kanaanskom (feničko-filistijskom) primorju; dobro je za Egipat, ako ima kakvu vlast i nad otokom Kiprom. Koliko znamo, samo je 18. dinastija segnula i u sjevernu Siriju i dosegla Eufrat ondje, gdje se najjače okućuje k zapadu. No ni to nije trajalo dugo; ugovor Hattusil-Ramsesov (str. 64.—67., 88.) označio je najdalju prirodnu granicu egipatskoga carstva na azijskom kopnu. Napredovanje pak uz Nil k jugu može ići, koliko snaga i potreba ponese... To su glavne crte za egipatsku vanjsku politiku. Mirni pak utjecaj, kulturni i trgovački, može ići i išao je i dalje na sve strane; vidjesmo ga znatna i na Kreti.

Vanjske ekspedicije i vojne. — Sve te crte vanjske politike egipatske javile se već za 1. i 2. dinastije (str. 159.—160.). Kralj Zoser (1. kralj 3. dinastije) razmaknuo je egipatsku vlast uz Nil preko Elefantine u donju Nubiju (str. 182.) protiv Crnaca, koji su ondje tada glavno stanovništvo; Snofru, posljednji kralj 3. dinastije, lako da je imao i neku vrhovnu vlast nad libanskim podgorjem u Siriji (str. 159. i 160.). Kraljevi 6. dinastije prodirali su u Nubiju i dalje, prema 2. nilskoj brzici, što pokazuju natpisi na liticama kod prve velike nilske okuči više Koroska o vojni »za otvaranje zemalja od Uauata« i napose tamošnje zemlje Jerzeta za kralja Pepija I. Nubijski bog Tetven često se pominje u Piramidnim tekstovima (str. 162.). Hamitska i nubijska plemena dužna su davati vojsku, a mnogo momaka odavle unajmljuje faraon za redarstvo i vojsku. Saobraćaj s Puntom (str. 160.) kraljevsko je pravo; 2. kralj 5. dinastije, Sahurê (str. 174.) dovozi iz zemlje Mefkata na Sinajskom poluotoku i iz puntske zemlje 80.000 mîra i drugoga plemenitoga drva pa i zlata; iz Punta je imao i mnogo sužnjeva. Po velikom relijevu toga kralja (str. 179.) razbiramo ozbiljno njegovo ratovanje s Libijcima, a

nomarh Anti za 5. dinastije pripovijeda nam u natpisu svoga groba u Dešašeu više Faijûma o borbama u Siriji i prikazuje osvojenje grada Netije; gradski žitelji imadu jasno izražen tip semitski. Takvo vojevanje potvrđuju veliki reljevi u pokojničkom hramu kralja Sahurêa, gdje se prikazuje vojna na pomorskim lađama u Aziju, jamačno na sirsko-feničko primorje i u područne gore Libana (str. 180.). Lađe su na povratku pune zasužnjenih semitskih glavara. Ne sumnjamo dakle, da je već u Starome Carstvu Palestina i bar južno sirsko (palestinsko) primorje bilo zavisno o Egiptu, ali ne samo privredno i trgovački; tako bijaše i za 6. dinastije. I bar bližnji krajevi sjeverne Arabije podlijegali su egipatskoj vlasti, jer bez toga ne bi bile sigurne vojne u Palestinu. I u kasnija se vremena često prikazuju faraoni lavljim sfingom, kojemu prednje pandže zahvatiše po jednu oborenu glavu: jedna je Azijanina, a druga Punćanina (str. 179.).

Za kralja Pepija I. od 6. dinastije onaj »knez, gubernator Gornjega Egipta« i »starješina uprave« kraljevske Una (str. 186.) — koji se prvi, što znamo, dao sahraniti u svojoj mastabi kod Abida, a ne blizu kraljeve piramide kod Memfisa — pripovijeda u svojem opsežnom natpisnom životopisu o većoj kraljevoj vojni protiv semitskih (»Hamuâ«) Heriušâ (»oni, koji živu na pijesku«). Cijelu svoju vojsku (i crnačke podaničke čete) poslao je kralj preko granice pod vodstvom »grofova, kancelara, pouzdanih prijatelja palače, nomaraha Juga i Sjeverne Zemlje, prvosvećenika Juga i Sjeverne Zemlje«; vrhovnu zapovijed imao je sam Una. Vojska se skupila u istočnim utvrdama Delte, u »Dverima Imhotepovim« (str. 167.) i povela pet vojna u Heriuše: »oranice im budu isprerovane, tvrđice razorene, smokve i loze sasječene, naselja porušena, mnoge ih mirijade pobijene, mnogo sužnjeva dovedeno.« Vidimo, da je ta zemlja bila Palestina, kojom su beduini, sinovi pijeska, Heriuše bili zavladali. Najposlije povede Una pomorsku vojnu i iskrca se kod »Gazelina nosa« (valjda kod brda Karmela k jugu od grada Akra, a k zapadu od Genezaretskoga Jezera, pred Jezreelsku ravan), pođe »u gorsku zemlju na sjeveru zemlje Heriušâ«, dođe im dakle u zaleđe, i čestito ih pobije. Valja reći, da su Egipćani ovaj rat vodili u velikom stilu, kakovim će 1000 godina poslije voditi

Thotmes III. (str. 55.—57.), i da su svoj položaj u bližnjoj Aziji uspostavili. A kad su »Hamui Heriušâ« za Pepija II. potukli »kapetana i karavanskoga čeonika Anankheta«, poslana da »ondje gradi lađu za Punt«, tada njega i vojnike oslobodi »župni knez i karavanski čeonik i čeonik tuđinskih zemalja« krajiški župan Pepi-nakht elefantinski... Odakle su sad ovi »Heriuše« = »koji živu na pijesku«? To su beduini sirsko-arapske pustinje, preteče onih Amurruâ i Habiruâ, koji će 1000 kasnije toliko nevolja zadavati sirsko-palestinskim glavarima i kneževima (str. 41.—46.) a brige egipatskoj vladi.

Po svoj prilici baš jedan župni knez istočne Delte imao je s velikim ovlaštenjima budno paziti na utvrđena »vrata« prema Sueskoj prevlaci, kao što je elefantinski nomarh bio pravi krajiški župan prema Nubiji i onamo vodio samostalne ekspedicije, kojima se provodilo i egipatsko naseljavanje gornje doline Nila. To vidimo u životopisima elefantinskih nomarha za prvih kraljeva 6. dinastije: Herkhufa, Pepi-nakhta i Sabnija. U 2. ekspediciji Herkhuf je kralja Menerêa I. (šeste dinastije) pratio odanle protiv Libijaca u zapadne pustinjske oaze, po sv. p. u Kurkursku, a jednu u udaljenu Veliku Oazu (El-Kharge). Sabni, kao i Herkhuf (i nekada Una), bijaše i gubernator Juga; kao takov imao je u jednoj nubijskoj ekspediciji da vrati truplo oca svoga, koji je na pohodu između 1. i 2. nilske brzice poginuo... Kad će poslije opet nastati bolja vremena, onda će kneževi i kraljevi, vladari 11. dinastije, i onako već nasljednici pređašnjih krajiških župana elefantinskih, iz svoje gornjoegipatske stolice u Tebi krepko uzeti u svoje ruke »nubijsko pitanje« i otvarati put velikim uspjesima 12. dinastije.

Put iz Gornjeg Egipta k Crvenome Moru. — Kako će vladari 11. dinastije, dok još ne budu imali vlast i nad Donjim Egiptom, trebati trgovačkoga oduška na Crveno More iz Gornjega Egipta, počet će brižno uređivati karavanski put od Kopta na more, koji je zbog ondašnjih kamenoloma stao krčiti Pepi II. od 6. dinastije (str. 182.) u razdolju Vadi-Hammamâta. Tako će i kasnije, u 2. godini kralja Mentuhotepa III. (IV.), kad taj kralj već zavlada cijelim Egiptom, poslati u to razdolje svoga vezira Amenemheta s ekspedicijom od 10.000 momaka, da lomi veliko kamenje za gradnje hra-

mova. Kod pronađenoga izvora vode stvorit će Amenemhet oazu i naseliti mnoštvom onih nomada, sabranih sve do mora, a kralj će cijelo istočno pustinjsko pogorje podrediti nomarhu od Menaat-Khufua (sada: Beni-Hassan). Zato će odsada polaziti ekspedicije na more u Punt iz ovih srednjih egipatskih krajeva, od Kopta preko Hammamâta, sagradit će se i luka na Crvenome Moru (»Velikom Zelen-moru«) nešto k sjeveru od današnjega Koseïra. U 8. godini kralja Mentuhotepa V. (VI.), poći će kancelar Henu s 3000 momaka tim novim kraćim putem, urediti više bunara, ukrotiti nomade i poslati lađu u Punt... Tako će Gornji Egipat sada imati u svojim rukama oba velika trgovačka puta: nubijski i puntski.

C.

Srednje Carstvo.

(Od oko god. 2000. do oko god. 1700.)

a) Jedanaesta dinastija vraća državno jedinstvo.

Župa budućega grada Tebe. — Gore uz vodu od župa Kopta i Dendere prostrla se 4. župa »bogovskoga žezla Usa«; glavni joj grad bijaše »On Juga«, Hermonthis, sjedište sokolskoga boga Montua. Preko Nila, na istoku, bilo je u mjestu Opetu (danas selo Luksor) svetište boga Amona, srodna bogu Minu bližnje župe od Kopta; prikazivalo ga se u čovječjem ili ovnujskom obliku. Kasnije se sjedište župe prenijelo u Opet. Odatle će se naokolo malo po malo razviti silan sjajan grad; njemu će Grci, ne znamo zašto, dati ime Teba.

Početak 11. dinastije. — Iz staroga vremena jedva ima spomena te 4. župe. Baš u području kasnije Tebe, na zapadnim stijenama kod Asasîfa našao se grob nomarha Ahija. Za herakleopolskih dinastija tu je župu držala porodica, kojima se glavari naizmjence zovu Antef i Mentuhotep. Pomalo se osiliše. Na Thotmesovu kraljevskom popisu u Karnaku (str. 165.) pominju se tebski gospodari; prvi je »knez Antef« (»rpati Antef«), dakle nomarh ili župni knez, u stvari već samostalan, ma da je i priznavao nekoga kralja za vrhovnog gospodara. Bit će to onaj isti »čeonik Juga« i »zapovjednik kapije Juga«, koji je nadgledavao ostale nomarhe od Elefantine do blizu Faijûma (str. 186.), »knez i grof, nomarh župe bogovskoga žezla Usa, koji ispunjuje srce kraljevo«, »veliki uporanj, koji njegove obje zemlje hrani, prvosvećenik Antef«. Grob mu se sačuvao kod Drah-abu'l-Negge u sjevernom dijelu tebskoga grobišta. Karnačka ploča stavlja za Antefom jednoga Mentuhotepa i dva Antefa uz Horska im imena; uopće na rijetkim svojim spomenicima stariji ti vladari *11. dinastije* (otprilike 2160.—2000.) nose doduše kraljevski naslov, ali ne nose prijestolnoga: samo su u svoja lična imena uzimali oznaku »sina Rêova« i Horsko ime. Bijahu ipak gospodari tek samo jednome dijelu Egipta. Godine otprilike 2160. počinje ih Turinski Papirus brojiti zakonitim vladarima Egipta, ma da su mu neki posljednji herakleopolski kraljevi (na pr. Merikerê) još bili u jednom dijelu gospodari.

Borbe vladara i kneževa tebskih s herakleopolskim kraljevima. — Kako raste moć tebskih gospodara, jasno nam pokazuje ono malo sačuvanih isprava. Grobna stela (uspravni nadgrobni kamen) kralja Antefa »starijega« (IV.) iz njegove 50. vladarske godine kaže, da je »sjevernu granicu svoje vlasti postavio u 10. župi (južnoga Afroditopola), iskrcao se kod svete doline i cijelu tinitsku župu (8.) osvojio, otvorio tvrđave 10. župe i učinio ih sjevernom kapijom svoje kraljevine«. To potvrđuje i njegov kancelar Zezi, koji je gospodarevo srce zadobio osobito time, što je uklonio bojazan, da će se plemenske starješine istočne pustinje odmetnuti i danak uskratiti. I neka kraljica pripovijeda, da je baštinila svoju mater, »groficu ljudî od Elefantine dalje do 10. župe« — kao da je ona zakonita baštinica kneževine, koja je u tom rastojanju nastala; bijaše li možda ženom Antefu IV.? S protivne strane izvješćuje onaj Tefjeb, nomarh 13. župe (str. 187.), podanik herakleopolskih kraljeva (9. i 10. dinastije), da su se »župe Juga okupile u jedno kolo od Elefantine do« nekoga mjesta (možda u 10. župi) i da je bitka bila kod »tvrđave luke južne pokrajine«, u kojoj je on s vojskom svoje siutske župe potukao neprijatelja; bit će da je ta tvrđava bila među onim »tvrđama 10. župe«, koje je Antef IV. »učinio sjevernom kapijom svoje kraljevine«. Ali taj Tefjebov natpis nije bio dovršen, nego je kasnije prevučen obljepom (štukaturom);

po tome bi se bila skoro preokrenula ratna sreća i južni vladar za neko vrijeme prodro u Siut. .Već Tefjebov sin Akhtôi II. bori se bliže natrag k sjeveru, za održanje 11. župe kod mjesta Šashotepa; kralj (herakleopolski) i njegovi savjetnici vrlo su zabrinuti; ali knez Akhtôi II. održa svojom nilskom flotom pobjedu i u slavlju vraća svoga kralja Merikerêa u prijestolnicu Henensu... Ovo je i jedini slučaj u egipatskoj povijesti, gdje možemo imati dva protivnička izvješća o istim događajima. O tim borbama pripovijeda (u svom grobnom natpisu) i Zari, oblasnik Antefa IV., veleći, da se »borio s Akhtôievim domom u tinitskom području«; zatim mu je Antef dao lađu, da njome čuva »cijelu zemlju Juga, od Elefantine do Afroditopola«.

Tebski vladari budu kraljevi cijelomu Egiptu. — Antef IV. vladao je više desetina godina oko god. 2100. Sin mu Antef V. i unuk Mentuhotep II. vladali su valjda kratko vrijeme. Za ovim nastupa sjajna vlada dvaju daljih Mentuhotepa, III. i IV.; no moguće je, da zamršeni, premda obilni, spomenici potječu samo od jednoga kralja, koji bi onda bio Mentuhotep III. Takim se kralj prikazuje na ulomcima relijevâ iz hrama kod Gebelêna (k jugu od Hermontha), gdje na tle obara 1 Egipćanina, 1 Nubijca, 1 Azijanina i 1 Libijca; pripisano je, da je kralj »glavare obiju zemalja svladao, Jug i Sjevernu Zemlju«: da je »osvojio tuđozemlje i oba brijega Nila, devet naroda od lûka i oba Egipta«. A na jednom pešterskom relijevu, na ostrvu Konossu usred nilskih brzica u Nubiji, meću mu domaći bogovi pod pete sva tuđinska plemena. Vidimo dakle, da je Mentuhotep vojevao: i protiv svojih neprijatelja Egipćana — jamačno protiv posljednjih kraljeva 10. dinastije, herakleopolske, u Donjem Egiptu; i protiv susjeda u Libiji i Aziji, valjda pomagača tih herakleopolskih kraljeva; i protiv plemenâ u nubijskoj dolini Nila. U toj donjoj Nubiji čini se da se u to doba bila stvorila posebna kneževina pod knezovima Egipćanima, možda od koje pobočne loze 11. dinastije; jedan se taki vladar i zove Antef; ti vladari nose puni egipatski kraljevski naslov: imena su im na mnogo mjesta donje Nubije urezana u hridi. Dalje ovo: Jedan Mentuhotepov viši vojnik (Zakman) uklesao je u Nubiji natpis, u kojem kazuje, kako je najprije pod Mentuhotepom služio, kad je gore išao u zemlju Geben; zatim se niz

Nil provezao cijelom zemljom, jer je kralj namislio, da bije Hamue (Semite) zemlje Zati. Poslije pobjede opet se vojnik vozio gore uz Nil u Nubiju, gdje on nanovo vojuje. A baš te ratove, osobito protiv Hamuâ i Menziuâ (na Sinajskom poluotoku), prikazivali su relijevi kraljeva pokojničkoga hrama u Der-el-Bahriju (str. 55.). Ovdje, vraćajući se se kralj s obilnim plijenom, dočekaju ga »grofovi zemaljski i klanjaju mu se«. Tako isto i u Nubiji pomalo nestade otpora; pešterska skulptura od Šat-errigâla kod Khennua (Silsilisa, u Gornjem Egiptu niže od Assuana) prikazuje kralja gdje prima poklonstvo »Rêova sina Antefa«; tuj Antef (prikazan je mnogo manji od Mentuhotepa) nosi na čeonom ubrusu kraljevski znak uraeus-zmije, ali ne nosi krune; bez sumnje je to nubijski knez. Na prikazbi vidi se uz Mentuhotepa mati mu i državni kancelar.

Pokojnički hram Mentuhotepov, kojemu su sačuvani samo temelji u jednoj pešterskoj dolini sjevernoga tebskoga grobišta kod *Der-el-Bahrija,* veličanstvena je građevina, koja na zaravanke uzlazi sve više. Tu se u sredini nekada uspinjala kraljeva piramida, oko nje stajao je veliki trijem na upornje, a naokolo su prostor zatvarali stubovni hodnici. Na tim stijenama prikazivali su izvrsni relijevi kraljeve lovove i vojne. To nas sjeća pokojničkih hramova 5. dinastije (str. 180.). Spoj piramide i pokojničkoga hrama građevinskom se svojom uredbom prislanja na stare uzore, ali taj spoj dvojega u organičku cjelinu i ono priljubljivanje osnove uz podato zemljište daleko nadmašuje zamisao drevnih građevina. Sagradio se i Osirisov hram u Abidu. Tako je ponovno oživjela velika umjetnost; vajar Mertisen hvali se u svojem grobnom natpisu, da se služio svim tajnama skulpture i slikarstva, koje je povjerio samo sinu svome.

Rekosmo, da je vjerojatno, da se ovaj državni i duševni preporođaj Egipta dogodio za jednoga kralja Mentuhotepa, a ne za dvojice toga imena. U nekim se spomenicima Mentuhotep naziva »božanskim gospodarom bijele krune«, dakle samo Gornjega Egipta, a i kraljevski mu naslov nije potpun onako, kako je to kasnije bio. Taki bi dakle kralj Mentuhotep — ako su bila dva — bio Mentuhotep III., pa bi njemu pripadalo građenje šest nesimetrički osnovanih grobnih ka-

pelica u pokojničkom hramu u Dêr-el-Bahriju, određenih za šest žena nekoga kralja istoga onoga prijestolnoga imena »Nebhepetrê«, kao i kod kasnijih spomenika kakova IV. Mentuhotepa, no bez kraljevskoga koluta oko onoga prijestolnog imena. A opet je sam onaj veličanstveni pokojnički hram kod Dêr-el-Bahrija sagradio takav kralj Mentuhotep (III.), koji nosi Horsko ime »u j e d i n i t e l j a o b i j u z e m a l j a«, dakle gospodara cijeloga Egipta. I drugi sačuvani spomenici pokazuju, da je takav Mentuhotep vladao cijelom zemljom. Kraljevao je taj Mentuhotep bar 46 godina. Uspomena mu je i u dalekom potomstvu uvijek ostala živa; jedino njega i njegova nasljednika između kraljeva 11. dinastije napominju kraljevski p o p i s i od A b y d a i S a k k a r e (str. 165.). Jasno je, da je takav kralj vojnama, što smo ih naprijed izložili, i vladarskim svojim radom obnovio jedinstvo egipatskoga carstva. Veličanstveni je znak tomu i onaj pokojnički hram Der-el-Bahrijski, jer on predstavlja veliki duševni i umjetnički napredak cijeloga naroda.

Bio dakle jedan Mentuhotep III., koji bijaše samo kralj Gornjega Egipta i znatan prethodnik Mentuhotepa IV., obnovitelja jedinstva Egipta — ili oba ta imena bila samo jedan kralj Mentuhotep III., svakako je 11. dinastija dostojna prethodnica 12. dinastije. — Još su vladala dva kralja istoga imena (Mentuhotep IV. ili V. i Mentuhotep V. ili VI.), ili samo jedan, s prijestolnim imenom »gospodar obiju zemalja Rêovih«. Završuje se ta dinastija oko 2000. godine.

b) Dvanaesta dinastija.

Samostalan položaj župnih kneževa. — Rekli bismo, da su se kraljevi 11. dinastije u svojoj borbi protiv herakleopolskih kraljeva (9. i 10. dinastije) oslanjali na veliku gospodu. Nomarsi, koji sada imaju svi nasljedni naslov »hetiô« (grof) i »rpati« (knez), u svojem su gradu i nomu (župi) pravi mali kraljevi. Godine se u njihovim župama ne broje po faraonu, nego po njima; u sudu se zakletve polažu njihovim imenom pa se dodaju riječi: »živ da je i zdrav«, što inače pripada kralju. Svaki nomarh, a ne samo onaj od Siuta za herakleopolskih dinastija (str. 188.), drži, osim svoje župne momčadi, još i oružanu družinu Crnaca. Veliki dio zemljišnoga posjeda sada je »kneževsko dobro«, osim privatnoga vlasništva same nomarhove porodice; uz to su gotovo svi nomarsi još i p r v o s v e ć e n i c i župnoga glavnoga boga i upravljaju imanjem njegova hrama; samo u Memfisu Ptahov prvosvećenik samostalan je, jer tu nema župnoga grofa. Prema prihodima nomaraha razumije se da su kraljevske daće, koje oni ubiru, vrlo male. No i visoki faraonovi činovnici: kancelari i veziri (ovi se nerijetko postavljaju između nomaraha), vrlo su samostalni; uza sva njihova podanička uvjeravanja to nam jasno kazuju druge riječi i njihova djela u natpisima; u tim riječima sve ih je nadmašio onaj A m e n e m h e t, vezir Mentuhotepa IV. (str. 191.). — U svemu se vidi vršak egipatske feodalne vladavine.

Kralj Amenemhet I. — U takvim se prilikama oko god. 2000. pr. Is. zakraljio A m e n e m h e t I. nove, *12. dinastije*, i on Tebljanin podrijetlom, a nije nemoguće, da mu je predak bio onaj benihassanski (menaat-khufuski) imenjak nomarh i kraljevski vezir. Za njega i obojice njegovih nasljednika (sina i unuka) S e s o s t r i s a I. i A m e n e m h e t a II. bili su u velikoj milosti benihassanski nomarsi K h n e m h o t e p I. i sin mu A m e n i (Amenemhet), pa unuk (po kćeri) K h n e m h o t e p II. (pa i praunuk Khnemhotep III.). Natpisi njihovih pešternih groba kod B e n i - H a s s a n a dragocjeni nam su historički spomenici; osim toga pročelje groba toga trećega nomarha urešeno je glasovitim »p r o t o d o r s k i m« stubovima, a među slikarijama na stijenama tipski je živo prikazano useljavanje povorke nekoliko porodica izrazitih odličnih Semita; predvodi ih egipatski činovnik s poveljom u ruci.

Bilo je dosta muke, a i boja, dok se krepki Amenemhet I. zakraljio i održao. Tako nam kaže knez Khnemhotep I., da je s 20 lađa, građenih od libanske cedrovine, oborio egipatske neprijatelje i upokorio njihove Azijane i Crnce, koji su im pomagali; kralj je zato Khnemhotepa nadario gradom Menaat-khufuskim, a kasnije i nekom župom. Još 80 godina kasnije pripovijeda treći knez, K h n e m h o t e p II. (oko god. 1880.), da je novi kralj »uspostavljao, što je nalazio raspadnuto i što je jedan župni grad drugome bio oteo«, pa je »svakome pokazao granice postavljajući kamenove međaše«; »svakome je na osnovi spisâ proučio vode (nilske rukave i prokope) i po

starim ispravama pregledavao«; — vidimo, kralj je pokazivao krepku svoju šaku velikoj gospodi, a po svoj prilici i vraćao kruni dobra njena. I drugi nam natpisi prvih vremena nove dinastije nabacuju o borbama, kojima je Amenemhet I. prinuđen bio dovijati se prave kraljevske moći. Sačuvana nam je i pesimistička pjesma, tobože od toga kralja, s natpisom »Nauk kralja Amenemheta sinu svojemu«: u njoj slavi sjaj blagoslovene svoje vlade, ali opominje sina, da nikomu ne vjeruje; jer rođeni njegovi ljudi, koji su jeli hljeb njegov, izdaše ga i htjedoše ga noću umoriti; jedva se živ spasao. Za Amenemhetova sina Sesostrisa I. hvali se vezir Mentuhotep, da je nekoga buntovnika protiv kralja kaznio u vrhovnom sudu Tridesetorice; u Manetona ima podatak, da su Amenemheta II. umorili njegovi eunusi. Svakako je već Amenemhet I. produžio vanjsku politiku velikoga svoga predhodnika 11. dinastije, Amenhotepa III. (i IV.?), vojujući u sva tri pravca: u Nubiji, Libiji i Aziji. Ali su se Amenemhet I. i njegovi nasljednici brinuli osobito i za postojbinu svoju grad Tebu i njen razvitak; njezin ratni bog Montu nadvisio se, a glavni joj bog Amon sada se izjednačio s višnjim bogom Sunca Rêom u Amon-Rêa. Ali je Amenemhet I. uvidio, da je dolje k sjeveru ipak pravo težište zemlje Egipta, pa je nešto 20 km k jugu od Memfisa sagradio svoj prijestolni grad Iz-taui = »Osvajač obiju zemalja«; tu je gore na pustinjskom zaravanku, kod današnjega Lišta, sagradio i svoju grobnu piramidu, ali ne od kamena, nego od cigala. Poslije gorkoga iskustva svoje 20. vladarske godine, kad ga htjedoše umoriti, osigurao je svoju dinastiju time, da je sebi za vladara okrunio sina svoga Sesostrisa I. (grčki oblik, a egipatski je: Senvosret). Od onda sin njegov »kroti tuđinske zemlje, a otac mu živi u palači i kaže, što da se radi«. Stari kralj umrije 3. februara 1971. pr. Is., baš kad mu je sin bio na vojni protiv Libijaca. Sin odmah poteče u prijestolnicu. Većina Amenemhatovih nasljednika povedoše se za mudrom naukom praoca, pa redom uzimahu još za svoga života nasljednike za suvladare. Time se nastojalo uklanjati ne samo smutnje u samoj dinastiji uoči preminuća sadašnjega kralja, nego i prema feodalnoj velikoj gospodi osigurati nesmetanu promjenu na prijestolu.

Zdrava aristokratska monarhija. — Kralj Amenemhet I. bistro je uvidio, da se jedina vlast kraljevska Staroga carstva, uz koju nitko ništa ne bijaše, ne dâ više povratiti; aristokratsko uređenje u državi i društvu postalo je bilo prirodno stanje. Ali sada nad velmožama stoji jako kraljevstvo. Kralj redovno daje župno kneževstvo po nasljeđenju, pa i sinovima kćerî, nema li muškoga koljena (na pr. Khnemhotepu II., sinu kćeri kneza Khnemhotepa I.), ali otporne ili nezgodne županske rodove kralj je nadomještao pouzdanim službenicima. Stoga kneževi sada svoje pravo izvode samo po kraljevoj povjerbi, jer kralj ih po smrti otaca njihovih postavlja, međašne im kamenove udara i »veliku rijeku duž njena hrpta dijeli«. Nestaje brojenja godina po nomarsima, a u njihovim grobovima opet se pominju imena kraljeva. Dakako, njihova je moć još uvijek velika; još uvijek su i slobodni seljaci zavisni o dobroj volji njihovoj, jer nomarsi izvršavaju sve upravne poslove; župni momci podijeljeni su na skupove pa redom kuluče nomarhu a u vojni su mu župna vojska; i kraljevske poreze i daće ubire nomarh i šalje ih kralju: knez Ameni od Beni-Hassana (str. 197.) slao je »kraljevskom domu« po 3000 poreznih goveda, bez ostatka, »svake godine marvenih daća«. No zato ako je župni knez znao steći trajnu ljubav svojih župljana, kao na pr. grof Thouthotep hermopolski u Beršeu oko god. 1880., onda se lako mogao doživjeti prizor, gdje nebrojeno njihovo mnoštvo dobre volje i veselo vuče njegov alabastarski golemi lik u grob njegov, a sav ostali narod kliče tome. — Sama onovremena priestolnica, zatim pravi državni glavni grad Memfis, a možda i Teba, izravno su podređeni kralju, t. j. njegovim »vezirima i gradskim zapovjednicima«; no ni župne gradove neprekidno ne nadgledaju »predstojnici« i »pisari«, pa tu nema robote (kuluka), i svatko je mogao privređivati čime hoće pa i seliti se u drugi grad. Ipak župni gradovi, pa i novo osnovani, stoje pod vladom i redarstvenim nadgledom nomaraha, premda su u njima sada lakše mogli utjecati kraljevi činovnici, a i gradske sudove jedva da je postavljao nomarh, ma da je on u »svojem gradu« mnogo značio. Tako se u gradovima razvio živ privredni napredak i imućstvo privatnih ljudi — zanatnika, pivara, umjetnika, trgovaca —; to nam svjedoči

veliki broj grobnih njihovih stela. No duboko niže stoje ukulučeni poljski radnici i mali zanatnici — »sinovi ničiji«, »nikogovići«. Na njih padaju batine sa svih strana. Zanimljivo je, kako bi po književnom spisu toga vremena, »Pouke Tuaufu sinu svome Pepiju«, svako drugo zanimanje osim činovničkoga (»pisarskoga«) bilo odvratno i mukotrpno, i naduti taj birokrat prezirno gleda u sve druge ljude, a opet kako se u svojim nadgrobnim natpisima opravdano ponose privrednici i umjetnici... I bujao je zaista zdrav život u tom Egiptu 12. dinastije.

Provođenje kraljevske uprave; župni kneževi opet kraljevski službenici. — Dominantni položaj kraljeva pokazuje se sada u tome, što oni opet svagdje grade hramove bogovima različnih krajeva, a daju da ih grade njihovi glavni graditelji i drugi činovnici, a ne prvosvećenici-nomarsi. Istina, staroga je kraljevskoga državnoga posjeda po Egiptu davno nestalo. Ali zato župni kneževi redovno ubiru daće za kralja; u vezirovoj pisarnici vode se popisi svih stanovnika u državi, koji se u određene rokove izrađuju: kućni glavari sa zakletvom navode, kolika im je porodica i koliko imaju kmetova (ti su se popisi našli u Kahunu na ulazu u Faijûm; str. 110. i 132.). Osim što nomarsi dižu župnu momčad i vode ju, i kralj novači vojsku »između zgodnih mladih ljudi« (u tinitskoj župi svakoga stotoga). Pravne sporove među žiteljima rješavaju sudovi državnih činovnika i vrhovni sud Tridesetorice pod vezirovim predsjedništvom, pravne poslove (na pr. oporuke) izvršavaju namješteni činovnici (pisari), a ne pisarnice nomarhove. — Za sve raznolike zadatke državne uprave razdijeliše sada kraljevi Egipat na tri velike oblasti (»uart«): »Sjevernu Zemlju« (Deltu), »Jug« (srednji Egipat) i »Glavu Juga« (»tepris«). »Glava Juga« otprilike je ono područje, koje su imali tebski vladari (11. dinastije) prije oborenja herakleopolskih kraljeva (str. 193. i 194.).

Župno kneževstvo uklonjeno. — Nestalo je dakle moći i slave feodalstva; nema više državicâ u državi, nego je samo jedna država i jedan možni kralj u Egiptu. A što su dvorski život i grobovi nomarha-kneževa sada sjajniji nego prije, to im ne dolazi od njihove sile, nego od nove snage državne vlasti

i time pojačana bogatstva u Egiptu. I sve jača je bivala vlast kraljeva, sve manja knezova. Čini se, da su oni veliki kneževski pešterski grobovi oko god. 1880. u Beni-Hassanu i Beršeu (str. 192. i 197.), premda upravo najsjajniji, podjedno i posljednji takovi. Prema tome slutimo, da se za kralja Sesostrisa III. (god. 1887.—1850.) provela ili bar dovršila velika promjena: da je *uklonjeno župno kneževstvo*. Prirodno je, da je uvijek i dalje bilo velikoga posjeda, koji je gdjekojoj porodici davao kneževski život i položaj; još za 13. dinastije, pače i za 18. (u početku Novoga Carstva, u Elkabu u Gornjem Egiptu), naći ćemo takovu moćnu porodicu i predanjâ staroga župnoga kneževstva u njezinim grobovima, ali im glavari više ne nose staroga nomarškoga naslova, nego imaju mlađe činovničke naslove. Možda su mnoge gore spomenute uredbe, koje su po zemlji usred nađene feodalne organizacije postale nanovo stubovi kraljevske moći, bile doduše položene već i prije, ali su ih pravo učvrstili baš povodom umorstva Sesostrisa II. nasljednici mu Sesostris III. i Amenemhet III. — Red kraljeva te dinastije: Amenemhet I. oko god. 2000. — 3. februara 1971 pr. Is.;* Sesostris I. 1980.—1936.; Amenemhet II. 1938. — poslije 1904.; Sesostris II. 1906. — 19. julija (»14. pharmuthi«) 1888.; Sesostris III. 1887.—1850.; Amenemhet III. 1849.—1801.; Amenemhet IV. 1800.—1792. i kraljica Sebek-nofrurê 1791.—1788.; ovo dvoje neko su vrijeme vladali zajedno. Cijela dinastija 213 godina.

Činovnički aparat. — Razumije se, da kao u Starom Carstvu kraljevska uprava ima množinu »domova« (ureda), skladišta i riznica, s mnogo činovnika, a na čelu im kancelari, rizničari i čeonici — samo je birokratsko uređenje još raznoličnije; činovnici raspolažu hiljadama zanatnika, klesara, rudara, trhonoša, veslača i t. d. Kao i u Starome Carstvu, plaće su u naravi, u obrocima, kojima se obilje ravna po stupnju u kraljevskoj službi, a k tomu kralj daruje oranicâ, tuđinskih robova ili egipatskih kmetova, marhe, zlata i dragocjenosti. Upravu svih kraljevskih prihoda i rashoda, svih

* Brojke godinâ nijesu do u tančine utvrđene.

gradnja i drugih radnja imaju oba kraljevska rizničara. Na čelu sve državne uprave i kraljev je zamjenik vezir; on »drži barbare na uzdi«, činovnike nadgleda i promiče, rješava međašne sporove i »braću šalje u miru kući riječju ustiju svojih«. Podjedno je vezir glava redarstva kraljeve prijestolnice i nadalje predsjednik sudišta »Šest domova« (str. 185., 200.). Članovi toga vrhovnoga suda jesu 30 »velmoža Juga«, ali oni nijesu više predstojnici župâ, nego su oruđe središnje vlade, među koje se raspoređuju najvažniji poslovi uprave; kralj ih šalje i na vojne, kao i vezira.

Stajaća vojska i kraljevi družinici. — Uz ostale uredbe osobito nam razjašnjuje unutrašnje uspjehe 12. dinastije vojno uređenje: osim župne momčadi i nubijskih vojnika i redara ima kralj sada i stajaće čete; stvorene su što novačenjem po župama, što naimanjem vojnika od zanata. Među ovima ističu se kraljevi »*družinici*«; to su oficiri, koji prema kralju stoje u ličnu odnosu, »prate ga na svim njegovim putovima« i čuvaju od svake opasnosti — bilo iznutra, bilo izvana. Često ih kralj šalje i na posebne zadatke, na pr. u Nubiju ili u Hammamâtske kamenolome. Za junačka djela dobivaju obilne darove dragocjenoga oružja (str. 205.), a i »zlato nagrade«: zlatan ures nošen oko vrata; oni napreduju gore sve do generala, »četnika četâ«; bili su najčvršća potpora te dinastije. Gotovo se sigurno može misliti, da su se te nove vojničke uredbe stale razvijati već s napredovanjem tebskih kneževa i kraljeva 11. dinastije i bile glavno oružje za oborenje feodalstva u doba 12. dinastije.

Harmonija kralja i naroda; plodovi u vanjskoj politici. — Tako su ti faraoni naposljetku stekli gotovo toliko istu neograničenu moć kao što su je imali stari, 3., 4. i 5. dinastije. No osnovna je sada misao protivna: nije više cijela zemlja za to tu, da služi kralja i zida mu golemi grob, nego je sada moćni položaj kraljev nuždan za napredak Egipta; svagdje se same ističu prave potrebe zemlje, pa državna centralizacija i mjesne posebne prilike jedna drugu drže u ravnomjerju; time je kraljeva moć ipak stegnuta. No upravo od toga svega poteklo je obilno cvjetanje i unutrašnje zdravlje ovoga vremena u Egiptu.

Jaki položaj i napredovanje prema vanjskom svijetu. — Ti kraljevi u mnogom hoće da obnove uspomenu na vanjsku silu starih velikih faraona: Zosera, Snofrua i Neuserrêa. Vojvoda Amenemheta I., Nessumontu, prodro je već u Palestinu, među Heriuše; beni-hassanski knez Mentuhotep I. prikazuje na stijenama svoje grobnice roblje iz libijskih krajeva; kad je Amenemhet I. početkom 1971. godine bio na umoru, sin mu je Sesostris I. vojevao na Libijce (str. 198.). God. 1972. bila je vojna u Nubiji, u zemlji Uauatu, koju sada Egipćani osvojiše i utvrdama osiguraše; crnačke starješine kuluče kod ispiranja zlata. Najotporniji bjehu Kušiti u srednjoj Nubiji; upokori ih Sesostris I. i postavi pobjednički spomenik na 2. nilskoj brzici kod današnje Vadi-Halfe. Tim vojnama posvojiše sebi Egipćani i zlatne rudnike u dolinama pustinjskog ravnjaka Vadi-halâkija; ondje, gdje se put u te doline odvaja od Nila, sagradiše tvrđavu. Osvajanje Kuša dovršio je *Sesostris III.* (1887.—1850.) vojnama u svojoj 8., 12., 16. i 19. vladarskoj godini; za prevoz četa sagradio je plovni prokop kroz litice sijenskih (assuanskih) brzica. Ali teško bijaše pri tom, kako da se uska nubijska težatna dolina Nila trajno održi u egipatskoj vlasti protiv domaćih plemena, koja su, kada god htjedoše, mogla umaći u pustinjske doline naokolo. Zato za osiguranje sagradi Sesostris III. na visovima i otoku kod nilske gudure od Semne i Kumme 8 tvrđava, a osim toga još 4 tvrđave u donjoj Nubiji. Slobodnim Crncima zabrani slaziti dalje niz Nil, osim u jednom međašnom kotaru zaradi trgovine, ali ni onda na svojim lađama; to nam kažu dvije velike ploče njegove od 8. i 12. vladarske godine. I od onda stali su Egipćani naseljavati Donju Nubiju. Zato i jest kao pravoga osvojitelja Nubije kralj 18. dinastije Thotmes III. proglasio Sesostrisa III. bogom Nubije i sagradio mu hram u Semni. — Nastavljalo se lomljenje kamenova u Vadi-Hammamâtu i plovljenje iz luke Vadi-Gasûsa (u »bogovskoj zemlji«) u Punt na kraljevskim lađama s četama i vodstvom financijskih činovnika. O tim ekspedicijama mnogo je pričao narod u Egiptu i stvarao bajke; takva jedna bajka sačuvala nam se o »Zmijskom kralju«.

Velika oaza na zapadu stoji pod nadgledom tinitskoga nomarha; odanle k sjeveru u Marmarici i dalje

k zapadu od Marmarike jamačno je i kasnije bivalo okršaja. Na Sinajskom poluotoku otvoreni su i utvrđeni drugi rudnici k sjeveru od starih Vadi-maghârskih. — Na istočnoj granici Donjega Egipta vodi cesta »Horovih putova« kroz Vadi-Tumilât u pustinju; tu ih već od vremena prvih dinastija zatvara tvrđava »Vladarski zid« (str. 159.), otprilike kod današnje Ismailije; već je onda dovle išao plovan prokop. No utjecaj faraonov daleko prodire preko granice u Siriju. Njegovi poslanici idu onamo i vraćaju se; uvoze se plodovi Azije; vidjeli smo (str. 197.), da već Amenemhet I. ima na Nilu flotu od cedrovine baš kao i stari kralj Snofru (str. 159. i 160.), jamačno iz feničkoga grada Gebala. Često dolaze beduini (»sutiu«) sa svojom robom u Egipat; a komu je kod kuće dogustilo, seli se u Egipat. Tako se god. 1901. za Sesostrisa II. doselio starješina Ebša sa svojim bratstvom — 37 Hamuâ (Kanaanejaca) »pustinje« knezu Khnemhotepu II., koji je »župan pustinjske zemlje« (str. 197.). A kako je u to vrijeme u Siriji-Palestini bilo, živo nam prikazuje »Pripovijest Sinuhetova«. Sinuhet bijaše dvorski činovnik u službi neke kraljevne; kad je Amenemhet I. umro, pobježe u Aziju bojeći se životu, jer je neoprezno saznao o kraljevoj smrti, koja se imala držati tajnom. Na Gorkim jezerima malo da nije presvisnuo od gladi i žeđe, kada li ga okrijepi nekoliko beduina, s kojima se bio upoznao u Egiptu. Tako putujući dalje Palestinom i Sirijom od plemena do plemena dođe do feničkoga grada Gebala; odavle uteče k beduinima u Kedem (»Istočna zemlja«) k istoku od grada Damaska. Čuvši o njemu Amienši, knez gornjega Rezenua, pozove ga k sebi, dade mu za ženu kćer svoju i plodnu krasnu zemlju Jaa za oskrbu; u njoj bijaše smokava, meda, ulja, voća, žita, stoke, a u bližnjoj pustinji obilna lova. U Amienšijevim vojnama sa susjedima Sinuhet se odlikova i steče sebi veliki ugled i mnogo blaga. I kralj Sesostris čuje o njemu, oprosti mu bijeg i časno ga opet primi na svoj dvor. Jezgra te »pripovijesti« svakako je istinita; vidi se, da se Sinuhet istom na rubu sirsko-mesopotamske pustopoljine osjećao siguran od faraonove ruke.

Ali kao i prije za Pepija I. (str. 190.) i kasnije za 18. i 19. dinastije (str. 54. i d.) trebalo je, a da bi se Palestina i bar primorski dio Sirije održali pod faraonovim autoritetom, još i

većih vojnih ekspedicija onamo. Za jednu takvu vojnu Sesostrisa III. znamo po grobnom natpisu u Abidu, oficira Sebekkhua Sobkkhua), koji je živio već i za Amenemheta II. (Služio je prije u »vladarskoj straži« nad 60 momaka, bijaše zatim kapetan u tjelesnoj straži.) Željeli bismo dakako, da nam je junački Sebekkhu pripovijedao i više općih stvari o toj vojni; no i ovako vidimo nekoliko vrlo važnih činjenica: »Njegovo Veličanstvo pođe niz vodu (Nil), da obori beduine od Azije, i Njegovo Veličanstvo dopre do područja s imenom Sekmem« — jamačno grad Sikhem u središtu Palestine; pozna se ta riječ po kanaanejskom pluralu. Kralj se vrati u Egipat, jer Sekmem bio je pao zajedno s kukavnom Sirijom. Kad sam vodio zalednicu vojske, umiješaše se građanski naši vojnici u borbu s Azijanima«; i Sebekkhu se umiješa u okršaj. »Tada kralj dade za nagradu zlatan štap meni u ruku i jedan luk i bodež, jedno i drugo zlatom okovano, a podjedno i oružje« jednoga Azijanina, koga je Sebekkhu u okršaju ubio, kad je spašavao onaj »građanski« egipatski odio...

Razumljivo je dakle, što ti faraoni sebe prikazuju gospodarima svih barbarskih plemena; kod Dahšûra u grobu kćeri Sesostrisa III. našao se grudni štit, ukrašen draguljima, a na njemu se kralj na starinski način prikazuje lavom sokolske glave, gdje pod zakriljem jastrebne božice Nekhbete (str. 151. i 155.) obara Azijane i Crnce; na sličnu uresu prikazuje se Amenemhet III.: pograbio je azijskoga beduina za kose i zamahnuo srpastim svojim mačem. U egipatskoj umjetnosti ovakove simbolične radnje oduvijek znače cio niz događaja (str. 154., 155. i 179.).

A da je Egipat uvijek, otkako je kulturan, imao prekomorskih veza i u same zemlje Egejskoga Mora, vidjeli smo nesumnjivih dokaza (str. 108., 102.—113., 130.—135., 139. i 149.). I sama moć tadašnjih egipatskih kraljeva, za koje znamo da su kao i kraljevi Staroga Carstva i na moru imali oružanih lađa, mogla je od vremena do vremena možda odlučno poseći preko mora. Tako kancelar Mentuhotepa VI. (str. 192.), Henu, koji je slao pomorsku ekspediciju u afrički Punt na Indijskom oceanu, »učinio je nemoćnima Hanebue« (= »pomorske«, t. j. egejske narode; str. 159.), bilo da je osvetnički zavojštio na njih, bilo da je njihovu navalu na egi-

patsko primorje odbio. Time ne mislimo, da bi egipatski kralj trajno posjedovao ona prostrana područja; to nam pomisliti ne da ni pomorska snaga kretskih vladara u naponu njezinu (str. 115.); da je pak postojao poseban egipatski ured za posredovanje saobraćajnih egipatsko-hanebujskih poslova, o tome imamo dokaza. Znamo i za dva egejska naselja u Egiptu, od kojih je jedna nastala za Sesostrisa II. A koliko je važna bila Delta kao prozor Egipta na more za 12. dinastije, kazuje nam to, da se u ono malo deltskih gradova, od kojih ima ostataka, svagdje našlo imena i likova tih kraljeva.

Velike građevine. — U obilnoj je dakle mjeri 12. dinastije udovoljila svim realnim zahtjevima egipatske vanjske politike za Egipat kao veliku vlast. U ovaj čas stajao je Egipat impozantan prema vani. To i unutrašnji red i silan napredak ogleda se i u velikih g r a đ e v i n a ovih krepkih vladara. Ratnička svojstva njihova čini se da su najsilnije izbila u S e s o s t r i s a III., koga smo vidjeli na velikoj vojni u Siriji; kasnija su ga koljena o tome preuveličala, a pogotovu je grčko pričanje od njega stvorilo osvajača svijeta. Na to nijedan egipatski kralj nikada ni pomislio nije; njemu i njegovu narodu sam Egipat je svijet. Da ni vrijeme takovoj namisli nije bilo još došlo u kulturnom svijetu, a i da Egipat ne bi imao ni dovoljnih vojnih sila za to, svatko uviđa. Zato su ti vladari, a osobito *Amenemhet III.*, bili veliki u p r a v l j a č i države. Bijahu i veliki g r a d i t e l j i. U Amenemhetu III. izrazuje se s punim svojim plodom zrelo ljeto toga vijeka egipatskoga života.

Tako, gdjegod se pod golemim građevinama hramova Novoga Carstva našlo ostataka starijih građevina, doduše čednijih mjera, sretamo imena kraljeva 12. dinastije: A m e n e m h e t I. gradio je na memfiskom Ptahovu hramu, sagradio je karnački hram bogu Amonu u Tebi i božici Hathori u Denderi; S e s o t r i s I. sagradio je Atumuov hram u Heliopolu (Onu) na spomen svoga Sethskoga jubileja, gdje i danas stoji njegov obelisk, i Osirisov hram u Abidu; S e s o s t r i s III. Heršefov hram u Henensuu (Herakleopolu). I u Delti — u Tanisu, Bubastu i drugdje — vidi se, da su u to vrijeme gradili kraljevi.

I Sesostris I. sagradio je svoju piramidu, gdje mu i otac: kod L i š t a; Amenemhet II. stavio je svoju prijestolnicu i piramidu kod D a h š u r a blizu Snofruove; Sesostris II. sagradio si je grad i piramidu kod K a h u n a blizu Illahûna (gdje je nastalo ono naselje Egejaca) k istoku od ulaza u Faijûm. Sesostris III. opet se smjestio kod D a h š u r a, a tu je sebi piramidu sagradio i Amenemhet III. No ovaj je ponajviše stolovao u Faijûmu, i tu je sebi sagradio i drugu piramidu, po primjeru starih velikih kraljeva do Snofrua (str. 168.), kod H a v â r e. — Ovdje je veliki kralj dovršio i veliki kolonizatorni rad svojim prethodnika. F a i j û m, »Jezerska zemlja«, »Pojezerje« (koptijski: »pjom«, odatle arapski »Faijûm«), duboka je prostrana utolina (depresija) i oaza u zapadnom zavalju pustinjskom, u koji vodi razdolje kroz zapadni ravnjak iz nilske doline; jedan rukav Nila (»Josipov prokop« = Nahr Jussuf) utječe kroz ono razdolje i tvori »veliko jezero« (egipatski: »mer uêr«, odatle grčki »Moiris«), koje je u ono vrijeme ispunjalo poglaviti prostor te utoline. (Danas je to jezero, Birket Karûn, splasnulo na mnogo uže i niže, tako da mu je površina mnogo niža od površine morske). Tu stajahu grad i drevno ugledno svetište krokodilskoga boga Sobeka (K r o k o d i l o p o l i s, danas Medinet el Faijûm). U Faijûmu su gradili već prvi kraljevi dinastije; uređivao se i nasipima određivao tok vode i dobivala osušena neizmjerno plodna zemljišta; vodna ustava bila je kod I l l a h û n a, gdje se skupljala voda, a veliki nasip štitio je nilsku dolinu od poplave za visoke vode. Zaradi takovih radnja bit će da je S e s o s t r i s II. gradio svoju p r i j e s t o l n i c u kod Kahuna, a Amenemhet III. postavio je svoju prijestolnicu u samu faijûmsku pokrajinu i sve radnje svojih prethodnika veličanstveno dovršio. Usred tadašnjega jezerskoga prostora (kod današnjega Biahmua) postavio je sebi dva silna lika na piramidastoj osnovci u vezi (čini se) s građenom lukom, a pred svojom Havarskom piramidom sagradio je silne veličine h r a m, kome su se (»L a b y r i n t h u«) kasniji Grci divili kao najvećem čudu na svijetu. Koliko je opsežna jedinstvena pažnja na stanje vodâ bila u egipatske vlade, dokaz je što Amenemhet III. dao na hridima kod Semne i Kumme u Nubiji (str. 203.) zapisivati, koliku je svake godine visinu dostigla poplava Nila, a to su učinili i bližnji mu nasljednici; time se moglo proračunavati i koliko će rodna biti godina, pa kolika žetva i koliki prihod od poreza.

Cvjetanje umjetnosti. Tako ta 12. dinastija, vršak života staroga Egipta, u svemu stajaše na jednoj strani u velikoj narodnoj prošlosti, a na drugoj stvaraše budućnost. No Srednje Carstvo upravo je klasički period ne samo državnoga obličja, nego i egipatske kulture uopće: na početku mu stoji umjetnički savršeno zamišljena i izvedena građevina hrama Mentuhotepova u *Der-el-Bahriju* (str. 195.), a na svršetku čudo palače »*Labirinta*« Amenemheta III. Hramovi bijahu još jednostavni, naime »cella« i predvorje okruženo stubovnim trijemovima (kolonadama), ali su time izraženi svi glavni konstruktivni oblici. Samostalnu svoju arhitekturu razvili su i pešterski grobovi, označenu mnogougaonim (protodorskim) stubovima (str. 197.), koji su se razvili od potpornja; katkada se ti protodorski stubovi upotrebiše i za hramove, ali kod ovih poglavito ostaše vedri stubovni oblici s bilinskim nadglavcima 5. dinastije (str. 177.). — U plastici razbiramo tanko umjetničko osjećanje, koje na pr. u malim kamenim likovima visokih činovnika kao nigdje drugdje izrazuje birokratsku umišljenost. Možda su još izrazitije glave nekih malih kraljevskih likova, u kojima su crte lica izrađene s najtanjom individualizacijom tako, da vladarima vidimo u dušu: ako i jesu ti vladari krepke ličnosti, ipak vidimo s krepčinom spojenu nujnu ozbiljnost zbog brigâ i duševnih boraba, koje nikada ne ostavljaju vladara u njegovu božanskom zvanju. Tako je vajar u vladarskom portretu izrazio one teške misli, što ih je u ime Amenemheta I. izrekla »Pouka« njegova njegovu sinu (str. 198.). Naprotiv u golemim likovima kraljeva steže umjetničku slobodu već ustaljeni propis za takove radnje, pa zato ne mogu dostizavati živih umjetnina Staroga Carstva. Uporedo s onim idealiziranim kraljevskim malim likovima daju nam dakle veliki plastički spomenici, osobito za Amenemheta III., realističniju prikazbu, u kojima vrlo krepak izraz tvore opore crte, jako istaknute čeljusne kosti i uvučeni usnični kutovi. Takvi su oni neki spomenici — na pr. jedan sfing iz grada Tanisa (kasnije prijestolnice kraljeva Hiksâ) —, u koje su se kraljevi Hiksa (god. 1710.—1580.) urezavali svoja imena, pa se zato poslije krivo držalo da su to njihovi likovi. — Slikarstvo sada kod ukrasa stijenâ prevladava nad relijevom, ali kako nam se nijesu sačuvale slike iz kraljevskih građevina, nego samo iz grobova

nomaraha, možemo reći samo to, da slike u tim građevinama ne dosežu ni tehnikom ni kompozicijom (sastavbom) svoje prethodnice Staroga Carstva, kojima je vrhunac u onim relijevima u pokojničkom svetištu kralja Sahurêa 5. dinastije (str. 178. do 181.). I onako malo je ostalo velikih spomenika Srednjega Carstva, koji bi njemu i u tom pogledu odredili dostojno mjesto među Starim Carstvom i Novim. Ali mjesto toga imamo sačuvanih izvrsnih radova male umjetnosti, kao na pr. one zlatne predmete iz grobnica kraljevnâ sahranjenih blizu piramida kod Dahšura (str. 205.).

Književnost. — I književno blago ovoga perioda nadovezuje na staro ili ga odanle izravno čuva i oboje predaje daljim naraštajima; ima ga i u novu obliku ili s novim ili obnovljenim sadržajem. Tako: pripovijest o »Zmijskom kralju«, o »seljaku«, o »Sinuhetu«; ili »Pouka Amenemheta I.« i »Pouka Tuaufova«. Iz ovoga vremena potječu i zbirke životnih pravila i mnoge pjesme ili himne kralju i bogovima. Mnoge od njih potječu još iz mnogo starijih vremena (str. 60., 174., 203., 212.); tako i proricanja o budućnosti Egipta. — Opće poznata u Novom Carstvu bila je »*Pjesma iz groba kralja Antefa*«. Nju je pjevač uz harfu pjevao gostima, da ih potakne na uživanje pozivajući se na drevne mudrace, koji su govorili: »Raspali su se domovi pradjedovski, kao da ih nikada ni bilo nije, a nitko ne dolazi iz onoga svijeta, da nam javi, što od njih bi.« Zato savjetuje živima: »Nagizdaj se lijepo, koliko god možeš, i ne daj da ti srce opada, dok te ima na zemlji! Ne pečali se, dok ne osvane dan jadikovke! Ali ne čuje naricanja onaj, kome se srce smirilo; ono počiva u grobu; taj ne jadikuje s drugima. Slavi dakle vesele dane, sjajna lica, i ne budi lijen! Jer nitko ne uzima sa sobom dobara svojih niti se ikad vraća natrag.« Ali prema takovoj pjesmi, koja se svojom prirodnošću podudara s priprostim i lako prihvatljivim tonom narodnih pripovijedaka, vlada višom književnošću prenavljanje, ishitrivanje, dosjetka u riječima, igranje — sve to kao znak duhovitosti. To ulazi i u poeziju himne, ali i u izvješća o krunskim sjednicama, pa i u grobne natpise visokih činovnika i ondje, gdje pokojnik govori o svojim položajima i službenim djelima; ima toga čak i u ukazima i međašnjim ka-

m e n o v i m a kralja Sesostrisa III. Zato obično i ne nalazimo jasnih podataka o činjenicama. A takov je način za uvijek o s t a j a o k l a s i č a n, i ove su tekstove kasnije često samo prepisivali. Tako se oštro vidi j a z, koji je od običnoga naroda u Egiptu dijelio visoke i školovane narodne redove.

»Pokojnička knjiga«; općeno više poimanje vjere. — Ali zato v j e r o v a n j e visokih redova, počevši od kralja pa sve niže, i obredi vjerovanja slazili su od vremena velikih piramida i u sam n a j n i ž i n a r o d. Tome je pridonijelo i raspadanje središnje državne vlasti počevši od 6. ili 8. dinastije, čime je uporedo padalo i vanjsko pojavljivanje kulture: nije bilo više mogućnosti, da se stvaraju velike građevine i da se hrane umjetnici; ostajali su samo zanati na radu. Ali baš u ono vrijeme stao se jače razvijati s r e d n j i s t a l e ž, jer su župni kneževi za svoje težnje na nezavisnost trebali potpore župskoga žiteljstva i stoga se za nj i brinuli. Pa kako su grobne građevine bivale jednostavnije, postajali su osnovni oblici pokojničke službe i misli pristupačni narodu; dosada su ih imali i znali samo najviši ljudi. Tako, dok su se grobnice župnih kneževa gradile još sa starim gospodstvom na više komora pa su se na njihovim stijenama prikazivali bogati posjedi pokojnikovi s bujnim životom na njima: to obični »građani« zidaju malen grob oblika ciglene piramide, a mjesto slijepih vrata stoji grobna stela i na njoj su napisane p o k o j n i č k e m o l i t v e i ime pokojnika, koji se prikazuje kod pokojničkoga blagovanja u kolu svoje porodice. Dodaju mu se katkada glineni m o d e l i ć i kuće i žitnicâ i uz to njegovih sluga, koji nose vreće ili mijese cigle; nađe se tu i modelića nilskih lađica, pa i drugih sluga i sluškinja, koji pivo vare, žito melju, hljeb mijese, jelo kuhaju i t. d. Ili se svi ti prizori naprosto n a s l i k a j u na mrtvačkom kovčegu. Pokojniku je u ovo vrijeme već dovoljna žrtvena ponuda time, da se mjesto jelâ stave njihovi likovi od kamena i p o k o j n i č k e f o r m u l e ili m o l i t v e (str. 172) koje će sada i njemu posredstvom pokojničkih bogova Osirisa (str. 171, 172) i Anubisa i njegovih »gradskih bogova« željeti i dočaravati u najvećem obilju kolikogod hoće jelâ, odjeće i nakita. Osim toga od kraja 5. dinastije upisana je na grobnice molba prolaznicima, neka bi i oni te rečenice za pokojnika odčitavali. Te molitve vidimo uklesane i na drugim svetim mjestima, na hridima kod Assuana i Elkaba. Imućnici daju svoje lešove prenositi u grobište grada Abida blizu drugoga Osirisova groba (prvi je u Busirisu; str. 172.) ili postave sebi spomenkamen »na stubama velikoga boga«.

Taj »v e l i k i b o g« koji počevši od 5. dinastije ima s v o j g r o b i u Abidu (str. 182.), gdje boravi u magijskom obliku, *Osiris* je, podjedno i gospodar »Z a p a d n o g a s v i j e t a«, kamo svaki dan zalazi (u m i r e) Sunce Rê; tu Osiris kao seljak živi na poljani Jaruu i na sunčanom čamcu prati boga Rêa do njegova sutradanjega ishoda. Svakom je čovjeku doduše potrebno onakovo sahranjivanje, kako je propisano, da mu se sačuva život preko groba; ali u ovo vrijeme mnogo jače negoli u Starome Carstvu izbija ono d u h o v n o, što ima *pokojnička služba*. Već je naime u sadašnjem vjerovanju ipak glavno ona n a d a sretnoga života na drugome svijetu, gdje će čovjek u svem njihovu sjaju gledati u vječne bogove. No zato treba da on na zemlji živi p r a v e d n o i č e s t i t o; stoga se pokojnikovu imenu uvijek dodaje: »on, kojemu je riječ ispravna«. Tu se doduše u prvom redu na pokojnika prenijela parba Osirisova ili Horova, koja se po priči vodila pred božanskim sudom devetero velikih bogova, pak je protiv tamnoga boga Setha (str. 172.) u prilog Osirisu (Horu) odlučio bog Mjeseca T h o u t, začetnik mjerenja vremena i svake mjere i reda i tvorac i upravitelj pravde, vezir Rêov i muž božice prava Maate (str. 164.). No pri tome se osobito misli na onaj sud od 42 sudije, pred koji sam pokojni čovjek dolazi u velikom sudištu Zapada; tu će mu se težiti srce, koje će svjedočiti za nj ili protiv njega; imat će pokojnik pri tome suđenju polagati riječ svoju, da je u životu bio bez krivnje i grijeha.

Tome već nedostaju one prastare čaralačke rečenice, što ih na grobovima kazuje stalni svećenički kazivač (»hriheb«) pa su počevši od kralja Une (str. 174) upisani u grobnim komorama piramidâ (»P i r a m i d n i t e k s t o v i«; str. 172.). Nastaju n o v i t e k s t o v i i zapisuju se po stijenama grobnica i po mrtvačkim kovčezima; od njih je pomalo nastala velika zbirka »Knjige o izlaženju po danu«, t. zv. »*Pokojnička knjiga*«. No i u njima sve je prepuno čaranja, od straha, da ne bi nemani i sablasti, koje vrebaju na čovječji duh, zadale mu novu strašnu smrt; tome se može samo tako doskočiti, da pokojnik bude »znalac« pa da one zloduhe time učini neškodljivima poznava-

jući im biće, ime i rečenice protiv njih. Najbolje je dakle, da pokojnik bude isto što i kakav bog (osobito veliki koji bog svjetlosti), koji se kada našao u sličnu položaju pa je č a r o b n o m r e č e n i c o m oborio neprijateljskoga zloduha. Nema dakle u tom, što ti tekstovi toliko ističu istotu između čovjeka i između boga Sunca Rêa i drugih svijetlih bogova, kakove dublje misli (bar za narod), nego je samo čarobija. Ipak se od onda, otkako je 5. dinastija u bogoslužju istakla nada sve S u n c e (str. 174., 175.), i opće egipatsko vjerovanje uspelo za jedan stupanj više, pa nastaje s t a p a n j e različnih bogova u neke spojene, najpače s velikim bogom Rêom; tako je s 11. dinastijom nastao spoj *Amon*-Rê (str. 198.).

U h i m n i iz početka Novoga Carstva, ali u jezgri ponikloj za 5. dinastije, i dalje se prenošahu ove misli: »Lijepo je Sunce jutrom i večerom; sva bića, vječne zvijezde, slave ga. I sama mati sunčeva, gospođa Nuta, odaje mu počitanje, a bogovi u sjeveru i jugu, u istoku i zapadu, slave Sunce, nikad ne prestaju. Po njemu nastaje zemlja, jer ono je stanovalo na nebu davno prije nego nastade plodna zemlja i pustinja: sve je stvorilo Sunce. Pa da i onome, koji himnu pjeva, podari slatki dah hladna vjetra i dan za danom nad njim da sja!« I sve zanosnije misli, uoči vjerske reforme Amenofisa IV., dizat će mu još sve življa i zanosnija himna: »Hvaljen da si, koji ishodiš u nebeskom okeanu, da hraniš sve, što si stvorio; koji si stvorio nebo i nepristupnim mu učinio obzor! Hvaljen da si, koji se kažeš u trenutak svoj! Kada ti zasjaš, život zastruji krvlju u ljudi. Hvaljen da si, koji si sve naokolo stvorio a ipak si skrovit, jer obličje tvoje ne pozna nitko«. U to će se vrijeme sličnim načinom slaviti i spojeni Amon-Rê; tako grob svećenika iz tebskoga grobišta zazivat će ga: »Bože moj, gospodaru bogova, Amon-Rê, spasi me; pruži mi ruku, oživljuj me, izađi za mene! Ti si bez premca, jedini bog, Sunce, koje na nebu uzlazi, koji si ljude stvorio, koji uslišava zazivanja, koji čovjeka oslobađa iz ruku jačega, koji stvoru daje dah, bilo to ljudi, bilo ptice...«

c) Rastrojstvo. Tuđinsko gospodstvo. Uoči oslobođenja.

Nove vladarske dinastije; opadanje državne snage. — Kralj Amenemhet III. vladao je 48 godina (1849.—1801.); sin mu, A m e n e m h e t IV. samo nešto preko 9, a sestra mu S e b e k n o f r u r ê a 4 godine. Tada se ugasnu velika ta dinastija. A onda nastade metež; prevratnici u dvoru, nametnici izvan dvora. Svi se ti vladari, od kojih su neki bili priznati samo jedan dan, u najbližoj svojoj okolini, svrstavaju u 3 niza, koji čine t. zv. *13. dinastiju;* za njom se bilježi *14. dinastija* iz grada K s o i s a u sjeveru srednje Delte. Ali još za vlasti t u đ i n s k i h dviju dinastija *Hiksâ (15. i 16.)* bili su negdje u nekoj moći kasniji kraljevi 14. dinastije i posljednji 13. dinastije. No uz te ksoitske kraljeve, a za vlasti Hiksâ, još je u Gornjem Egiptu nastupila *17. dinastija,* ali ni ona nije bila gospodarica cijelom Jugu, nego je uz nju ondje bilo i pravno samostalnih kneževina. A sve te domaće t. zv. dinastije nosile su naslov »kraljevstva obiju zemalja«.

Cijelo vrijeme, od prestanka 12. dinastije do prvoga kralja 18. dinastije A a h m e s a (str. 54.), znamo po astronomskim podacima (Sothis-zvijezde; str. 146.) da nije proteklo više od 210 godina, od nekako g. 1788.—5. do 1580.—77. H i k s i, provalivši oko god. 1710., vladali su u Egiptu otpr. od god. 1680. do 1580.; p r v i n i z kraljeva 13. d i n a s t i j e, njih 13, vladaše jedva 25 godina, od 1785.—1760.; posljednji bijaše S e b e k h o t e p I. D r u g i n i z vladaše otpr. 50 godina (oko 1760.—1710.); još i ovi kraljevi bili su gospodari cijelomu Egiptu. Prvi je kralj t r e ć e g a n i z a ove t. zv. dinastije bio A i; vladahu ti kraljevi jedva 50 godina, otpr. 1710.—1660., dakle doživješe još i provalu Hiksâ. K s o i t i (imamo sačuvano 21 ime) bili su gospodari samo u zapadnoj Delti, a jedamput im se i izmijenila vladarska porodica; u isto vrijeme možda se pređašnja 13. »dinastija« (3. niz njezin), ili ostatak njezina dvora zbjegao u močvare zapadne Delte i odanle nastavio borbu sa svojim egipatskim suparnicima za tobožnju krunu, a to su Hiksi možda rado i puštali. Svakako se Egipat, već davno u trzavicama, s dolaskom tuđinskoga osvajačkoga plemena državno r a s p a o, uz golemu svoju štetu, a tuđinski kraljevi bijahu mu pravi gospodari.

Od 1. n i z a 13. d i n a s t i j e — koju M a n e t o n zove također tebskom (diospolitskom) kao i 11. i 12. — znamo samo petoricu po nekim spomenicima. Sa 4. (posljednjom) godinom 1. kralja prestaje se bilježiti visina nilske vode u Semneu (str. 203.), a s 3. godinom 2. kralja prestaju nam

isprave iz Kahuna (str. 200.). To znači pravo raspadanje vladarske moći i reda u državi. — Kod 2. n i z a 13. dinastije ima nešto spomenika od 3. kralja. A onda stupa nekoliko kraljeva s većim brojem spomenika, osobito s nekoliko izvrsno rađenih likova; većina ih bijahu nametnici, pa oni to i ne taje, jer na pečatima i službenim spomenicima dodaju svojem imenu ime i oca svoga s naslovom »božjega oca« (naime: kraljeva) ili i »kraljeve matere«. Prvi ovoga reda ima ime M e r m e š a, »general«; od njega su 2 golema l i k a iz Ptahova hrama u Tanisu u istočnoj Delti. Kasniji taki nametnik N e f e r h o t e p I. (sin »božjega oca« Haankhefa i »kraljeve matere« Kemije) vladao je 11 godina; osim 1 lika ima od njega n a t p i s â u A b i d u, T e b i i na hridima n i l s k i h b r z i c a. No na mjesto sina Neferhotepova stupio je već poslije 3 dana na vlast brat mu, S e b e k h o t e p IV., od koga se sačuvaše 3 lika posvećena bogu Ptahu: jedan iz Tanisa, a dva iz Bubastisa. U A b i d u je gradio nasljednik i valjda suvladar pređašnjega, S e b e k h o t e p V. — I kod 3. r e d a 13. dinastije dokazana su nametništva (usurpacije) oblikom ličnih imena kraljeva i dodavanjem imenâ otaca im. Samo S e b e k e n s a f II. vidimo da je dao lomiti kamenove u Vadi-Hammamâtu. Značajnih spomenika ovoga kraljevskoga niza ima samo potkraj, oko god. 1660., od trećega, N e h e s i j a (»Crnca« — ime, što se često nalazilo u običnih ljudi). Zove ga se »kraljević« na nekom kamenom t r u p c u u gradu Tanisu, odlomljenu od građevine posvećene bogu S e t h u, a Seth je egipatska identifikacija narodnoga boga H i k s â (str. 216.); pače se u gradu Leontopolu u unutrašnjoj Delti našao Nehesijev l i k, na kojem natpis o njemu veli »miljenik S e t h a od A u a r i s a«, dakle od glavnog tabora Hiksâ. Ali kako prije provale Hiksa nijedan spomenik u Tanisu ne spominje boga Setha, nego na pr. kraljevi Mermeša i Sebekhotep IV. na svojim likovima sebe zovu »miljenicima Ptaha od Memfisa«, to su kralj Nehesi i otac mu bili područnici Hiksâ, pa su dakle H i k s i postali gospodari Egipta još p r i j e s v r š e t k a 13. dinastije.

Rastrojstvo i uzroci mu. — Kao što je i prirodno u državama visoke kulture i stara organizma, tako su i u Egiptu za tih 210 godina od 12. dinastije do provale Hiksa nepromijenjeni ostali v a n j s k i d r ž a v n i o b l i c i. Posljednji kralj 1. niza 13. dinastije N e f e r h o t e p I. u 2. svojoj vladarskoj godini okupi jednom u svečanu sjednicu svoje doglavnike i daje si čitati »knjigu Atumuova kola bogova«; odatle mu onda povod, da odredi da se gradi u Osirisovu hramu u Abidu. Na sličan način kancelar kralja K h e n z e r a odredi da se popravlja h r a m Sesostrisa I., a kralj R a h o t e p vijeća o tom, da se uspostavi h r a m boga Minua u Koptu. Kadgod mogu, daju ti kraljevi lomiti kamenova u Hammamâtu za bogove, »oce« svoje, ili klesati svoje goleme likove ili graditi sebi grobove, neki u Tebi, ili sebi palaču (Neferhotep I. u memfiskom području). Ponizno ih slušaju — po službenim n a t p i s i m a — njihovi visoki činovnici, tako da se po pisanju natpisâ ne raspoznaje užasno r a s t r o j s t v o svega u državi, koje nam ijetko kaže neprekidno brzo padanje i dolaženje sve novih lica na prijestolje. A u z r o k tome nije možda kakovo novo nastajanje feodalne države, pa da bi se bili nomarsi učinili samostalnima i za krunom posezali; feodalstvo je 12. dinastija uništila do kraja. Ali b i t n o s t propadanja državne vrhovne vlasti i uzrok svim velikim trzavicama u državi za vremena t. zv. 13. dinastije bit će u tome, da su visoki državni dostojanstvenici i osobito vojnički zapovjednici, domogavši se neograničena raspolaganja s t a j a ć i m i najmljenim kraljevskim č e t a m a (str. 202.), sami htjeli da budu kraljevi i onda se jedan s drugim o tome pregonili. Slaboća vlade sina i kćeri Amenemheta III. otvorila je širom vrata tom podmuklom ili krvavom nadmetanju kraljevskih d o s t o j a n s t v e n i k a i g e n e r a l a. Nauka historije i onako bilježi u stotinu pojava, da sredstvo, kojim se državna vlast prekomjerno služila, bude oruđem i njena pada: u Starome Carstvu prekomjerna razdavanja zemlje i vlasti visokim činovnicima, a u Srednjem Carstvu osiljenje činovnika i osobito vojne snage.

*

Vladanje Hiksâ. Kralj Khian. — Provališe napokon *Hiksi* u Egipat (str. 52.); istočnu granicu, vidi se, nijesu dobro mogli čuvati domaći kraljevi stare 13. (»diospolitske«) i nove 14. dinastije, koja se protiv ove bila podigla u gradu Ksoisu. Osim običnih nedjela tuđinskoga osvajanja vrlo je teško bilo Egipćanima, što tuđi ti gospodari, kojima se moraše pokloniti i

bijedni predstavnici obiju domaćih dinastija, ne poštivahu egipatskih bogova, nego istakoše gospodarom s v o g a glavnoga boga, kojega Egipćani prozvaše imenom svoga mračnoga S e t h a, ubilca dobroga Osirisa (str. 172.). Taj mrki Seth stolovaše u utvrđenom taboru A u a r i s u. Nevolje i muke tih dana opisuju proročanstva o budućnosti Egipta (str. 209.). Za jednoga Apopija, kralja Hiksa (str. 53.), veli egipatsko predanje da »nije služio nijednomu bogu zemlje Egipta izim Sethu, i sagradi mu krasan hram kod svoje palače i žrtvovaše mu dan na dan«. I u bližnjem gradu *Tanisu*, gdje se dotle nije služilo egipatskom bogu Sethu, sagradio mu se h r a m oko god. 1680., pa od te su se godine još u vrijeme kralja 19. dinastije Ramsesa II. (str. 63.—70.) brojile u hramu godine: »od 4. dana mesorija mjeseca kralja N u b t i j a« s prijestolnim imenom »Seth premožni«. Tomu tuđinsko-egipatskomu Sethu od Auarisa i Tanisa služio je područni egipatski kralj N e h e s i, a tko da sumnja, nijesu li isto radili i suparnici njegovi iz Ksoisa, sada i kasnije, kad je oko god. 1660. ugasnuo 3. niz domaćih nazovi-kraljeva 13. dinastije, makar se već i ti Ksoiti zbjegli u močvare zapadne Delte? — Prva provala Hiksa bila je oko 1710. godine, potpuno uređeno vladaju oko god. 1680.

Manje kulturan narod, osobito ako je samo vojnički i ne u velikom broju, ne može vladati i upravljati nad velikim kulturnim; osim toga s tim tuđim elementom iz dalekih strana došlo je iz obližnjih krajeva azijskih u Donji Egipat i vrlo mnogo Semita (»Hamuâ«), u dosta pogleda duševno bližih Egipćanima. Ne mogući sami preuzeti funkcije kulturnoga naroda, nijesu zato kraljevi Hiksâ skoro uklanjali domaće dvije dinastije i ostalu veliku domaću gospodu u Nilskoj dolini, osobito u gornjoj. Uporište vlasti ostade im veliki utvrđeni tabor u A u a r i s u, gdje im je bila brojna vojska s porodicama; odatle su držali na uzdi Egipat i daleko zemlje u Aziji. Pravim kraljevskim sjedištem postade bližnji stari važni egipatski grad T a n i s. Tu im kraljevi pomalo uzeše sasvim egipatski način. Veliki im kralj *Khian* (str. 53.), vremenski među prvima, često ima naslov »vladar t u đ i n s k i h z e m a l j a« ili »vladar mlade m o m č a d i« — on dakle vlada i izvan Egipta i ponosi se vojničkim svojim imperijem; ali je uzeo i naslov f a r a o n s k i: »dobri bog, sin Rêov«, pa i egipatsko prijestolno ime; bijaše

gospodar cijelom Egiptu. Njegovo Horsko ime »obuhvatač z e m a l j a« kao da se povodi za naslovima velikih azijskih osvajača sa Eufrata i Tigra, koji su time označivali zahtjev, da vladaju svijetom; dodatak tomu imenu: »ljubimac duha svoga« (duh — egipatski »ka«; str. 148.) pokazuje samosvijest silna osvajača, a ne samo odbijanje priznavanja zaštite egipatskih bogova. Samačka vijest u Bibliji, da je palestinski grad H e b r o n »sagrađen 7 godina prije Tanisa u Egiptu« bit će da nadovezuje na ono brojanje godina od sagrađenja Sethova hrama u tom gradu (oko god. 1680.); lako da je utvrđeni Hebron bio jako uporište Hiksâ za držanje Palestine. I u ruševinama palestinskoga grada G e z e r a našlo se Khianovih grbova (»skarabeja«). Khianovo je ime uklesano u mali lavlji lik od bazalta nađen jamačno u Babiloniji, a u temeljima kraljevske palače u Knossu na Kreti (str. 114.) uzidan se našao komad alabastra s Khianovim imenom. Ovaki nalasci, pa bili i samo odneseni kao plijen ili slučajno drugamo dospjeli, pokazuju moć onoga, kome se ime uklesavalo.

Khianovi nasljednici. — Khianovi n a s l j e d n i c i drže se službeno sasvim kao faraoni; iskazuju poštovanje egipatskim bogovima, a kraljevima A p o p i m a čini se da je ime egipatsko. Osim Sethovih hramova u Auarisu i Tanisu jedva da su ti kraljevi gradili drugih hramova. Inače se vidi da su ostali barbari: mjesto svojih likova davali su kakogod urezivati svoja imena na goleme likove pređašnjih egipatskih kraljeva (Apopi na ramena golemoga lika faraona Mermeše; str. 214.); njihovi grbovi (skarabeji) prosti su, a riječi su pisane nespretno i nepravilno. Tomu se barbarstvu ne protivi to: da bi kralj kojiput dao sadjelati kakvu umjetninu, na pr. tučani (brončani) bodež s udjelanim elektronskim* pločicama na dršku, na kojima se prikazuju prizori iz lova, na dar »Nehmenu, družiniku gospodara svoga«; ili da su egipatski pisari kao činovnici i dalje radili; da su se djela stare književnosti i sada prepisivala. Po skarabejima poznamo imena mnogih kraljeva Hiksâ; možda je osim vrhovnoga kralja bilo i dosta manje gospode, pa su ovi uzimali egipatske kraljevske naslove, a

* »Elektron« = mješavina srebra i zlata, koji se često spominje u Starom Vijeku.

bit će da su naskoro i u Hiksâ buknule borbe o prijestolje i nametništva, baš kao i kod egipatskih njihovih područnika u Ksoisu i Tebi. Znatniji se pojavljuju još samo oni kraljevi Apopi (str. 53., 217.) — bila su bar trojica na broju. Najvažniji nam se od njih čini Apopi III. s predimkom »Hakenjen-rê«; u gradu Bubastisu dao je nekomu hramu postaviti mnogo stubova i mjedena vrata, a u Memfisu je žrtvenu ploču posvetio »ocu svome Sethu od Auarisa prema zapovijedi, jer je Seth njemu pod pete stavio sve zemlje«. Uza sve ovo veličanje bit će da je on isti onaj kralj Hakenjen-rê, koga spominje neki papirus, đački prepis iz vremena 19. dinastije, prema kome su svoj predimak »Sekenjen-rê« jedan za drugim uzimala tri tebska područna kralja s imenom Taa, posljednji vladari 17. dinastije. A upravo oni započeše veliki oslobađalački rat (str. 53.). Jesu li kraljevi Hiksâ na taj ustanak bili išto bolje pripravni k jugu od Delte, ne znamo: osim u maloj tvrđici kod On a (Heliopola), okruženoj bedemom od golemih prostih pješčeničkih kamenova, i u tvrđici kod Abusir-el-Meleka na ulazu u Faijûm jedva da su za obranu Donjega Egipta imali drugdje vojske osim u glavnom utvrđenom taboru u Auarisu i njegovoj okolini; tu se danas vide ostanci tvrđice kod Tell-el-Jehudije.

*

U Tebi 17. dinastija. — O kraljevima 14. dinastije (ksoitske) ne čujemo dalje ništa. Između mnogih kraljeva *17. dinastije, tebske,* imamo spomenikâ samo od nekih, no i ti su neznatni i rijetki, baš kao i od posljednjega niza savremene 13. dinastije. A možda su se i kod 17. dinastije često mijenjali vladari; oni češće imaju imena kraljeva 11. dinastije: 3 Antefa, 2 Mentuhotepa, a ima i Sesostris IV. U vlasti kao da su im bili redovno samo Teba i bližnji Abid i Koptos, ali su kraljevi Hiksa koji put prodrli i k jugu od Tebe i ondje svoja imena uklesavali. — Dalje k jugu, u drevnom kraljevskom gradu Elkabu (str. 151.), bili su kneževi gotovo samostalni; najstariji nam od njih poznati, Sebeknakht (za kralja 13. dinastije Sebekhotepa VI. i Neferhotepa) ima naslov »knez, grof i prvosvećenik« pa i »kancelar i jedini prijatelj« kraljev; dva njegova nasljednika, sve i bez tih starinskih naslova, jednako su moćni. I drugdje u Gornjem Egiptu bijaše samostalne gospode. Mnogi su nosili i kraljevski naslov. Tako je jedan Antef (možda V.), koji je gradio na hramovima u Abidu i Koptu, u 3. svojoj vladarskoj godini proglasio izgon (izopćenje) protiv visoka činovnika u Koptu i cijele njegove porodice; nitko se ne smije za njega kod kralja ni zauzimati, a »nijedan kralj ili vladar (knez), koji se zauzme za njega, ne nosio bijele i crvene krune niti sjedio na prijestolju Hora živih ljudi!« Time nam je jasno rečeno, da je onda u Egiptu bilo još i drugih samostalnih zakonskih kraljeva, koje Antef V. hoće da tom ukletvom gane, budući da im ne može zapovijedati; možda je postojalo čak i izborno kraljevstvo na kratke rokove, pa su tako oni samostalni vladari (kneževi) zakonitim načinom imali kraljevsku čast.

Uoči oslobodilačkoga rata. — Više podataka ne možemo crpsti iz vrlo oskudnih spomenika. Zato i ne znamo, kojim li su načinom ojačali oni tebski kraljevi, koje zovemo *17. dinastijom.* Sve do potkraj toga vremena brzo su se mijenjali ti kraljevi. Savremenici kralju Hiksâ Hakenjen-rêu Apopiju III. bijahu četiri tebska kralja: tri Sekenjen-rêa Taa i sin Taa III., *Kamose.* Za »hrabroga« Taa (valjda III.) započeo se, negdje god. 1590., rat na Hikse. Od najveće važnosti pri tome bilo je, da su se nazavisni kneževi (dinasti) i kraljevi Gornjega Egipta pridružili tebskim vladarima i njima se podvrgli — milom ili silom. Bijaše to veliko državničko djelo. Zato više njih nose i za *18. dinastije,* koja se započinje Kamoseovim sinom *Aahmesom,* kraljevski naslov, jamačno po ugovoru uoči velikoga narodnoga pothvata (str. 52.—54.).

Tko pozna Orijent, jedva će sumnjati, da je uz državničku sposobnost tvoraca toga novoga oživljenja Egipta i uz dobru vojsku odlučno sudjelovalo i nanovo ojačano vjersko čuvstvo, kako se izrazuje u krasnim himnama velikomu bogu Suncu, Rêu i Amon-Rêu (str. 211. i 212.). Mržnju pak na poklonike (»zamrljane«) tuđih bogova izražavahu narodna pripovijedanja još poslije nekoliko naraštaja. A čini se po svemu, da je borba bila žestoka; na glavi nađene mumije Sekenjen-rêa III. Tae vidi se nekoliko teških rana, a životopis onoga kapetana Aahmesa (str. 54.), sina kneza Ebane u Elkabu (str. 151.), na stijenama njegova groba potvrđuje dugo mučno

trajanje i posljednje faze te narodne borbe. Oteščana bješe i ustankom nekoga kneza više Elkaba protiv kralja, pa je ovaj bio toga radi prinuđen povesti jedan dio svoje vojske ispred Auarisa na jug za neko vrijeme.

Svršivši novi faraon osiguranje Egipta vojnama u južnoj Palestini, okrete svoje oružje protiv Nubije, koja se za gospodstva Hiksâ bješe odmetnula. Dokle je uspio, ne znamo. Smetaše mu otpor onih knezova, koji se svojoj moći pobojaše novo ojačane kraljevske vlasti; i sada se u tom istakoše ona velika gospoda k jugu od Elkaba, koja su se za gospodstva Hiksâ bila osilila, budući daleko od njih. Ali odlučna faraonova pobjeda nad njima na Nilu učini i tomu kraj. Koliko te i druge zemljišne gospode ne propade sada i kasnije zbog otpora protiv kraljeva nove 18. dinastije, služit će im na dvoru ili u državi, a zemlje im postadoše opet kraljevske. Samo vjerne knezove u Elkabu vidimo još u trećem koljenu vlasnicima ne samo ondje, nego i daleko do u Esnehu. — I u toj borbi novih faraona, s nekadašnjim malim »kraljevima« i knezovima, bez sumnje bijaše narod uz faraone. A bijaše osobito i svećenstvo velikih bogova, u prvome redu tebskoga boga Amon-Rêa, jer veliki bogovi nadahnjivahu zanos u narodu protiv tuđinaca Hiksa.

Tako sada ponovno postadoše kraljevi neosporni gospodari. Ali se uz njih osili i svećenstvo (str. 57.—60.). Kralj je svemoćan, no sada samo kao sin »oca svoga Amona«. Samo će njega iz sve duše svoje u pomoć zazivati Ramses II., opkoljen od hetitske vojske, u smrtnoj opasnosti usred bitke kod Kadeša (str. 64.); samo će ga on i spasti. Tako nam kaže i opsežno prikazivanje ili epska pjesma u prozi o toj bitki kod Kadeša, u prepisu pisara Pentavera (»Pentaura«).
